ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XLII.

SECTIO
LINGUISTICA HUNGARICA

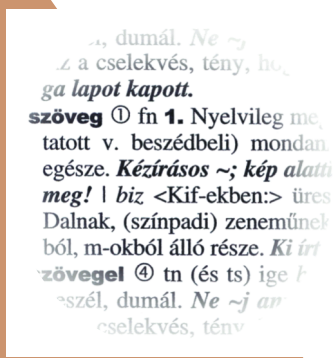

REDIGIT
GYULA KALCSÓ

EGER, 2015

Tartalom

Bíró Ferenc 70. születésnapjára 5
Bozsik Gabriella: Szókincsfejlesztés az anyanyelvi órákon feladatlapokkal és szótárakkal 7
Budai László: Az anyanyelv változó szerepe az idegennyelv-oktatásban . . . 29
Danczi Annamária: Nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálat a révkomáromi magyar pedagógusok körében 37
Domonkosi Ágnes: Metonimikusság és nézőpont a magyar megszólítások használatában 59
Fekete Péter: Növénynevek kis szótára 1817-ből származó adatok alapján . 69
Gasparics Gyula: A csornai premontrei szerzetesrend rendi neveinek vizsgálata a rend 1868. évi névtára alapján 79
Gasparicsné Kovács Erzsébet: Egyelemű megszólítási formák a 18. Század második felének drámai és szépprózai alkotásaiban 85
Hoffmann István: Adalékok a mikrotoponimák kronológiai jellegzetességeihez 93
Kalcsó Gyula: Koinésodás a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben 105
Kiss Jenő: Nyelvatlasz-adatok és a nyelvjárási változás-vizsgálat: részelemzés 113
Kornyáné Szoboszlay Ágnes: Túros-e mindig a közös ló háta? Avagy egy nyelvjárási monográfia születése 121
Lőrincz Gábor: A magyar utónevek varianciája 127
Lőrincz Julianna: A műfordítások mint funkcionális szövegvariánsok . . . 145
N. Fodor János :Interferenciális jelenségek és névromlások esetei a 18. század eleji személynév-történeti forrásanyagban. 159
V. Raisz Rózsa: Illyés Gyula: Bartók 169
Szentgyörgyi Rudolf: Az Apor-kódex liturgikus himnuszai. 183
Szikszainé Nagy Irma: Onomasztikai játékok a költészetben 191
Tóth László: Alapfogalmak az irodalmi onomasztikában. 203
Tóth Valéria: Helynévgyűjtemények a névkutatás szolgálatában 217
Vörös Ferenc: Családnévvé vált közszói kövületekről 225
Zimányi Árpád: A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemisták és főiskolások körében 233

ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. .

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2015

Lektor:

P. Lakatos Ilona

ISSN:

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató:
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Kalcsó Gyula

Megjelent: 2015-ben

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

VILÁG IRODALMI LEXIKON
A–Cal
1
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Cam–E
2
VILÁG IRODALMI LEXIKON
F-Croc
3
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Kamb
5
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Kamc Lane
6
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Lanf Marg
7
VILÁG IRODALMI LEXIKON
N–O
9
VILÁG IRODALMI LEXIKON
P-Praga
10
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Rizz
11
VILÁG IRODALMI LEXIKON
Sf Suzuki
12

Bíró Ferenc

Bíró Ferenc 70. születésnapjára

Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke ezzel a kötettel köszönti a 70 éves Bíró Ferencet, aki pályája java részét intézményünkben töltötte. Ugyanakkor számára alma mater is: 1965–1969 között az Egri Tanárképző Főiskola magyar-orosz szakos hallgatója volt. Akkori tanárai, későbbi kollégái mindig elismerően szólnak feltűnő szorgalmáról, tehetségéről (mint pl. Raisz Rózsa tanárnő is ebben a kötetben). Már akkor bekapcsolódhatott a tanszéken folyó kutatómunkába is, a kiírt szakdolgozati témakörök közül a helynévgyűjtést választotta.

Innentől pályája két fő iránya a szülőföld nyelvének (mindenekelőtt helyneveinek) gyűjtése és kutatása, valamint a tanítás, az oktatás-nevelés. Hiszen Bíró Ferenc Körösladányban, a Nagy-Sárrét délkeleti felén, jellegzetes alföldi tájon született 1945-ben. A szülőföld iránti rajongó, elkötelezett szeretet végigkíséri kutatómunkáját, és mint oly sok nyelvész, a szűkebb pátria nyelvének kutatására szentelte életműve java részét. Ennek köszönhető, hogy a vidék helynévanyaga nem fog feledésbe merülni a tájhasználat változásaival, valamint hogy árnyaltabb diakrón vizsgálatok végezhetők a helynévanyagon (mint ahogyan azt Hoffmann István is kiemeli jelen kötetben).

Tanári munkáját még főiskolásként, a Körösladányhoz közeli Mezőberényben kezdte, ahol 1972-ig tanított. Közben, 1971–1973 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen egyetemi oklevelet, később doktori fokozatot szerzett. 1972 és 1976 között szülővárosában tanított a Tüköry Lajos Általános Iskolában, ahol a magyar szakosok munkaközösségének a vezetője volt. Már ekkor komoly szakmai sikereket ért el, hiszen szaktárgyi versenyek járási, megyei és országos győzteseinek és helyezettjeinek a felkészítő tanára volt. 1976–78-ig a ladányi Petőfi Sándor Művelődési Ház igazgatója volt, közben középiskolai tanárként is dolgozott esti tagozaton. 1978–79-ig a közeli Ecsegfalván általános iskolai tanár, majd 1979–85-ig a Kulich Gyula Középiskola Fiúkollégiumának tanára Békéscsabán.

1985-ben fordulat következett pályáján: az akkori Ho Si-Minh Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetője, Fekete Péter adjunktusi állást ajánlott neki. Főiskolai oktatómunkája mellett Körösladány, Köröstarcsa és Mezőberény élő és történeti helyneveit gyűjtötte össze és dolgozta föl. 1991-ben már főiskolai docens az akkor már Eszterházy Károly nevét viselő tanárképző főiskolán. 1993-tól az évtized végéig a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének országos és határon túli magyar nyelvjárásgyűjtésén évente két alkalommal hallgatói csoportok vezetője volt. 1996-ban védte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kandidátusi értekezését, melynek címe *Mikrotoponimák helynévalkotó lexémái*. Ezután (1997-ben) kapta meg főiskolai tanári megbízását.

Mindeközben a szülőföld iránti elkötelezettsége töretlen: legjelentősebb publikációi Körösladány, Köröstarcsa és más Békés megyei településekhez köthetőek. 1999–2000 között ő szerkeszti a *Körösladányi hely- és népismereti dolgozatok* három számát. Ugyanakkor érdeklődési köre kiterjed szociolingvisztikai, dialektológiai és nyelvtörténeti témákra is. Tudományos teljesítményét jól jellemzik a publikációs adatok: négy önálló kötete, több mint félszáz tanulmánya, számos recenziója mellett jelentős könyvek szerkesztője, valamint fontos hazai és nemzetközi konferenciák mindig aktív előadója. Monográfiái megmutatják fő érdeklődési területeit: *Körösladány helynevei* (1999), *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében* (2002), *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere* (2004), *Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén* (2011). A 2000-es években számos doktori cselekményben vett részt mint bíráló vagy bizottsági tag.

2000 és 2006 között a budapesti Nemzetközi Hungarológiai Központ, illetőleg a Balassi Bálint Intézet fő- és részmunkaidős közalkalmazottja, ugyanakkor a prágai Károly Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének egyetemi docense volt. Közben, 1999–2004-ig a *Személy- és helynévvizsgálatok Magyarország keleti régióiban* című OTKA-pályázat témavezetője volt, amelynek keretében jelentős monográfiákat is megjelentetett. Prágából hazatérve folytatta főiskolai oktatómunkáját, valamint egyre aktívabban vett részt a tehetséggondozásban, több, előkelő helyezést elért OTDK-dolgozat témavezetője volt.

Ez utóbbi tény mindennél jobban megvilágítja Bíró Ferenc munkásságának a lényegét: tanár és tudós, tudós és tanár. A kettő sosem volt szétválaszható pályáján: fiatal tanárként is gyűjtötte, feldolgozta szülőföldje nyelvi kincseit, főiskolai oktatóként pedig mindig nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy hallgatóival kiváló kapcsolatokat ápoljon, felfedezze, kutatómunkára buzdítsa a tehetségeket. Őszinte kíváncsisággal és szeretettel fordult mindig diákjai felé, e sorok írójának is személyes tapasztalata, hogy Bíró tanár úrral mindig lehetett beszélgetni, tőle mindig lehetett segítséget kérni. Oktatói munkájára a rendkívüli igényesség, alaposság, a tudomány alázatos tisztelete jellemző. Ugyanakkor a felsőoktatásban sem felejtette el soha, hogy tanárként példaképnek is kell lennie: emberi, erkölcsi kvalitásai mindig mintául szolgáltak hallgatóinak. Azt kívánjuk őszinte szívvel, hogy ez a példa még sokáig fennmaradjon: jó egészséget, további termékeny éveket az ünnepeltnek!

Kalcsó Gyula

Bozsik Gabriella

Szókincsfejlesztés az anyanyelvi órákon – feladatlapokkal és szótárakkal

I. A 21. század elején nehezen lehet lépést tartanunk a rohamtempóban fejlődő műszaki és informatikai tudományok innovációs törekvéseivel, a megszámlálhatatlan új digitalizált eszköz megjelenésével, valamint az internet villámgyors térhódításával. Életkortól, nemtől és iskolázottságtól függetlenül valamennyien részesévé válunk ennek a dinamikus folyamatnak, hisz csak a legelterjedtebb kapcsolattartó eszközre, a mobiltelefonra gondoljunk, amely ott lapul az iskolás és a nagyszülő zsebében egyaránt. Nyelvünk szókészletébe ennek következtében több tucat angol, latin és egyéb eredetű idegen szó került be többnyire például informatikai szakkifejezésként.

Életünk új, mindennapos kihívásai az iskola világát sem hagyják érintetlenül. Korunk diákjainak oktatásában-nevelésében újfajta tanítási módszerek és műveltségelemek válnak szükségessé az eredményesség érdekében. Mára jelentősen megváltoztak az információk megszerzésének módjai és eszközei, de az információfeldolgozás stratégiái is (Pelles 2003). Szinte közhelynek számít, hogy a sokféle modern eszköz, valamint a korszerű tanulási környezet kiszorítja a papíralapú taneszközöket, szemléltetőanyagokat, a könyvet és ezzel együtt az olvasást.

Az elmondottakból következik a feladat: a magyartanár módszertani kultúrája is meg kell, hogy újuljon. Az anyanyelvi nevelésnek az egyik eddig ismeretlen, fontos feladata lesz a jövőben például az elektronikus szótári szövegek olvasási és megértési kompetenciájának a fejlesztése. Több mint egy évtizeddel ezelőtt Fóris Ágota egyik tanulmányában írta: „A lexikográfiának a társadalmi fontosságához illő szintre emelése csak úgy oldható meg, ha az oktatás folyamatába mind szélesebb körben iktatjuk be. Az oktatás technikai-technológiai modernizálása, a csúcstechnológia hasznosságának felismerése, a kvantitatív nyelvészet (illetve a nyelvstatisztika) eredményeinek a lexikográfia oktatásába való bevitele, a számítógépes nyelvészeti kutatások kapcsolódó eredményei, a szaknyelvek kérdéskörének erősödése mind azt a feltevést erősíti, hogy a tárgyat oktatni csak interdiszciplináris szemléletben és felállásban lehet” (2002. 104). Azóta több mint egy évtized telt el.

A fejlődés irányát jól mutatják a legfrissebb adatok: az Akadémiai Kiadó nyolc nyelven 38 online szótárt jelentetett meg ez idáig. Ezek egy része remélhetőleg elérhető az iskolák számára is.

Manapság a különböző iskolatípusokban és iskolán kívül is egyre gyakrabban használjuk a *kompetencia* fogalmat. A tapasztalatok azt sejtetik, hogy többféle jelentése, értelmezése létezik a szónak még szakmai körökben is. A Pedagógiai

lexikon szerint a szó latin eredetű, és eredeti jelentése: 'alkalmasság, ügyesség'. Tolcsvai Nagy Gábor szótárában a következők találhatók: latin eredetű, és 'illetékesség' jelentésű. „**1.** *jog* illetékesség, jogosultság **2.** szakmai hozzáértés, szakértelem, hivatottság **3.** *ny* az embernek az a vele született képessége, hogy az anyanyelvén a nyelv elemkészlete és szabályai alapján nyelvtanilag helyes mondatokat hozzon létre (a generatív grammatika elméletében)" (2007: 562.). A pedagógia kompetenciafogalma készségek és képességek együttesét jelenti, amelyek segítségével valaki problémamegoldásra képes egy adott területen, jelenti továbbá az illetőnek azt a hajlandóságát is, hogy a problémamegoldásra való képességét alkalmazza és kivitelezze. Zsolnai József felfogása szerint a kompetencia , a képesség nem más „mint az adott személynek, a tanulónak az a fajta felkészültsége, amely őt egy tetszés szerinti tevékenységosztály bármely feladatának megoldására, sikeres kivitelezésére alkalmassá teszi" (Zsolnai 2006:22). Összegezve tehát az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a fogalom magába foglalja az illető tudását, tapasztalatait éppúgy, mint a személyes adottságait. A kompetencia összetevői: az ismeretek, a tudás; a készségek, jártasságok; a személyes értékek; az attitűd; a személyiség; a motiváltság.

Minden egyes gyerek a legkülönfélébb személyiségkompetenciákkal rendelkezik, amelyek egészen egyediek, és fejleszteni kell őket legfőképpen az iskolában. Ha kiváló képességről van szó, akkor is, hiszen a tehetség is fejlesztésre szorul, különben elvész. Az időszakonként megszervezett hazai és nemzetközi felmérések eléggé lehangoló adatai szerint (lásd a PISA-felmérések) komoly nehézséget jelent diákjainknak az írásbeli és a szóbeli szövegalkotás, valamint a szövegértés. Márpedig ez az igen fontos nyelvi tevékenység minden szaktárgyi ismeret elsajátításának az alapja és eszköze. Feltehetően ez vezette a 2012-es *Nemzeti alaptanterv* (NAT) összeállítóit is, amikor a kulcskompetenciákat megfogalmazták, és felsorolásukban az élre az anyanyelvi kommunikáció került – jelezve a fontosságát. Ez összefoglaló elnevezés, hisz idetartozik az írás, az olvasás, a szóbeli és az írásbeli fogalmazás, a beszédértés, a helyesírás, a kommunikáció stb.

Mindezen területek fejlesztéséhez pedig elengedhetetlenül szükséges a mennyiségi és minőségi szempontból gazdag szókincs. A szövegértést kutató szakemberek az eredményességet komolyan befolyásoló mikrokészségek között többek között megemlítik az ismeretlen jelentésű szavak megfejtésének képességét, valamint a kitalálást mint problémamegoldó képességet. Ezen területek fejletlen volta a magyartanárok szerint is nagymértékben gátolja a szövegértés minőségét, illetőleg az információfeldolgozás szintjét. Mindennek törvényi megfogalmazása a következő: „Az anyanyelvi nevelés alapvető feladata az anyanyelvi kompetencia fejlesztése oly módon, hogy a tanulók életkoruknak és a konkrét pedagógiai célnak megfelelő szinten birtokolják a szóbeli és írásbeli kommunikáció képességét, ideértve a hangzó és az írott szövegek mellett az audiovizuális közlés és az IST különféle jelenségeinek (pl. internet, CD-ROM, mobilkommunikáció)

ismeretét, megértését, funkcionális elemzését és gyakorlati alkalmazását. Csak erre építve válik lehetővé az önálló ismeretszerzés és tanulás, ezzel szoros összefüggésben az élethosszig tartó tanulás képessége és az arra való igény. A nyelvi kompetencia döntő eleme, hogy érzékeljük, megértsük és értelmezzük a kommunikációs helyzetek (résztvevők, alkalom, helyszín, cél), különféle médiumok és műfajok szerepét a közlésben, és saját megnyilvánulásainkban is élni tudjunk az innen nyert tapasztalatokkal" (243/2003). „[a tanuló] Képes legyen a legkülönbözőbb céllal, környezetben és módon létrejött szövegek megértésére, elemzésére, kritikai feldolgozására, valamint arra, hogy a megalkotottság sajátosságaiból, a másodlagos, átvitt, képi kifejezésmódból adódó jelentéseket felismerje, reflektáljon rájuk, és saját szövegek alkotásában maga is éljen ilyen eszközökkel" (243/2003).

A NAT legutóbbi változata a *Magyar nyelv és irodalom* tananyag részletezésekor a *Fejlesztési feladatok* cím alatt első helyen ezt fogalmazza meg: „Beszédkészség, szóbeli szövegek megértése, értelmezése és alkotása" (NAT 2012. 30).

A téma fontosságát ékesen bizonyítja az is, hogy a Magyar Pedagógiai Társaság „*Szókincsháló*" szakosztálya díjmentesen elindított egy ún. szókincskereső projektet, amelybe bármely iskolának be lehet kapcsolódnia az interneten. A cím és az alcím nagyon beszédes, sejteti a pedagógiai probléma súlyosságát: *Szókincs és szövegértés. Közösségi összefogás a diákok szókincsének fejlesztéséért.*

A szókincs vizsgálatával számos szaktudomány kutatói foglalkoztak és foglalkoznak: a tanítónők, a magyartanárok, a nyelvészek, a pszichológusok, a pszicholingvisztika művelői, a gyermekorvosok, a pszichiáterek stb. Többékevésbé azonos véleményen vannak: az anyanyelv-elsajátítással kezdődik meg a nyelvi jelek tárolása, amely életünk végéig tart. Kisgyermekkorban a családban, később az óvodában történő beszédtanulás, a nyelvi minták elsajátítása rendkívül meghatározó. Az eltérő szociokulturális hátterű gyermekeknél szembetűnő a nyelvhasználatbeli különbség, amely már bizonyos mértékben előre jelzi a későbbi jó vagy gyengébb iskolai eredményeket. Létezik egy agyi tárolórendszer, az ún. mentális lexikon, Aitchison (1994) szerint „az elme szótára", amelyben a nyelv és a beszéd különféle egységeit és szabályait tároljuk, a szavak száma pedig kb. 50 ezer és 250 ezer között lehetséges. A szóállomány nagysága és működése nem állandó, mindig egyénhez kötődik. Az ismert és a használt szavak (az aktív szókincs) a gyermekkortól az idős korig változnak az élet különböző szakaszaiban különféle tényezők hatására.

A szókincshasználati kompetencia fejlesztéséért egy iskolai közösségen belül minden szakos tanár egyformán felelős. A NAT és a kerettantervek előírják, hogy az összes tantárgy terminológiájának a fontosabb elemeit, a terminus technicusokat el kell sajátíttatni, mert azok nélkül egy-egy fogalom megértése, valamint egy definíció megfogalmazása elképzelhetetlen, de a gyakorlatok megoldása is nehézkes vagy hibás lesz. „Bármennyi szót, kifejezést, mondatstruktúrát tanul is meg a gyermek környezetétől, olvasmányaiból és a tömegkommuni-

kációs eszközök révén, nem nélkülözheti az iskola tervszerű nyelvgondozó munkáját. Mindez szókincsének gyarapítását, a jelentésárnyalatok magyarázatát kívánja, majd a megszerzett és megértett szókincs alkalmazását a szóbeli és írásbeli kifejezés, valamint a beszéd- és szövegértés terén, tehát funkcionálás közben" (Hoffmann Ottó 1976. 172).

A szókincs bővítése a különböző korosztályokban más-más módszerekkel történhet, hisz egy-egy szójelentést sokféle módon lehet megértetni: szógyűjtéssel, rajzokkal, zenei anyag vagy irodalmi szövegrészlet (kötelező irodalom) bemutatásával, a képzőművészet számtalan ismert alkotásának elemzésével, dramatizálással, múzeum- és színházlátogatásokkal, filmrészlet bemutatásával, különféle (például állatokat, növényeket, népi bútorokat, népviseleteket ábrázoló) diaképekkel, az interaktív tábla segítségével különböző kontinensek tavainak, tengereinek az élővilágát bemutató képekkel, valamint az interneten az egyéni érdeklődésnek megfelelő egyéb kutatással, ismeretgyűjtéssel stb. A jelentésvizsgálatban viszont van egy pont, amely megkerülhetetlen, alighanem a legfontosabb: a szótárak megjelenése a tanórákon.

Szótárak nélkül elképzelhetetlen, mondhatni megoldhatatlan a szókincsbővítés. Örvendetes tény, hogy az utóbbi néhány évtizedben a magyar nyelvtudományban több újfajta rövidebb-hosszabb szógyűjtemény, dióhéjszótár, diákszótár, egynyelvű szakszótár, lexikon és kézikönyv is megjelent papíralapon, de digitalizált változatban is. A NAT előírásainak szem előtt tartásával kezdetét veszi már ötödik osztályban a szótárak bemutatása, megszerettetése, a lexikográfiai alapok elsajátíttatása és a fiatalok szótárhasználókká nevelése, amely az érettségiig állandó tantervi követelmény. Mivel a szótárakban történő gyors eligazodás is, azaz a szótárhasználat is egyfajta készség, a fejlesztésére többek között a fokozatosság és a folyamatosság elve jellemző. A magyartanárnak rendkívül alaposan meg kell terveznie az óra azon részeit, amikor például egy gyakorlatsorba építi be a szótárhasználatot. A kompetencia-fejlesztés a szakemberek szerint a tudatosan egymásra épített, szigorúan megtervezett, a tanulók egyéni aktuális állapotához igazított fejlesztő tevékenységek sorozata. Nem várhatunk tehát eredményt ezen a téren, ha tanulóink csak elvétve látnak szótárt az óráinkon. Feltétlen szólnunk kell a motiváció szerepéről is, mert ehhez a tevékenységhez is kedvet kell ébreszteni, ugyanis az ügyesen meggyőzött diákkal sokkal jobb eredményeket lehet elérnünk, mint a passzív, érdektelen társaikkal. Az életszerűség elve adja a legnagyobb motivációt a szótárhasználati gyakorlatok elvégzéséhez, mindegy, hogy papíralapú vagy elektronikus szótárakkal dolgozunk. Ha az általunk megadott témák közel állnak a diákok érdeklődéséhez, az életkoruk sajátosságaihoz, akkor a jó eredmény joggal várható, azaz a fiatalok nemcsak a magyarórákon, hanem a könyvtárakban is forgatják a szótárakat. Ennek érdekében használjuk ki az irodalomórán felbukkanó lehetőségeket is egy-egy műelemzéskor vagy stílusvizsgálat során, hogy újabbnál újabb elemekkel gazdagodjon tanulóink szókincse. Kedvelt játékos gyakorlat az, amelyben

ismert írók, költők gyakran használt szavait mutatja be egy szócsokorban a magyartanár, és ennek alapján kell felismerniük és megnevezniük a szerzőt.

A NAT a magyartanároknak meghatározza, hogy mely osztályokban milyen szótárakat kell bemutatni az egyes anyagrészek feldolgozásakor. Bármilyen szótárral barátkoznak a gyerek, néhány fontos szempontot érdemes szem előtt tartanunk. Lényeges megvilágítani, hogy minden szótár nem csupán több ezer vagy tízezer szó tára, szavak halmaza, hanem abban voltaképpen szövegek találhatók, amelyeket meg kell tanulni értelmezni.

Akár kézbe adjuk a köteteket, akár dián vetítjük ki a borítót, jól vegyük szemügyre, hisz számos fontos adat már ott megjelenik. Ajánlatos felhívni a figyelmet a szerzők, a szerkesztők nevére. De jó alkalom ez például az írásjelek használatának megfigyeltetésére is, például a nagykötőjel használatának magyarázatára is társszerzők esetében, de a könyvkiadók mint intézmények nevének helyes jelölésére is gondot fordíthatunk (lásd 187. szabálypont).

Hasznos, ha a szótár címét folyóírással is bemutatjuk, ugyanis a nyomda legtöbbször a csupa álló nagybetűket alkalmazza a borítón. Többéves tapasztalatom alapján a diákok nem tudják (még a főiskolán sem), hogy a szótárcímek az egyedi címek közé sorolandók. Nehezíti a magyartanár helyzetét többek között az is, hogy meglehetősen következetlen a szótárcímek írása a (nyelvészeti) szakirodalomban is. A helyesírási szabályzat sem említi ezt a 198. pontjában, a többszavas címekre utalva viszont az első példa: *Magyar értelmező kéziszótár*. Eszerint az ilyen fajta tulajdonnévben – szemben az állandó címekkel – csak az első szót és a tulajdonnévi értékű elemeket illeti meg a nagy kezdőbetű: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*.

Minden címben megtalálható egy olyan kulcsfontosságú szó, amely a tartalomra utal, meghatározza a kiadvány célját: például értelmező szótár, etimológiai szótár, idegen szavak szótára, tájszótár, helyesírási szótár, költői szótár, kiejtési szótár, szófejtő szótár, szóvégmutató szótár, rövidítésszótár stb. Hasznos tehát, ha ezeket a fogalmakat megbeszéljük, ugyanis ezek is új jelentések feltárását eredményezhetik. A lényeget meghatározásszerűen fogalmaztassuk meg és kérjük számon: Mi a rendeltetése az értelmező szótárnak, a kiejtési stb. szótárnak? Mire jó az etimológiai szótár, a tájszótár stb.?

A leginkább időigényes, de nem elhanyagolható mozzanat, amikor kivetítünk (még jobb kinyomtatva kézbe adni) egy gondosan kiválasztott szócikket, és elemezzük annak szerkezetét, a különféle rövidítéseket, a római és az arab számok szerepét stb. A szótárhasználat kompetenciaszintű fontosságára könnyen rádöbbenthetjük tanítványainkat, ha például csoportos munka keretében (4-6 tanuló dolgozik együtt) rákérdezünk egy-egy fogalom jelentésére, szófajára. Az ő tippjeik után mindenképp adjuk kézbe a szótárt, és végeztessük el az összehasonlítást, az ellenőrzést!

II. Munkánkban szeretnénk néhány fontos gyakorlatfajtát bemutatni, amelyek igen alkalmasak a szókincsbővítésre és a szóhasználat fejlesztésére az 5.

osztálytól a 12. osztállyal bezáróan.

A szókincsfejlesztő feladatlap fontosabb gyakorlattípusai

1. *Meghatározások, szabályok*

A pedagógusok véleménye eléggé megoszlik abban a kérdésben, hogy kell-e, szabad-e a félkövér betűkkel szedett tankönyvi szabályokat számon kérni és osztályozni. Az induktív menetű ismeretelsajátítás utolsó lépéseként vagy az osztály képes a szabály megfogalmazására, vagy a tanárnő ismerteti, kivetíti, esetleg felolvastatja a könyvből a szöveget. Fontos folyamat kell, hogy legyen a szabályalkotás menetének megismertetése, minél több tantárgyból kiemelt és bemutatott definíció tartalmi, szerkezeti felépítésének elemzése. Ha ez elmarad, a tanuló megértés nélkül próbálja gépiesen memorizálni a szabályt.

Egy-egy definíció pontos elsajátításának a képessége többféle haszonnal jár: megismeri a diák a tudományos stílus jegyeit, a logikai ítélet nyelvi formáját, összefüggéseit, a relációkat a tanult nyelvi jellel kapcsolatosan (fajfogalom, nemfogalom), a lényeges jegyek kiemelésének lehetőségeit, azok tömör megfogalmazását, a nélkülözhetetlen szakkifejezéseket, az összetett mondatban a kötőszók jelentésmódosító szerepét stb.

Gyakorlatok:

Határozd meg, mit nevezünk igének!

Sorold fel, milyen fajtái vannak a magyar szófaji rendszerben a tulajdonnévnek!

Milyen mondatfajtát nevezünk egyszerű mondatnak?

Mit nevezünk szövegnek, és milyen jellemzői vannak?

Hány helyesírási alapelvet ismersz? Egy mondattal jellemezd mindegyiket!

Mit nevezünk hasonulásnak?

Mit nevezünk szórványnyelvemléknek? Stb.

2. *Szóértelmezés, jelentésmagyarázat*

Az anyanyelvi nevelésen belül alighanem az egyik legbonyolultabb feladattípus ez. A különféle szótárak közül elsősorban az értelmező szótáraknak jut fontos szerep, amikor az egy hangsorhoz tartozó egy vagy több jelentést és szófaji értéket próbáljuk feltárni. A szavak jelentésstruktúrájának elemzéséhez megbízható segítség például a *Képes diákszótár* (Grétsy—Kemény 1992), az *Értelmező szótár* + (Előry 2010) és a Pusztai Ferenc szakmai irányításával elkészült *Magyar értelmező kéziszótár* második, átdolgozott kiadása (2003).

A szóértelmezés olyan nyelvtani és egyben logikai művelet, amelyet nem lehet elég korán kezdeni. Rendkívül szoros kapcsolatban van a gondolkodás fejlettségi szintjével, függ az életkortól, az olvasottságtól, a szókincs nagyságától, a kommunikációs kompetencia fejlettségétől, az absztrahálóképességtől, a lényeglátás milyenségétől stb. Az óvodapedagógusok módszertani jegyzetében szép

számmal szerepelnek olyan javasolt gyakorlatok – *Szókincsgyarapító játékok,* illetve *Mondat- és szövegalkotást fejlesztő anyanyelvi játékok* alcím alatt életkorok szerint (négy-ötéveseknek; hat-hétéveseknek) –, amelyekben például egy elhangzott szónak az ellentétes jelentésű párját kell megtalálni, egy másik feladatban pedig tárgyképek alapján meg kell nevezniük egy tárgyat (pl. *lilom, tulipán*), majd a fölérendelt gyűjtőfogalmat kell kitalálni (pl. *virág*). A szókincs állandó bővülésével együtt kell, hogy járjon a szavak egyre tudatosabb jelentésvizsgálata is. Az óvodában elkezdődött képességfejlesztést kell folytatnia az alsó tagozatban, majd erre az alapra építve a magyartanár magasabb szinten egyre bonyolultabb fogalmakra kérdez rá a fokozatosság elve alapján a konkréttól az egyre inkább elvont jelentések felé haladva.

Gyakorlatok:

Az 5. osztálytól kezdve (az életkornak megfelelően megválogatva) többféle szócsoportot hasznos értelmeztetni.

- Minden tantárgy legfontosabb szavai, szakkifejezései: Például történelemből: *kapitalizálódás, forradalom, sztrájk, szabadságharc, világbirodalom, polgárság, feudális abszolutizmus, reformáció, polgárháború, jakobinus, Bach-rendszer, jobbágyfelszabadítás, császárság*. Ének-zenéből: *skála, pentatónia, romantikus zenei stílus, szimfónia, kvint, kvintett, polifónia, fortissimo, opera, szólóének, nagybőgő, zongoraverseny, oratórium, bariton, karmester, koncertmester, moll hangnem, hárfa* stb.
- Növénytanból: *szeder, naspolya, datolya, csipkebogyó, páfrány, porcsinrózsa, lucfenyő, legyezőpálma, beporzás, tőosztás, palántázás, szüret, betakarítás, permetezés, gyep* stb.
- A népmesékből, népdalokból, szólásokból, közmondásokból ismert régies, népies szavak: *pityóka, keszkenő, paszuly, bakacsin, csutora, csupor, dödölle, laska, rőf, áristom, árkus* stb.
- A hónapok régi katolikus elnevezése (szépirodalmi művekben találkoznak vele): *Boldogasszony hava, Böjtelő hava, Böjtmás hava, Szent György hava, Pünkösd hava, Szent Iván hava, Szent Jakab hava, Kisasszony hava, Szent Mihály hava, Mindszent hava, Szent András hava, Karácsony hava.*
- Régi űrmértékek, területmértékek, hosszmértékek, térfogatmértékek elnevezései: *rőf, hüvely, fertály, meszely, árkus, pint stb.*!
- A természetben élő és a háziállatok neve kor és nem szerint (fényképpel illusztrálva): *szarvasmarha, tehén, bika, borjú; ló, paripa, kanca csődör, csikó* stb.
- A múlt századi iskolai élet gyakran használt kifejezései: *irka, kalamáris, palavessző, pedellus* stb.
- Egy piaci sétán összegyűjtött nevek közül a zöldségnevek és a gyü-

mölcsnevek szétválogatása: *naspolya, sárgarépa, mandarin, datolya, uborka, kínai kel, padlizsán, csicsóka, pasztinák, alma, karalábé, grépfrút, zeller, mangó, avokádó, hagyma, burgonya, nektarin* stb.

- A mai köznyelv újabb szavai: *élményfürdő, drogambulancia, salátabár, roadshow, reklámmenedzser, rendszergazda, reklámújság, internetfüggő, euróövezet, génsebészet, vonalkód, testékszer, természetgyógyász, teammunka, bevásárlóközpont, célközönség, médiasztár, aerobik, diszkontáruház, adathalászat, agykontroll, celeb, pillepalack, strandlabda stb.*
- A szavak csoportosítása eredetük szerint: *médium, donna, polka, glettelés, puliszka, anapesztus, stúdió, dátum, demokrácia, kondér, seriff, propeller, analfabéta, tornác, pedikűr, poszter, szalamandra, dollár, filharmónia, diszkrimináció stb.*
- A gyakran használt orvosi szakkifejezések és magyar megfelelőjük párosítása: *szindróma – tünetcsoport, emocionális – érzelmi, krónikus – idült, hosszantartó, depresszió – búskomorság, levert lelkiállapot, mentális – lelki okokra visszavezethető stb.*
- A korábbi századokban viselt férfiruhadarabok: *köpeny, kacagány, mente, dolmány, szűr, bőgatya, frakk, zsakett, lajbi, ujjas, posztókabát, festőkötő, guba, ködmön, bricsesz, nadrág stb.*
- Gyakran használt idegen szavak: *konkurencia, inspirál, invitál, imitál, instruál, intonál, improvizál, emigrál, szintetizál, konklúzió, adoptál, mechanikus, guru, manőver, prominens, retardál, rezignált stb.*
- Közkeletű mozaikszók (betűszók, szóösszevonások) és rövidítések: *BKV, EU, HÉV, FTC, OTP, Orex, Ofotért, mg, HBO, ÉNy, APEH, NAV, PIN, taj, CD stb.*
- Informatikai fogalmak, szakkifejezések: *notebook, CRT, kibernetika, hacker, szerver, lájkol, pixel, spamrobot stb.*
- Szólások, közmondások:
  A) Mit jelentenek az alábbi szólások, közmondások? *Haton kéred, ötön adja. Hátához nőtt a lelke. Paszománt nem illik úgy a nadrágra, mint tolvaj az akasztófára. Nehezen hízik a paripa, kinek ura vak.*
  B) Egészítsd ki a hiányos szólásokat, közmondásokat!
  Egy gyékényen ……..; Úgy él, mint egy …..; Vergődik, mint a ……..; Olyan szeme *van, mint a ……..stb.*

3. *Szógyűjtés*

Rendkívül hasznos feladattípus, amelynek végzésekor elsősorban a szótárhasználati kompetencia fejlődik, de a szótani és stilisztikai ismeretek is jelentősen gyarapodnak. Feltétlen meg kell beszélnünk a tanulókkal, hogy mit gyűjtsenek, és honnan gyűjtsenek szavakat, azaz adjunk szempontokat. A témaköröket

határozzuk meg pontosan: az állatok, növények világa, természeti jelenségek, évszakok, népszokások, népviseletek, régi mértékegységek, a sport, a képzőművészet, a zene stb. fogalomtára, de a gyűjtés szempontja lehet a szavak szófaja, a stílusminősítése is! A külső koncentráció más tantárgyakkal igen fontos. A szógyűjtés soha nem lehet öncélú, az összegyűjtött szavaknak többféle tulajdonságát vizsgálhatjuk tovább, mondatba foglaltathatjuk stb.

Gyakorlatok:

- Sorold fel, hányféle fenyőfajtát ismersz! Állítsd párba az elnevezéseket és a fenyőket ábrázoló képeket! (Kb. 8-10 képpel szemléltetünk.)
- Gyűjtsd össze a szimfonikus zenekar hangszereinek, valamint a zenészeknek a nevét! (Pl.: *zongora – zongorista*)
- Nevezd meg, milyen toldalékokkal láttad el az utóbbiakat!
- Alkoss velük szóösszetételeket! (Pl. *zongoradarab*)
- Gondolatban látogass el a könyvtárba! Sorolj fel minél több összetett szót és igét a látottakkal kapcsolatban! Szóösszetételek, igék: *katalógus-cédula, kutat.*
- Gyűjts minél több rokon értelmű szót az alábbi szavakhoz: *templom, naplopó, legyőz, üt*
- Gyűjts minél több olyan igekötőt, amely a *beszél* és a *néz* ige elé illeszthető! Négy példát foglalj mondatba!
- Sorolj fel minél több olyan szópárt, amelynek az alakja hasonló, de a jelentése eltér! Pl.: *tartam – tartalom, fibula – fabula*
- Illeszd bele a következő szavakat az alábbi hiányos szövegbe!
  ADSL-vonal, SIM kártya, PIN kód, mobiltelefon, internet, SMS-rendszer
  Tanítsuk meg az idősebbeket a …. és az …..használatára! Segítsük őket azzal, hogy elmagyarázzuk az eszközök rendeltetését, célját! A …… például biztonsági célt szolgál, a …….pedig a telefonba elhelyezett, az előfizető azonosítására használt eszköz. Az ……..köszönhetően rövid, szöveges üzeneteket is küldhetünk ismerőseinknek. Az ……a korlátlan beszélgetést biztosítja.

III. Témánk, a szóhasználati kompetencia fejlesztése rendkívül gazdag, szerteágazó, sokféle módszert, eszközt magában foglaló tevékenysége a magyartanárnak. Jellemzője kell, hogy legyen többek között a fokozatosság, a jó motiváció, az életszerűség, a tematikai változatosság és a feladatok sokszínűsége. A gyakorlattípusok közül jócskán alkalmazhatjuk az alkotó (produktív) és az elemző (analitikus) gyakorlatfajtákat, de legalább annyi lehetőség, sőt szükség van a kreativitásra, a játékosságra, a humorra épülő feladatokra is.

Szókincsfejlesztő feladatlap

1. Határozd meg a következő fogalmakat:

Mit nevezünk hasonulásnak?

……
……

Mit nevezünk birtokos jelzős szószerkezetnek?

……
……

Milyen fajtái vannak az alárendelt összetett mondatnak?

……
……

Mi a szórványnyelvemlék jellemzője?

……
……

2. Keress állatneveket a szavak elé, melyekkel azok egy összetett szót alkotnak!

_____talp	_____derék
_____tej	_____kő
_____fogó	_____fül
_____felhő	_____száj
_____út	_____fog
_____sor	_____láb

3. Rendezd a betűket! Ha sikerül, magyar városok nevét kapod.

LÖCLEKLÖDM	_____
RÁYJNZESÉB	_____
VDMZÖSEKEŐ	_____
NZNESRETDE	_____
TAOSAKÁPSR	_____
AZTÁKMLÉSA	_____
EZHKSTEYL	_____
DSZÁREKSZ	_____
SÁKVIDAR	_____
ÁKOROMM	_____

4. Az alábbi nevek egy része foglalkozásokból ered. Párosítsd a neveket a mesterségekkel, és kösd össze őket!

Varga	*kerékgyártó*
Csiszár	*fazekas*
Bognár	*lábbelikészítő*
Porkoláb	*fegyverkovács*
Kalmár	*hordókészítő*
Gelencsér	*börtönőr*
Gulyás	*kereskedő*
Takács	*szövetkészítő*
Kádár	*marhapásztor*

5. Az első szó utolsó szótagjával kezdj új szóalakot, és folytasd ezt addig, amíg el nem jutsz a jobb oldali szóalakig!

boka _____ *csukló*

kunyhó _____ *palota*

Kalocsa _____ *Gárdony*

patak _____ *tenger*

estereggel

6. Toldd meg a szavak elejét egy betűvel úgy, hogy egy új jelentésű szót kapj!

író bíró	*atya ……*
alap……	*öröm ……*
iker……	*ért ……*
alak……	*anya ……*
áraszt……	*lőre ……*
ecset……	*agyar ……*
avar……	*érdek ……*
ürge……	*olló ……*
ajtó……	*tart……*
üveg……	*ágy……*

7. Melléknevekkel egészítsd ki az alábbi szóláshasonlatokat!

_____*, mint az ágyú.*	_____*, mint a templom egere.*
_____*,mint a ma született bárány.*	_____*, mint a csiga.*

_____*, mint a piaci légy.*
_____*, mint a fehér holló.*
_____*, mint Márton lúdja.*
_____*, mint a tavalyi kos.*
_____*, mint a nádszál.*
_____*, mint az országút.*

8. Milyen személynevekkel alkotnak szóösszetételt a következő szavak? Írd le őket helyesen!

a) _____*kosár* _____*csutka*

_____*madár* _____*bogár*

_____*fordulás* _____*fű*

_____*kancsó* _____*konyha*

_____*szőlő* _____*pénz*

b) Helyesírási magyarázattal és szabállyal indokold az írásmódjukat!

……
……
……

9. Párosítsd az argóból, szlengből vett kifejezéseket a köznyelvi megfelelőjükkel!

virgács	*katonaruha*
séró	*dolgozik*
rizsa	*női láb*
kopasz	*besúgó*
angyalbőr	*cigaretta*
vamzer	*hazugság*
gályázik	*frizura*
kamu	*benzin*
nafta	*újonc*
spangli	*beszéd*

10. Keresd meg és aláhúzással jelöld a kiemelt szavak jelentésbeli megfelelőjét, rokon értelmű párját! Az értelmező szótárban vagy az interneten ellenőrizd a megoldásod!

a) külföldi
b) előkelő körökben szokásos
c) kihívó, csiricsáré

a) kiégett, távolib) puszta, sztyepp
c) kopár, zord vidék

a) segítségkérő kód
b) számítógépes világháló
c) operációs rendszer

a) a disznópásztorok pihenőideje
b) a pásztor munkaideje
c) szerelmesek meghitt együttléte

a) nem igaz, hamis
b) tetszetős, de értéktelen
c) mesterkélt, művi

a) a közösség hasznára levő
b) a Kalazanci Szent József alapította, fekete reverendájú tanítórend
c) hangszeren játszó művész

a) fejedelem, vezér
b) erdélyi nemes
c) előkelő ember

a) olaszországi csatorna
b) az egykori velencei, illetve genovai köztársaság államfője
c) olasz reneszánsz hangszer

a) vágószerszám
b) tornaszer
c) töltésen kitörő víz

a) biológiai folyamat
b) fiúk és lányok együttes oktatása, nevelése
c) iskolatípus

a) ingával föld alatti kincseket keres
b) két tábor között bizonytalankodik
c) a munkahelye és az otthona között rendszeresen utazik

a) öntudatra ébred
b) gondolkodik
c) istenít valamit

11. Egészítsd ki a mondatokat az alábbi szópárok egyikével!

A parlament _____elfogadta a törvényjavaslatot.
egyhangúan – egyhangúlag

Nagyszüleim haláláig _____ telt a gyerekkorom.
gondtalanul – gondatlanul

_____ nem szándékozom állást változtatni.
egyenlőre – egyelőre

A konferencián nem született _____ .
egyezség – egyesség

Az iskola _____ még mindig nem működik a villany.
helységben – helyiségben

Nem volt hiábavaló a_____, nagyon megérte.
fáradtság – fáradság

A szomszédomat _____ nélkül ítélték el.
bizonyság – bizonyosság

Meg_____ a tanácsodat a barátod?
szíveli – szívleli

Kiváló _____ volt ez mindkettőnk számára.
tanúság – tanulság

Laikus _____ ebben nem adhatok tanácsot.
lévén – révén

12. Az oszlopok azonos sorban lévő szavait hasonlítsd össze! Karikázd be a kakukktojásokat!

plébános	*lelkipásztor*	*próféta*	*káplán*
szemfényvesztő	*kuruzsló*	*mágus*	*bába*
levegő	*éden*	*paradicsom*	*menny*
pogány	*dogma*	*istentagadó*	*eretnek*
per	*zsarolás*	*tárgyalás*	*vád*
kótyagos	*kapatos*	*mámoros*	*arcátlan*
torkos	*falánk*	*igénytelen*	*dőzsöl*
bűn	*vétség*	*gaztett*	*fukarság*
nász	*frigy*	*vőfély*	*esküvő*
csiszolt	*nyájas*	*pallérozott*	*pórias*

13. Igaz vagy hamis az állítás? Írd a megfelelő betűjelet (I/H) a mondat mellé! A számodra ismeretlen szavak jelentését keresd meg az értelmező kéziszótárban!

A *grádics,* a *lajtorja* a *létra* szó tájnyelvi változatai.
Egyes nyelvjárásokban a búzát tengerinek, törökbúzának is nevezik.
A lóca női ruhadarab.

A csöröge reszelt krumpliból készül, amit liszttel és tojással összekeverve forró zsiradékban sütnek ki.
A mángorlót nagyanyáink vasaló helyett használták.
Ángyi a nagybácsi felesége, aki házasság révén kerül a családba.
Ha valaki céltalanul bolyong, arra azt mondják, őgyeleg vagy csatangol.
A rocska a mosogatáshoz használt súrolóeszköz.
Az ördögszekér gyomnövény. Nagyra nő, és ha elszárad, elhagyja a helyét, elindul a szél segítségével.

14. Mutasd be, milyen ruhadarabokat veszel fel, ha a következő programokra mégy:

erdei túra:
……..

barátnőd születésnapi köszöntése:
……..……

bátyád esküvője:
……..……

színházi előadás:
……..……

futóedzés:
……..

otthoni karácsonyi vacsora:
……..……..

15. Minden sorban négy szót látsz, amelyek közül kettő rokon értelmű! Húzd alá őket!

akadályoz	gátol	becsap	elriaszt
háborog	háborgat	zaklat	becsmérel
bogaras	szenvedélyes	boldog	szeszélyes
használt	idejétmúlt	régimódi	hasznavehetetlen
meztelen	tar	nincstelen	pucér

16. Ritka szavakat soroltam fel.

Írd melléjük a jelentésüket és a stílusminősítésüket! Használd az értelmező szótárt!

toportyán	……	bölömbika	……..
bögöly	……	gödény	……..
gácsér	……	halva	……..
bugyelláris	……	kikelet	……..
tar	……	kopjafa	……..
ösztövér	……	kalamáris	……..
deviza	……	pelyva	……..
kaftán	……	dervis	……..
fanfár	……	valcer	……..
bulvár	……	parenyica	……..

B) Öt, általad kiválasztott szót foglalj mondatba!

……
……
……
……
……
……
……
…..……..……

17. Gyűjtsél olyan szavakat, amelyek a megadott betűkre végződnek**!**

ng: *harang,* ……..……	ngy*: langy,*…….....
nty: *ponty,*……	nc: *kilenc,*…….……
mb: *galamb,*……..	szt: *olvaszt,*…..……..
rv: *terv,*……	nt: *szánt,*..……
ncs: *parancs,*……....	rc: *perc,*…..……..
jt: *rejt,*……	ít: *merít,*……

18. Keresd meg az alábbi szavak rokon értelmű megfelelőit! Húzd össze őket!

suhanc	*talált gyerek*
oktondi	*plusz teher*

szeleburdi	*mozgékony*
bumfordi	*hírvivő*
maradi	*butuska*
virgonc	*garázda, kamasz*
lelenc	*szerencsétlen, esetlen*
lobonc	*vaskalapos*
kolonc	*hosszú, ápolatlan haj*
küldönc	*kapkodó*

19. A *juh* és a *birka* szó jelentése azonos, mégsem használhatjuk őket egymás helyett. A felsorolt szavakról döntsd el, melyik oszlopba írod őket:

nyírás, gomolya, hodály, túró, természet, gyapjú, csárda, paprikás, gulyás, tej, pásztor, bőr, sajt, nyáj, legelő, kutya, tenyésztés, comb, legény, tej, bojtár, gazda, bunda.

juh	birka
…….	...…….
…….	……
…….	……
…….	……
…….	……
…….	……
…….	……
…….	……

20. Ismerd fel, mit jelentenek ezek a szavak, és folytasd a sort 3-4 példával! Használd az értelmező szótárt is!

dödölle, ambrózia, papramorgó, ..…….
akó, pint, icce, ……..….…….
pántlika, kacagány, ujjas, ……..…….
krajcár, garas, pengő, ……..…..……...……
kereplő, köcsögduda, koboz, ……..…….……

21. Mivel foglalkozik, akit idegen szóval így nevezünk?

etológus:……...…..…..
numizmatikus:……...……..
egyiptológus: ……..…….
gerontológus:……..……..…

futurológus:…….…….
paleontológus:…….
archeológus:……

22. Mi az alábbi szavak idegen megfelelője?

küldöttség – ……	*tegeződés* – ……..…..…….
látszerész – …….	*erkély* – ……..……
nemzedék – …….	*csapat* – ……..……
műtét – ……	*formatervezés* –……..…….
versszak – ……..	*igazgató* – …….

23. Mit jelentenek az alábbi szólások, közmondások?

Húzzák a levesnótát:
……

Egy talpat cserzenek.
……

Minden nyeregbe belefér.
……

Ha nincs kalács, kenyér is jó.
……

Ha bíróvá lettél, félre a komasággal.
……

Nem használ a tanács, ha nincs követője.
……

24. Tegyél a következő szavak elé népneveket! Ügyelj a helyesírásukra! Foglald őket mondatba!

…….....asztal: _____
…….....fal: _____
…….....csavar: _____
…….....ülés: _____

…….....saláta: _____
…….....viasz: _____
…….....szalonna: _____
……..…....erkély: _____
……...kávé: _____
……...tűz: _____

25. Tegyél minél több igekötőt a következő igékhez, és foglald őket mondatba!

…főz:
kifőz,……
……
……
……

…jön:
feljön………
……
……
……

Ajánlott irodalom a témánkhoz

Bakos Ferenc 2006. Idegen szavak és kifejezések – Diákszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. Magyar nyelvhasználati szótár. Pauz–Westermann, Celldömölk.

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor 2005. Közmondások – 3000 magyar közmondás és szójárás betűrendes értelmező dióhéjszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor 2005. Szólások – 5000 magyar állandósult szókapcsolat betűrendes értelmező dióhéjszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor 2008. Szinonimák – 20000 rokon értelmű szó dióhéjszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bárdosi Vilmos 2015. Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár. Tinta Kiadó, Budapest.

Bódi Zoltán 2010. Infoszótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Előry Vilma (főszerkesztő) 2010. Értelmező szótár + I–II. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2004. Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Forgács Tamás 2005. „Állati" szólások és közmondások – A felfuvalkodott békától a szomszéd tehenéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gósy Mária 1998. Szókeresés a mentális lexikonban. Nyr. 122: 189–201.

Grétsy László 2011. A szavak ösvényein – Szavaink és szólásaink eredete, változásai, érdekességei. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Grétsy László 2012. Nyelvi játékaink nagykönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Grétsy László – Kemény Gábor 1992. Képes diákszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyurgyák János 2005. Rövidítésszótár. Osiris Kiadó, Budapest.

Hajdu Endre 2008. Szómúzeum. Ódon, furcsa, érdekes, bolondos, emlékezetes szavak, nevek, címek tára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Kiss Gábor (főszerkesztő) 2005. Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára. Tinta Kiadó, Budapest.

Kiss Gábor (főszerkesztő) 2012. Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Kovács László 2008. Nyelvi hálózatok a mentális lexikonban — Agykapocskutatás. Alkalmazott Nyelvtudomány VIII. évf. 1—2. 177–196.

Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Nyelvi fogalmak kisszótára A–Zs.

Korona Kiadó, Budapest.
Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.
T. Litovkina Anna 2010. Magyar közmondások nagyszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Minya Károly 2007. Új szavak I. – Nyelvünk 1250 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Molnár Csikós László 2008. Divatszavak. 222 újszerű szó és szójelentés részletes magyarázata. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Nemzeti alaptanterv (NAT) 2012. Magyar Közlöny, június 4.
Pajzs Júlia 2007. A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia. In: Magay Tamás (szerk.) Félmúlt és közeljövő. Lexikográfiai Füzetek 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–189.
Parapatics Andrea 2008. Szlengszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Pusztai Ferenc (főszerkesztő) 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szemerkényi Ágnes 2009. Szólások és közmondások. Osiris Kiadó, Budapest.
Szilágyi Ferenc 1993.Fejtsünk szót! Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Temesi Viola (főszerkesztő) 2012. Magyar ellentétszótár. Ellentétes jelentésű szavak szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Idegen szavak szótára. Osiris Kiadó, Budapest.
Tótfalusi István 2011. Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Vöő Gabriella 2007. Erdélyi magyar szólások. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Zaicz Gábor (főszerkesztő) 2006. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Irodalom

243/2003. (XII. 17.) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról.
A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, tizenkettedik (szótári anyagában bővített) lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
Adamikné Jászó Anna 2001. Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig. Trezor Kiadó, Budapest.
Bozsik Gabriella – Dobóné Berencsi Margit – Zimányi Árpád 2003. Anyanyelvi tantárgy-pedagógiánk vázlata. Második, bővített kiadás. EKF Líceum Kiadó, Eger.
Fóris Ágota 2002. Szótár és oktatás. Iskolakultúra 11: 103–107.
Gonda Zsuzsa 2009. A szótárhasználati kompetencia elsajátítása és fejlesztése. Anyanyelv-pedagógia. Szakfolyóirat magyar nyelven tanító pedagógusoknak. 2. szám.

Hoffmann Ottó 1976. Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Budapest.
Pelles Tamás 2003. Szótár és oktatás. Új Pedagógiai Szemle 5: 118–120.
Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Idegen szavak szótára. Osiris Kiadó, Budapest.
Zsolnai József 2006. Új jelszó, új divathullám vagy netán paradigmaváltás a pedagógiai gyakorlatban: „kompetenciafejlesztés". Pecsenye Éva beszélgetése Zsolnai József professzorral. In: Új Katedra, 2006. február, 20–26.

Budai László

Az anyanyelv változó szerepe az idegennyelv-oktatásban[1]

1. Az anyanyelv nélkülözhetetlen szerepe az érettségit megelőző nyolc éven át evidencia volt a számomra, először a latin-, majd az oroszórákon is. Annak ellenére, hogy az orosz élőnyelv, a latinhoz hasonló módszerekkel tanították az eredetileg latin szakos tanáraink, akik csak néhány leckével jártak előttünk.

Kezdő tanár koromban és még jóval utána is érvényben volt „az anyanyelvre való támaszkodás didaktikai elve" (Banó – Szoboszlay 1972: 76), illetve „a tanulók anyanyelvi vonatkozásának didaktikai elve" (Banó – Kosaras 1977: 53).

Mindezek ismeretében nem kellett felfedeznem, hogy az anyanyelvnek is lehet szerepe az idegen nyelvi órákon, sőt ellenhatásként azzal tűntem ki kezdő tanárként, hogy száműztem angol nyelvi óráimról az anyanyelvet. Majd főiskolai oktatóként több száz tanárjelöltet is megtanítottam idegen nyelvet tanítani az anyanyelv használata nélkül. Hosszú volt a damaszkuszi út, és nem is nevezhető a változás pálfordulásnak, hiszen csak fokozatosan jöttem rá, hogy a tanulók tudatából lehetetlen kiiktatni az anyanyelvet, hogy az anyanyelv ott van, ahol van, és mindig ront vagy javít, de sohasem henyél. Végül is meggyőződésemmé vált, hogy sok időt és energiát vesztegetünk el, ha nem vesszük igénybe azt az óriási tudáshalmazt, amely az anyanyelvvel együtt halmozódik fel tanítványaink tudatában.

Mostanában főként azért kardoskodom az anyanyelvnek az idegen nyelvek oktatásában betöltött pozitív szerepe mellett, mert a mai nyelvtanárok, különösen az angoltanárok tekintélyes része téves nézetek hatására vagy tudatlanságból fél az anyanyelv használatától. Közismert tény, hogy az Egyesült Királyságban jól jövedelmező iparág a nyelvkönyvgyártás. Könyveiket az egész világ piacán terítik, nem véve figyelembe a leendő tanulók anyanyelvét. Aligha lenne jövedelmező, ha mindenféle anyanyelvhez más és más nyelvkönyvet kellene írniuk. Tévedés azonban ezekből az uniformizált tankönyvekből arra a következtetésre jutni, hogy egy idegen nyelvet az anyanyelv mellőzésével kell tanítani. Lehet ugyan, de nem érdemes, sőt vétek oly sok, az anyanyelvvel együtt megszerzett tudást parlagon hagyni.

2. Milyen tudással rendelkezik a tanuló anyanyelve birtokában? Mi az, amire támaszkodhatunk az idegen nyelvi órákon?

[1] Elhangzott a Varsói Egyetemen 2012. november 29-én a Magyar Tanszék fennállásának 60. évfordulója alkalmából rendezett jubileumi konferencián. Máshol nem jelent meg.

Amint Langacker (1987: 12), a kognitív nyelvészet jeles művelője mondja: "Language is an integral part of human cognition.**"** (A nyelv az emberi megismerés szerves része.) Az anyanyelvvel nemcsak kommunikálni lehet; az anyanyelv szerves kapcsolatban van a világról alkotott, állandóan változó ismereteinkkel is.

Tanítványaink már **tudnak kommunikálni**. Ösztönösen alkalmazni tudják mindazt, amiről a nyelvtudomány értekezik, beleértve a pragmatikát is. Anyanyelvük használata közben „tisztában vannak" a deixissel, a direkt és indirekt beszédaktusokkal, az implikációval, a társalgás szerkezetével, a preszuppozícióval anélkül persze, hogy tudnák, hogy mindezt tudják. Értenek a szövegalkotáshoz is a maguk szintjén. Fogalmazásuk fejlesztése, csiszolása egyébként is anyanyelvi feladat. Az idegen nyelvi órákon tehát már nem kell őket kommunikálni tanítani. A feladatunk „csak" annyi, hogy képessé tegyük őket arra, hogy egy másik jelrendszert is értsenek meg tanult idegen nyelvi tudásuk és főként a világról az anyanyelvükkel együtt megszerzett ismereteik alapján, és mondanivalójukat is tudják idegen nyelven kifejezni. Tanításunk során következetesen támaszkodhatunk az anyanyelvvel megszerzett kommunikációs képességeikre, szokásaikra. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a tanár számára is fölösleges a nyelvtudomány eredményeinek az ismerete. Nélküle azt sem tudja a tanár, hogy mi az a tanuló anyanyelvében, amire támaszkodhat.

Az ún. kommunikatív nyelvoktatás nem azt jelenti, hogy tanítványainkat kommunikálni kell tanítani, hanem azt, hogy az új jelrendszert realisztikus kommunikatív szituációkban kell bemutatni és használatát gyakorolni.

3. Az előadás címében fontos jelző a **„változó"**. Milyen szempontok szerint mérlegelünk, mit veszünk figyelembe, amikor a tanulók anyanyelvére támaszkodunk, illetve amikor az egynyelvűséghez ragaszkodunk?

A nyelvoktatás objektív és szubjektív feltételeit; a nyelvoktatás céljait [a primer készségeket (Budai 2010), a primer készségek integrációját: a beszédszándékokat vagy nyelvi funkciókat (Van Ek 1975, Horváth 1980) és a szekunder készségeket (Budai 2010)]; valamint a nyelvoktatás módszereit, stratégiáit (Larsen-Freeman 1986).

4. Larsen-Freeman tíz kérdésre keresi a válaszokat a módszerekkel és stratégiákkal kapcsolatban. A 8**.** kérdése: What is the role of the students' native language? (Mi a szerepe a tanulók anyanyelvének?)

Összesítve a következő válaszokat kapjuk a 8. kérdésre:

A munka megszervezése, instrukciók adása; a jelentés feltárása; a kontrasztív elemzés segítségével a lehetséges interferenciahatások megnevezése; visszacsatolás.

Jómagam az anyanyelv legfőbb szerepét egyetlen szóban foglalom össze: **tudatosítás**.

A szükségnek megfelelően az anyanyelv segítségével tudatosíthatjuk az iskolai és az otthoni teendőket; a nyelvtanulás célravezető módjait; a jelentést és a nyelvhasználatot; az anyanyelv és a célnyelv mechanizmusának jellemzőit, hasonlóságait és különbözőségeit a kontrasztív hibaelemzés segítségével. A visszacsatolás leggazdaságosabb és legmegbízhatóbb eljárásai kétnyelvűek.

A tudatosítás előfeltétele a tanári tudatosság. A tanárnak tisztában kell lennie a tanulók anyanyelvének mechanizmusával, ismernie kell a célnyelv működését, valamint a köztes nyelv változatait. Mindennek legfőbb eszköze a kontrasztív nyelvi elemzés és az eredményeit kontrolláló hibaelemzés.

Az anyanyelvre támaszkodó tudatosítással elkerülhetjük a tananyag meg nem értését, félreértését, amely frusztrációhoz vezet, és a fegyelmezetlenségnek is az egyik fő forrása. A legtökéletesebb motiváció a már megszerzett transzparens ismeretek és képességek által generált tudásvágy.

A tudatosításnak a különféle objektív és szubjektív tényezőktől függően igen sok módja lehet. Nagy a különbség például az **implicit** és az **explicit** tudatosítás között. Az implicit tudatosítás során nem használunk metanyelvet, hanem csak vizuális eszközöket, analógiát, míg az explicit tudatosítás valamilyen szintű metanyelven történik. Az explicit tudatosítás legmagasabb foka az, amikor maga a tanuló fogalmazza meg a tudnivalókat.

5. A tudatosítás vezérfonalát a **kontrasztív hibaelemzés** adja:

KONTRASZTÍV HIBAELEMZÉS		
A NYELVI ELEMEK ÉS TÁRSULÁSAIK	**KONTRASZTÍV ELEMZÉS**	**HIBAELEMZÉS**
	Az L1 és az L2 kontraszttípusai mint lehetséges hibaforrások	**A köztesnyelv (IL) hibatípusai**
A SZINTAGMATIKUS TENGELY MENTÉN		
Lexikai kollokációk	Disztribúciós különbségek	Helytelen választás
Grammatikai struktúrák	Különbségek az összetevők számában: L1>L2 L1<L2 Különböző elrendezés Különböző típusú elemek	Kiegyenlítődés: Hozzáadás Elhagyás Helytelen szó-/sorrend Helytelen választás
A PARADIGMATIKUS TENGELY MENTÉN		
Lexikai halmazok	A lexikai egységek disztribúciós különbözőségei	Helytelen választás
Grammatikai paradigmák	Különböző kategóriák Különböző számú kategóriák	Helytelen választás Helytelen választás

A táblázat értelmezése:

a) Az első oszlopban láthatjuk a nyelvi elemeket és társulásaikat:

A szintagmatikus tengelyen a lexika kollokációkként, a grammatika pedig struktúrákként jelenik meg különböző szinteken: a mondatok, a tagmondatok, a szószerkezetek és a szavak szintjén. A paradigmatikus vagy asszociációs tengelyen a nyelvi elemek virtuális társulásai a lexikai halmazok és a grammatikai paradigmák.

b) A második oszlop a kontrasztív elemzés vezérfonala:

Azt mutatja meg, hogy a lexikai kollokációk és halmazok, illetve a grammatikai struktúrák és paradigmák terén milyen különbözőségek, azaz potenciális hibaforrások állapíthatók meg az anyanyelv (L1) és a célnyelv (L2) között.

A lexikai kollokációk különbözőségei az eltérő lexikai halmazok következményei.

c) A harmadik oszlop sorai a második oszloppal vannak párhuzamban, és a kontrasztív elemzés eredményeit kontrollálják, megnevezve a kontraszttípusoknak megfelelő köztesnyelvi (IL = Interlanguage) hibatípusokat.

d) A fonetikai/fonológia kontrasztív hibaelemzésétől itt eltekintek.

Krzeszowski (1967, 1971) elkülöníti egymástól az **ekvivalencia** és a **kongruencia** fogalmát. A csak a jelentésre vonatkozó ekvivalencia nem jelent formai egyezést, hanem csak kölcsönös fordíthatóságot. A kongruencia viszont formai hasonlósággal, azaz azonos számú és fajtájú, azonos elrendezettségű, jelentésükben ekvivalens egységekkel párosul. A kongruencia elvileg megkönnyíti a nyelvtanulást, míg az ekvivalencia köztesnyelvi hibákhoz vezethet.

6. E helyen csak néhány egyszerű kontraszt-, illetve hibatípus bemutatására van lehetőségem. Példáimban leginkább a magyar anyanyelv és az angol mint célnyelv szokott szerepelni, amelyekért felelősséget tudok vállalni. Ha már viszont a jó szerencsém erre a konferenciára hozott, udvarias gesztusként, de semmiképpen sem a szakértelem jeleként egyszerű példáimban megpróbálom a lengyelt szerepeltetni anyanyelvként, a magyart pedig célnyelvként.

6.1. Ahol a lengyel anyanyelvnek valószínűleg nincs negatív hatása

Feltételezem, hogy a magyarul tanuló lengyelek a determinánsok, a melléknevek és a főnevek nemben, számban és esetben való egyeztetésének az általunk redundánsnak minősülő bonyolult alakrendszerét nem akarják ráerőltetni a magyar névszói szerkezetekre. A nemekhez nem is találnának magyar nyelvi alakokat, de a többes szám jelével és a ragok egy részével – a magyarban is ragozott mutató névmásokhoz hasonlóan – meg lehetne toldani valamennyi magyar determinánst és melléknevet is.

Csak valószínűsítem, hogy e téren nem találkozhatunk lengyel nyelvi interferenciával, hiszen orosz anyanyelve és a lengyel rabságában Dr. Zamenhof (1859–1917), – vagy ha úgy tetszik – D-ro Esperanto (1887) minden egyszerűsítési szándéka mellett sem tudta megállni, hogy az eszperantóban ne csak a főne-

veknek adjon jelet a többes számban és ragot az egyes és többes szám accusativusban, hanem a determinánsoknak és a mellékneveknek is: Bona**n** matenon! (*Jó reggelt!*), interesa**j** libroj (*érdekes könyvek*), interesa**jn** librojn (*érdekes könyveket*), mia**n** libron (*a könyvemet*), mia**jn** librojn (*a könyveimet*), multa**jn** malgranda**jn** hejmojn familia**jn** (*sok kis családi otthont, *sokakat kicsiket családiakat otthonokat*).

Örülniük kellene a lengyeleknek, hogy a magyar névszói szerkezetek játszi könnyedséggel sajátíthatók el, ha bizonyos hangtani szabályokkal már megbarátkoztak.

6.2. Implicit tudatosítás vizuális eszközökkel

L1>L2: Az anyanyelv több összetevőből áll, mint a célnyelv. Lehetséges hiba: hozzáadás.

To	**jest**	**pokój.**
Ez	↓	*szoba.*
**Ez*	*van*	*szoba.*

L1 < L2: A célnyelv több összetevőből áll, mint az anyanyelv. Lehetséges hiba: elhagyás.

to	**Ø**	**dziecko**
ez/az	↑ *a*	*gyerek*
**ez/az*		*gyerek*

Mivel a lengyelben nincs névelő, a határozott névelő elhagyása az egyik leggyakoribb hiba. Ugyanakkor a túlzott általánosítás (overgeneralization) hatására olyankor is megjelenik a lengyelek magyar nyelvi produkcióiban a határozott névelő, amikor a magyar anyanyelvi beszélő zéró névelőt használ. Tehát a névelő esetében mind az elhagyás, mind a hozzáadás tipikus hiba.

6.3. Különböző elrendezés. Lehetséges hiba: helytelen szó-/sorrend

Minden bizonnyal gyakori hiba a következő magyar sorrendi szabály megsértése: kérdőszó + igei állítmány:

Kogo	**nauczyciel**	**pyta?**
Kit	*kérdez*	*a tanító?*
**Kit*	*a tanító*	*kérdez?*

6.4. Implicit tudatosítás analógiával: a lengyel és a magyar struktúrák összetevőinek egybeszerkesztésével

A két nyelv morfológiai alakzatai igen gyakran összehasonlíthatók az alábbi

keretbe ágyazva:

Relatív szótő			
Igekötő	Abszolút szótő	Képző	Rag
roz- *szét-* **za-** *agyon-*	**strzel-** *löv-* **strzel-** *lő-*	**iwa-** **on-** *tt*	**m** *-ök/-öm* **y**
Szóalkotás			
Szóragozás			

6.5. Explicit tudatosítás

A paradigmatikus vagy asszociatív tengely nyelvenként különböző grammatikai paradigmái és lexikai halmazai igen gyakran helytelen választáshoz vezetnek. A hibák megelőzése vagy számának csökkentése következetesen explicit tudatosítást igényel.

Az a tény, hogy egy lengyel igealaknak bizonyos igefajták esetében két magyar igealak (általános/alanyi vagy határozott/tárgyas; cselekvő vagy mediális) felelhet meg, minden bizonnyal a legnagyobb nehézség a magyar nyelvet tanuló lengyelek számára.

A két nyelv nominativusának, accusativusának és genitivusának eltérő disztribúciója is komoly nehézséget jelenthet a lengyelek számára a magyar tárgyeset használatában. A lengyel accusativusnak ugyanis ritkán van a többi esettől elkülönülő realizációja, hol a nominativusszal, hol pedig a genitivusszal azonos. Csak az **-a** és az **-i** végű nőnemű főnevek egyes számában van egyértelműen azonosítható accusativus: **matk-ę** (*anyá-t*), **gospodyni-ę** (*gazdasszony-t*).

6.6. Az egynyelvű szemantizáció buktatói

Csak egy rövid részletet mutatok be egy angol nyelvi szemantizációs kísérletből, amelyben húsz egyetemi hallgató vett részt 5-től 14 évig terjedő angoltanulási múlttal és valamilyen nyelvvizsga-bizonyítvánnyal a háta mögött.

A tanulóknak feladatként az ***expand***, illetve az ***extend*** ige jelentését kellett megadniuk a szövegösszefüggés alapján egyes szám harmadik személyben. A javasolt megoldások a mondatok utáni zárójelben láthatók, amelyeket vagy eltaláltak a kísérletben részt vevő személyek, vagy nem. A megoldások megdöbbentően változatos képet mutatnak. Az eredmény kvantifikálásától eltekintettem:

*A tyre **expands** when you pump air into it. **(kitágul)***
felfújódik, megkeményedik, kemény lesz, mozog, növekszik, ereszt, megnövekszik

*Metals **expand** when they are heated. **(kitágul)***
meglágyul, megolvad, melegszik, felmelegszik, izzik, felolvad, olvad, folyékonnyá válik, gőzölög

*The guests **expanded** a little when they'd had a glass or two of wine. **(felol-***

dódik)
feloldódik*, berúg, becsíp, ittas (lesz), énekel, nevet, megszédül, meglepődik, bemelegszik, mosolyog, vidámkodik, iszik (még többet)*

*Can you **extend** your visit a few days longer? **(meghosszabít)***
meghosszabbít*, **hosszabbít**, nyújt, emlékszik, csinál, megejt, megnyújt (?), elhalaszt, kiszélesít, megnövel (?)*

*The bird **extended** its wings in flight. **(széttár)***
kitár/széttár, csapkod, mozgat*, használ (?), száll, megsért*

*The gymnast **extended** her arms horizontally. **[széttár/(ki)tart]***
tart*, **széttesz**, **kinyújt**, **megnyújt**, **mozgat**, felemel, rak, megerősít, erősít, kifáraszt, megdolgoztat*

Minthogy mindenki a saját maga anyanyelvi idiolektusa, köztesnyelvi tudása és pillanatnyi lelki állapota szerint dekódol, nem csoda, hogy a helyes megoldások mellett – ha vannak – túl sok a meg nem értés, a félreértés ahhoz, hogy a nyelvelsajátításhoz ténylegesen szükséges inputot (Krashen 1985) növelő egynyelvű szemantizáció kiegészítéseként nélkülözhetnénk az anyanyelv segítségét. Nélküle az eredmény igen gyakran meg nem értés, homály, idegen nyelvi sejtés, nem pedig tudás.

7. Én hiszek Krashen (1981, 1985) tanításaiban, aki szerint az idegen nyelv elsajátításához (language acquisition) [és nem elsősorban az idegen nyelv tanulásához (language learning)!] megfelelő mennyiségű és minőségű **inputra** van szükség. Az input természetesen egynyelvű kell, hogy legyen, abban explicit szerepet nem játszhat a tanuló anyanyelve. Az inputnak azonban **comprehensible**-nek, azaz **érthető**nek kell lennie a tanuló számára.

A módszertanilag és nyelvileg képzett nyelvtanár ismeri az egynyelvű szemantizáció és szituációteremtés különféle módjait, a modern technikai eszközöket, és sok esetben biztosítani is tudja az input érthetőségét, de általában nem tud számolni tanítványai eltérő idiolektusával, a kevésbé érdeklődő, a fáradtabb, az éppen elkalandozó tanulókkal, ezért sokak számára homályos vagy teljesen értelmetlen, tehát **hatástalan** marad az input.

Krashent ugyan elsősorban a célnyelvi környezetben történő nyelvelsajátítás érdekli, de **monitor hipotézise** fontosnak találja a tudatos nyelvtanulást is, mert általa érthetőbbé válik az input, és céljai iskolai körülmények között is megvalósíthatók.

Azt már én állítom, hogy a monitornak, azaz **az idegen nyelv tudatos használatának a legmegbízhatóbb bázisa a tanuló anyanyelve.** A tudatos nyelvhasználat pozitív hatással van az érzelmi szűrőre (Affective Filter Hypothesis) (Krashen 1981) is, mert erősíti a motivációt, növeli az önbizalmat, és csökkenti a szorongást.

Irodalom

Banó I. – Szoboszlay M. (szerk.) 1972. *Általános metodika az angol, francia, német, olasz, spanyol nyelv iskolai tanításához*. Budapest.

Banó I. – Kosaras I. (szerk.) 1977. *Az orosz nyelv oktatásának metodikája általános és középiskolai tanárok számára*. Budapest.

Budai L. 2010. *Az anyanyelv változó szerepe az idegennyelv-oktatásban. Angol nyelvi példákkal*. Budapest.

Horváth J. 1980. *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. Tantervi útmutató. Angol nyelv I–IV. osztály (heti 3–3–3–3 óra)*. Budapest.

Krashen, S. D. 1981. *Second language acquisition and second language learning.* Oxford.

Krashen, S.D. 1985. *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. London and New York.

Krzeszowski, T. P. 1967. Fundamental Principles of Structural Contrastive Studies. *Glottodidactica* II: 33–39.

Krzeszowski, T. P. 1971. Equivalence, congruence and deep structure. *Papers in Contrastive Linguistics*. Nickel G. (ed.), London. 37–48.

Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar* I–II. Stanford, California.

Larsen–Freeman, D. (1986), *Techniques and principles in language teaching*, Oxford.

Van Ek, J. A. 1975. *Systems Development in Adult Language Learning. The Threshold Level. Council for Cultural Cooperation of the Council of Europe.* Strasbourg.

Danczi Annamária

Nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálat a révkomáromi magyar pedagógusok körében

1. Bevezetés. Annak a nyelvnek több változatát ismerjük, amelyet beszélünk. Ezen változatok közül mindig azt választjuk, amelynek használatát helyénvalónak, illendőnek, célravezetőnek tartjuk a partnerrel szemben az adott kommunikációs helyzetben. Ha azt szeretnénk elemezni, hogy ma a nyelvhasználat hogyan alakul egy kisebb vagy nagyobb közösségben, és miért úgy, ahogy, akkor vizsgálnunk kell a beszélők nyelvi attitűdjét, hiszen az attitűd „egyes embereknek (emberek csoportjainak) nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel, (…) nyelvhasználattal szembeni beállítottságát, hozzájuk való viszonyát, róluk kialakult (…) vélekedését jelöli" (1995: 135). Ezt a viszonyulást befolyásolhatja a beszélő kora, neme, iskolai végzettsége, de a gyermekkori tapasztalatok, a siker- és kudarcélmények, illetve a környezet elvárásai is. Az attitűdök tehát befolyásolják a nyelvhasználatot, még ha nem is csupán ezek határozzák meg az egyén nyelvi viselkedését. Jelen (elő)kutatásban révkomáromi pedagógusok kommunikatív kompetenciáját vizsgáltam, ezen belül is az attitűdjeiket a köznyelvhez és a nyelvjárásukhoz, hiszen a nyelvi viselkedést ezek is irányítják. E két kategória használatát tartottam célravezetőnek a tanári fogalomrendszerhez igazítva, bár kétségtelen, hogy sem a pedagógusok, sem a diákok nem használ(hat)ják kizárólag a magyar köznyelvet, sem csupán valamelyik nyelvjárást.

2. A vizsgálat. A vizsgálatot 2014 őszén végeztem Révkomáromban 14 pedagógus részvételével. Mindannyian középiskolai tanárok magyar tanítási nyelvű intézményekben, magyar és nem magyar szakosok vegyesen. 10 nő és 4 férfi vett részt a vizsgálatban három különböző középiskolából (Selye János Gimnázium, Marianum Egyházi Gimnázium, Ipari Szakközépiskola). A tanárok átlagéletkora 44 év. Mindannyian magyar anyanyelvűnek vallották magukat, ketten viszont szlovák nemzetiségűnek. A vizsgálatban való részvételt önként vállalták, bár a kollégáikat is kértem a kérdőív kitöltésére, nem volt kötelező, ezért az adatok kissé torzíthatják az eredményeket. A pedagógusok egy kérdőívet töltöttek ki – ennek alapjául kérdőíve szolgált (2004: 118–122) –, amely nyelvhasználatukra, attitűdjeikre vonatkozó nyílt és zárt végű kérdéseket tartalmazott, illetve skálarendszerre épülő kérdéseket. Ezáltal összevethetővé váltak a válaszok a által 2003-ban végzett vizsgálat eredményeivel.

3. A nyelvi attitűd és az iskola. A nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi jelenségek és formák választásában, használatában nagyon fontos szerepe van a beszélő szubjektív viszonyulásának, vagyis az attitűdnek. Ez befolyásolja az egyes

nyelvváltozatok visszaszorulását és térhódítását is. A pozitív attitűd segíti többek között mások tájnyelvi kommunikációjának megértését, értelmezését, befolyásolja a kommunikációs helyzetekhez, a partnerekhez való hozzáállást. A nyelvi attitűd kialakulását az iskolában nemcsak a tanulók személyiségjegyei, motiváltságuk, az életkori sajátosságok és a nemek közötti különbségek befolyásolják, hanem a tanár személyisége és beállítottsága is. Fontos, hogy pozitívan alakuljon már a diákok nyelvi attitűdje is, hiszen kisebbségi környezetben még fontosabb ez a nyelvmegtartás, a nyelvmegőrzés és a nyelvi azonosságtudat szempontjából, ennek kialakításához pedig az kell, hogy a pedagógusok különböző nyelvváltozatokhoz való viszonyulása szintén nyitott és pozitív legyen.

4. A pedagógusok szerepe. Az egyes nyelvváltozatokhoz kapcsolódó attitűdöket befolyásolja, hogy az őket használó társadalmi rétegeknek milyen a társadalmi helyzete, megítélése. Az értelmiség (azon belül pedig a pedagógusok) ilyen szempontból nagyon befolyásos társadalmi réteg, véleményük meghatározó másokra nézve is. szintén kiemeli, hogy jó lenne, „ha az értelmiség mintát tudna adni az anyanyelvhez való harmonikus tudati és érzelmi kapcsolatban” (2001: 510). A közoktatás különböző színterein alapvetően a magyartanár feladata a dialektológiai szempontok érvényesítése az anyanyelvi nevelés folyamatában az anyanyelvi és az irodalmi órákon egyaránt, de a többi tanár véleménye, hozzáállása is nagyon meghatározó a diákokra nézve. A pedagógusoktól is függ, hogy milyen a tanulók nyelvismerete és nyelvhasználata. Az iskolai nevelés egyik elsődleges feladata a különböző nyelvváltozatok, ezen belül pedig a nyelvjárások iránti pozitív attitűd, a helyi (anya)nyelvjáráshoz kötődő nyelvi öntudat kialakítása, erősítése a gyermekekben. „Akinek a közös nyelven, azaz a köznyelven kívül anyanyelvjárása is van, nem egyszerűen csak eggyel több magyar nyelvváltozatot sajátított el, hanem kétfajta kultúra birtokosa is lett. És erre akár büszke is lehet” (1992: 59). Ezzel együtt fontos a pozitív attitűd kialakítása a (más) nyelvjárást beszélőkkel, nyelvhasználatukkal kapcsolatban is. Ezt azonban a pedagógusok csak akkor érhetik el, ha maguk is pozitív attitűddel rendelkeznek, és minden megnyilvánulásuk ezt közvetíti a tanulók számára.

5. A vizsgált régió. Révkomáromban végeztem a kutatást, amely határ menti város. A magukat magyar nemzetiségűnek vallók a lakosság 60%-át teszik ki a 2001-es népszámlálási adatok alapján. Nyelvjárási szempontból ez a terület a közép-dunántúli–kisalföldi régióhoz tartozik, de Magyarország közelsége és Révkomárom város mivolta miatt a nyelvhasználat már inkább a regionális köznyelviség felé tolódott el. A nyelvjárási jellegzetességek előfordulásának a gyakorisága változik az életkortól függően is, és épp ezért feltételezhetjük, hogy a középiskolai tanárok már nem szembesülnek olyan gyakran nyelvjárási háttérből adódó jelenségekkel az iskolában (akár írásbeli, akár szóbeli megnyilatkozásokról legyen szó), mint az általános iskolák pedagógusai. A középiskolai taná-

rok egyrészt már az általános iskolában megerősödött és gazdagodott anyanyelvi, anyanyelv-használati ismeretekre építenek, másrészt az életkorral járó nagyobb tudatosságra, hiszen az önkontroll itt már nagyobb mértékű, illetve a köznyelvi normát már tudatosabban sajátítják el a diákok, megbízhatóbban használják a tanórákon.

6. A vizsgált minta jellemzői. A vizsgálat célcsoportja a szlovákiai magyar pedagógusok egy kisebb közössége volt. A pedagógusok az értelmiséghez tartoznak társadalmi hovatartozásukat tekintve, a nyelvjárások pedagógusokra gyakorolt hatásának vizsgálatakor azonban a szülők végzettsége által meghatározott társadalmi hovatartozást tartottam szem előtt (1. ábra), ugyanis ez inkább meghatároz(hat)ta a családi nyelvhasználatot, amely hatással van/volt nyelvi attitűdjeikre. A tanárok több mint 80%-a (11 fő) (tágabb értelemben vett) értelmiségi szülők mellett nőtt fel, vagyis szüleik érettségivel vagy ennél magasabb végzettséggel rendelkeznek/tek.

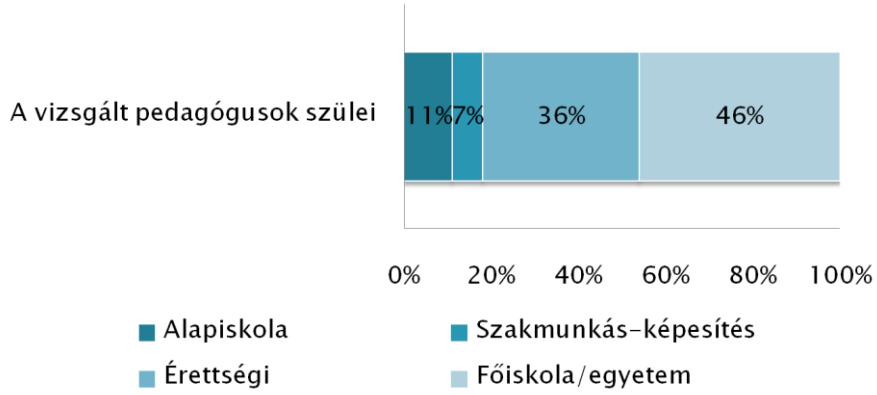

1. ábra: A pedagógusok megoszlása a szülők végzettségéből adódó társadalmi hovatartozás szerint

7. Kérdőíves módszer. A vizsgálathoz a kérdőíves módszert választottam, ezzel ugyanis fel lehet mérni a személyek nyelvhasználatának mozgatórugóit, hátterét is. De mivel a kérdőív csak a saját megfigyelésekre épít, és nem a tényleges nyelvhasználatra, eredményei csak bizonyos korlátok között tekinthetők megbízhatónak, és épp emiatt a későbbiek folyamán mindenképp szükséges ezt a részvizsgálatot kibővíteni a valós nyelvhasználat tanulmányozásával (interjúval, tanórafelvétellel stb.). A pedagógusokkal való kérdőíves vizsgálat eredményességét még bonyolultabbá teszi, hogy a tanárok tisztában vannak a társadalom elvárásaival velük szemben (főként kisebbségi környezetben). Két nagy részre osztható az összeállított kérdőív: az első rész kérdései az adatközlők szociológiai

hátterére irányultak, a másodiké pedig a nyelvi attitűdökre. A második részben találhatók mind zárt, vagyis válaszlehetőségeket fölkínáló (pl. „Általában melyik nyelvváltozatot használja a munkahelyén? a) a magyar köznyelvet, b) nyelvjárást, c) mindkettőt"), mind nyílt, vagyis saját választ megfogalmazását igénylő (pl. „Mi Ön szerint a nyelvjárás?"), illetve skálarendszert alkalmazó kérdések (pl. „Mennyire ért egyet [1 – egyáltalán nem értek egyet, 5 – teljesen egyetértek] azzal, hogy ma mind kevesebben beszélnek nyelvjárásban?"). A közvetlen rákérdezés (pl. „Hogyan viszonyul saját nyelvjárásához?", „Mit jelent Önnek a nyelvjárási beszéd?") nem mindig célravezető, bár ebben a kérdőívben is találhatók ilyen kérdések. Az ilyen közvetlen kérdésekre adott válaszoknál hitelesebbeket remélhetünk, ha nyílt kérdés formájában érdeklődünk, vagyis nem ajánlunk fel válaszlehetőségeket. Ezek ugyan statisztikailag nehezebben értékelhetőek, de az adatközlők nincsenek behatárolva a válaszlehetőségek által. Megoldásként alkalmazhatóak a közvetett kérdések (pl. „Sajnálnád, ha kiveszne a kürti nyelvjárás?") (2004: 103).

8. Hipotézisek. Feltételeztem, hogy az adatközlők és a saját nyelvjárásuk között szorosabb a kapcsolat, több az érzelmi szál, mint más nyelvjárásokkal. A más nyelvjárásokhoz való viszonyt feltételezhetően kevésbé határozzák meg az érzelmek, a többi nyelvjáráshoz nem kötődik talán annyira szorosan az ember, mint a sajátjához. A saját nyelvjárásnál (azaz az otthoni környezet nyelvjárásánál) is fontos szerepe lehet annak, hogy az adatközlő beszéli-e az adott nyelvváltozatot. Ezzel kapcsolatos az a hipotézis, hogy a nyelvjárásban (is) beszélők közül többen kapcsolódnak érzelmi szálakkal nyelvjárásukhoz, mint azok, akik nem beszélnek nyelvjárásban. Az utóbbiakra inkább a semlegesség jellemző, és nem a teljes elutasítás. A nyelvjárások betöltötte szerepkör is lényeges adalék az attitűdök kérdéséhez. Feltételezhető, hogy azok, akik beszélnek nyelvjárásban is, jobban fogják hangsúlyozni a nyelvjárások kommunikációseszköz-szerepét, mint a nyelvjárásban nem beszélők. A pedagógusok iskolai nyelvhasználatát tekintve a többség a köznyelv használatát fogja megjelölni, továbbá a legtöbb pedagógust zavarni fogja valamilyen szinten, ha a tanulók a diákok nyelvjárásban beszélnek az iskolában.

9. Eredmények. A nyelvjárások szerepkörének vizsgálata, az, hogy hogyan viszonyulnak a tanárok a vizsgált régióban a nyelvjárásokhoz, fontos adalék a kirajzolódó képhez. Ahhoz, hogy az attitűdöt vizsgáljuk, szükséges, hogy meg tudjuk fogalmazni magát az attitűdtárgyat. A vizsgálatban részt vevő 14 pedagógus közül 8 tudta megfogalmazni, mit tekintünk nyelvjárásnak. Azokat a válaszokat fogadtam el megfelelőnek, amelyek hangsúlyozták a nyelvjárás változatjellegét és a földrajzi kötöttségét. Azok közül, akik nem megfelelően határozták meg a nyelvjárás fogalmát, csupán egy magyar szakos volt, a többiek más tantárgyakat tanítanak, több nyelvtanár volt köztük. A nyelvjárásfogalom meghatá-

rozása függhet a nyelvjárás(ok) ismeretének jellegétől, aktív vagy passzív voltától. Az aktív használatra vonatkozott a „Beszél Ön nyelvjárásban?” kérdés. Az adatközlők 43%-a (6 fő) beszéli valamelyik nyelvjárást, a használati kör a családra, barátokra, ismerősökre, falubeliekre korlátozódik. Passzív ismeretnek tekinthetjük néhány nyelvjárás felsorolását, illetve az adatközlők nyelvjárásban beszélő ismerőseit. Minden adatközlőnek vannak nyelvjárásban beszélő ismerősei, továbbá mindenki fel tudott sorolni pár nyelvjárást. A nyelvjárási attitűdök vizsgálatakor elkülönül egymástól az anyanyelvjárás és a más nyelvjárások kérdésköre. Az egyén sokkal szorosabban kötődik saját nyelvjárásához, mint más nyelvváltozatokhoz, és ebből kifolyólag más-más tényezők befolyásolják mindkettőt, esetleg ugyanazok, de eltérő mértékben. Ennek alapján két külön egységre tagolódnak a nyelvjárási attitűdökre vonatkozó kérdések: az egyikben az anyanyelvjárás áll a középpontban, míg a másikban a más nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdök. főbb nyelvi magatartástípusaiból kiindulva (1972) öt lehetőség közül választhattak az adatközlők: a) a nyelvjárást *„minden más nyelvváltozatnál jobban szeretem”* meghatározásban több az érzelmi kötődés, b) *„szeretem a nyelvjárást, de a köznyelvet is”* meghatározás a racionális (kiegyensúlyozott) nyelvszemléletet és c) a *„helyi érdekességnek tartom”* a jóindulatú érdeklődést jelöli. A d) *„nem érdekel”* meghatározás érdektelenséget tükröz. Az utolsó lehetőséget – e) *„rossznak, helytelennek tartom”* – senki sem választotta.

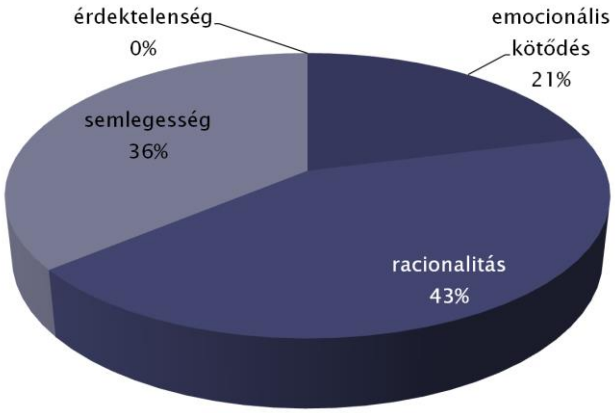

2. ábra: A saját nyelvjárással kapcsolatos vélekedések megoszlása

A 2. ábra alapján általánosságban elmondható, hogy a racionális (kiegyensúlyozott) nyelvszemlélet az uralkodó, amelyet a semlegesség és az emocionális kötődés követ. Ez a kép azonban több szempontból árnyalható, a saját nyelvjáráshoz kapcsolódó attitűdök először a nyelvjárás aktív használata szempontjából vizsgálandóak. Nagyon érdekes, hogy épp azon adatközlőknél jelent meg az

emocionális kötődés – nem kis arányban (37,5%, 5 fő) –, akik nem beszélnek nyelvjárásban. Egy előző kutatás folyamán ez fordított arányban jelentkezett az adatközlőknél: ott a nyelvjárásban beszélők közel 17%-ának volt erősebb érzelmi kötődése saját nyelvhasználatához (2004: 107). Míg a nyelvjárásban beszélőknél csupán 17%-ban jellemző a semlegesség, addig a nyelvjárást nem használók 50%-ánál jelenik meg ugyanez a hozzáállás. A szülők társadalmi státuszának függvényében szintén észrevehető némi különbség (3. ábra). A szakirodalom alapján feltételezhető lenne, hogy alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei sokkal jobban kötődnek érzelmileg saját nyelvjárásukhoz, mint az értelmiségi családból származó adatközlők (2004,), ebben a vizsgálatban mégis az értelmiségi szülők gyermekei (25%, 4 fő) fejezték ki erősebb emocionális kötődésüket a saját nyelvjárásukhoz.

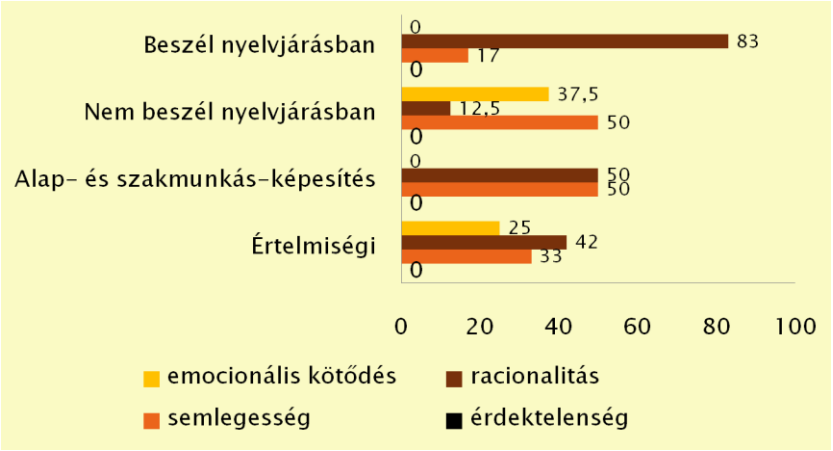

3. ábra: A saját nyelvjárással kapcsolatos vélekedések megoszlása különféle szempontokból

Feltételezhető volt, hogy az adatközlők nem fognak más nyelvjárásokhoz emocionálisan kötődni, hiszen kevésbé bensőséges viszony fűzi őket hozzájuk (4. ábra).

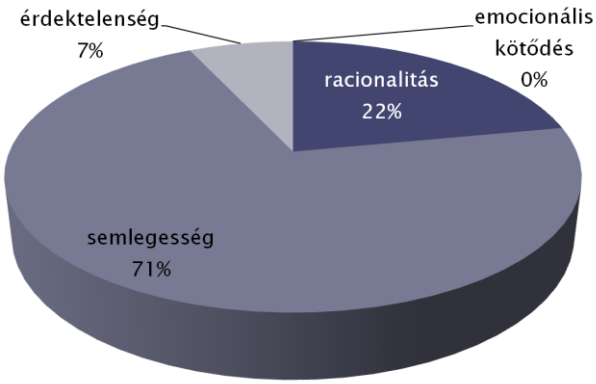

4. ábra: Más nyelvjárásokkal kapcsolatos vélekedések megoszlása

Ha összevetjük az eredményeket a saját nyelvjárásról alkotott nézetekkel (2. és 4. ábra), látható, hogy a semlegesség más nyelvjárások esetében sokkal jellemzőbb (71%, 10 fő), mint a saját nyelvjárásnál. A kapott értékek már egy formálisabb szemponttal kapcsolatban is elemezhetők, így megnéztük azt is, menynyire árnyalja az összképet, hogy magyar vagy nem magyar szakos pedagógusról van szó (5. ábra).

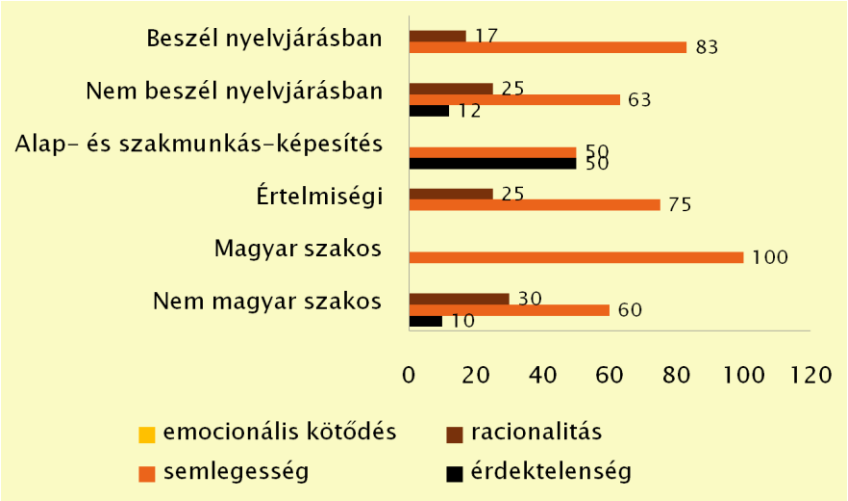

5. ábra: Más nyelvjárásokkal kapcsolatos vélekedések megoszlása különféle szempontokból

A magyar szakos tanárok feladatai közé tartozik az is, hogy elsajátíttassák a köznyelvet, annak szabályait és a használatával kapcsolatos tudnivalókat a tanu-

lókkal. Az ideális az lenne, ha mindezt a nyelvjárások tiszteletével, a diákokat ezek megtartására ösztönözve tennék. Ennek ellenére az emocionális szemlélet („Érdekesnek, szépnek tartom őket.”) egyáltalán nem fordult elő az ő esetükben sem, az összes magyar szakos pedagógus jóindulatú érdeklődéssel fordult más nyelvjárásokhoz, hiszen azt válaszolták, hogy szeretik a nyelvjárást, de a köznyelvet is. A nem magyar szakosoknál már megoszlottak a vélemények, előfordult az is, hogy valakit egyáltalán nem érdekelnek más nyelvjárások. A vizsgálatból kiderült az is, hogy mit jelent az adatközlőknek a nyelvjárási beszéd, vajon megőrzendő hagyományként, kommunikációs eszközként, identitásjelölőként vagy használatlan régiségként tekintenek rá (6. ábra). A legtöbben a nyelvjárások hagyományszerepét hangsúlyozták. Ez arra utalhat, hogy a megkérdezett pedagógusok a nyelvjárásban a múltba fordulást érzik, de mégsem tekinti senki használatlan régiségnek.

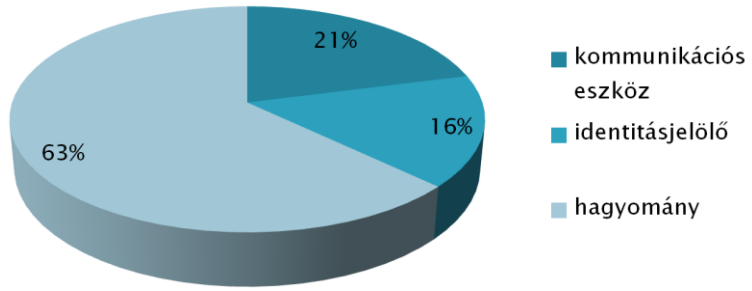

6. ábra: A „Mit jelent Önnek a nyelvjárási beszéd?” kérdésre adott válaszok megoszlásának összképe

Feltételeztem, hogy azok, akik beszélnek nyelvjárásban is, jobban fogják hangsúlyozni a nyelvjárások kommunikációseszköz-szerepét, mint a nyelvjárásban nem beszélők. A 7. ábrán látható, hogy ez be is igazolódott, bár nem olyan nagy az arányok közötti különbség. Viszont identitásjelölőként éppen azok tekintenek rá, akik nem beszélnek nyelvjárásban saját bevallásuk szerint, tehát ők külső megfigyelőként jobban érzékelik a kisebb nyelvjárási közösségekben az adott nyelvváltozat belső presztízsét és összetartó erejét. Ez az eredmény ismét ellentétes azokkal az eredményekkel, amelyeket kapott a saját vizsgálata elvégzésekor 2003-ban más régió pedagógusainak részvételével, hiszen az ő vizsgálata folytán csak a nyelvjárási beszélők hangsúlyozták az identitásjelölő szerepet, még ha nem is olyan nagy arányban (2004: 110–111).

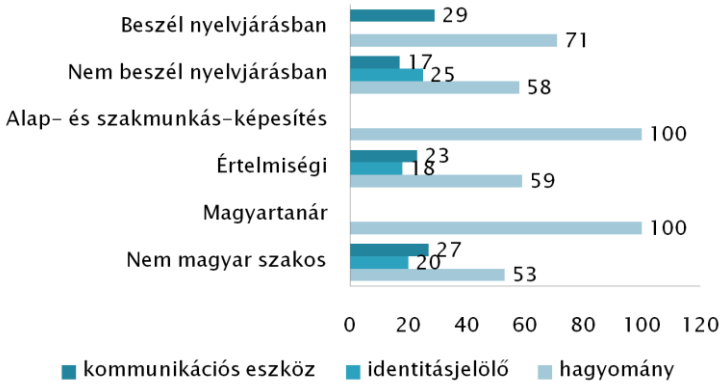

7. ábra: A „Mit jelent Önnek a nyelvjárási beszéd?” kérdésre adott válaszok megoszlása különféle szempontokból

A fenti eredményekből megállapítható, hogy nem a nyelvjárásokat tekintik az adatközlők kommunikációs eszköznek. Ha tehát a nyelvjárások a hagyományok megőrzését szolgálják, vajon mely nyelvváltozat alkalmazása a legkedveltebb a pedagógusok számára a kommunikáció során? Részben ennek feltárását is szolgálta az a kérdés, hogy mely nyelvváltozat a legkedveltebb és a legkevésbé kedvelt számukra. A választékos és a mindennapi köznyelv vezetett 4,6-os átlaggal a nyelvjárások 3,7-es átlagával szemben. A tanárok a saját bevallásuk alapján inkább a köznyelvet használják a munkahelyükön, azaz az iskolában (13-an csak a köznyelvet, 1 személy pedig inkább a köznyelvet használja). Ebből kifolyólag feltételezhető volt, hogy valamennyiüket zavarni fogja bizonyos szinten a nyelvjárási beszéd az iskolában mint nyelvhasználati színtéren.

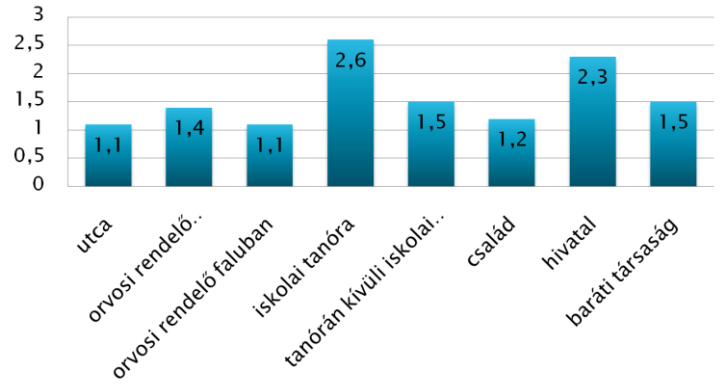

8. ábra: A „Mennyire érzi Ön zavarónak a nyelvjárási beszédet a következő színtereken? (1 – egyáltalán nem zavaró, 5 – nagyon zavaró)” kérdésre adott válaszok megoszlása

A 8. ábrán szemléltetett eredményekből jól látható, hogy leginkább az iskolai tanórán zavarja a tanárokat a nyelvjárásias beszéd, bár a tanórán kívüli iskolai helyzetekben is zavarónak tartják páran (elgondolkodtató adat a baráti társaságra adott válaszok aránya, amely ugyanolyan megítélésben részesült, mint a tanórán kívüli iskolai helyzetek, bár ez egy sokkal informálisabb viszonyt feltételez sok esetben). A nyelvhasználati színterek kérdése nem volt elég konkrét, hiszen a beszédhelyzet helyszíne volt csupán megadva, a kommunikációban részt vevő személyek pedig nem, holott a szereplők sokszor meghatározóbbak, mint maga a helyszín. A tanárok megerősítették, hogy minden osztályban vannak nyelvjárási beszélők, ahol tanítanak. Eme állítással is igazolható Kiss Jenő megállapítása, miszerint a diákok több mint fele még ma is nyelvjárási háttérrel kerül be az iskolapadba (Kiss 1996: 139). Pedagógusaink a tanulók révén így mindennap kapcsolatba kerülnek a nyelvjárásokkal, és így megtapasztalhatják a (szlovákiai) magyar nyelv területi változatainak jellemzőit, a köztük lévő különbségeket is. Épp ezért kellene ezt kihasználniuk, és kontrasztív módszerekkel rámutatniuk a nyelvváltozatok értékeire, sajátosságaira. Az iskolákban kontrasztív szemléletű, a nyelvjárást megtartó, nem pedig kiszorító tanítás volna kívánatos. Fontos, hogy a tanárok tényszerűen értelmezzék, magyarázzák a jelenségeket a diákoknak, hogy a tanulók nyelvi tudatukban, s mindennapi nyelvhasználatukban értsék és tudatosan használják anyanyelvváltozatukat, és alkalmazkodni tudjanak a beszédhelyzethez a kódválasztással. A pedagógusoknak az iskolában többet szükséges foglalkozniuk a gyermekek népnyelvével, bemutatva hasznosságát, színességét, társadalmi, tudományos és irodalmi fontosságát, érvelve megőrzésének előnyei mellett, illetőleg célszerű volna elsődleges anyanyelvváltozatukon is beszéltetni a tanulókat a megfelelő tananyagok tárgyalásánál, sőt akár a tanórákon is. Nem szabad megfeledkezi arról sem, hogy eredményesebb az iskolákban a köznyelv oktatása, ha a nyelvjárási sajátosságokat figyelembe veszik, különösen az anyanyelvi órákon. A pedagógusnak lehetősége van arra, hogy a nyelvjárási és regionális jelenségekre is felhívja a tanulók figyelmét, és tudatosítsa a jelenségek mibenlétét, a két nyelvi kód egymás mellett élését, használatukat. Az iskola feladata az is, hogy a tanulók tudatában kialakítsa a két nyelvi kód használatának lehetőségeit, alkalmait. Ezzel is hozzájárulhat az iskola a nyelvjárások negatív megítélésének megváltoztatásához, jelentőségük megfelelő értelmezéséhez (Guttmann 2003: 283). A kérdőív kitért arra is, hogy vajon a pedagógusok a saját, illetve kollégáik magatartását érzik-e elfogadóbbnak a nyelvjárási nyelvhasználatú tanulókkal szemben, mint azok diáktársainak hozzájuk való viszonyulását. Saját bevallásuk alapján elfogadóbbnak tartják saját hozzáállásukat a nyelvjárási nyelvhasználatú tanulókhoz, mint az ő diáktársaikét (3,8 > 3,3). Ennek árnyaltabb bemutatása akkor valósulhat meg, amikor a kutatás folytatásaként sor kerül a diákokkal tervezett interjúk felvételére, elemzésére.

10. Következtetések. Az iskolának nagy szerepe van az anyanyelvi nyelvhasználat alakításában, a tanulók nyelvi tudatának fejlesztésében. Tudjuk, hogy „az iskola, a pedagógusok felelőssége is, hogy a tanulókban egészséges, előítélet-mentes, pozitív anyanyelvszemlélet alakuljon ki saját nyelvhasználatukkal, valamint társaik, a kisebbségek és a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatával kapcsolatban. Ehhez egyrészt tolerancia, másrészt megfelelő önismeret kialakulása szükséges. Önképünkhöz hozzátartozik a saját nyelvhasználatunkhoz kialakított viszony. (…) A lakóhely és más régiók nyelvhasználatának a megismerése segít abban, hogy ne csupán elfogadják, hanem megőrzendő értéknek tekintsék a regionális nyelvhasználatot, ezen belül is a nyelvjárási jellegzetességeket” (2003: 294). A pedagógusok feladata – már csak hivatásból is – a nyelvváltozatok egyenlőségének képviselete. A nyelvjárást azonban sokan nem tekintik a köznyelvvel egyenrangúnak. „Azt kell[ene] tudatosítania az anyanyelvet oktató pedagógusnak, hogy a diák már az anyanyelvi oktatás megkezdése előtt birtokolja anyanyelvét, kisebbségben többnyire annak nyelvjárását. E gyakorlati jellegű nyelvtudására építve az oktatónak nem lehet az a célja, hogy a nyelvtantanítás által eltávolítsa a diákot anyanyelvváltozatától, hanem arra kell törekednie, hogy megismertesse vele, mi a nyelv/nyelvváltozat szerepe a kommunikációs tevékenységben, hogyan alkalmazza a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket a mindennapok beszédaktusaiban, mi a funkciója az egyes nyelvi kifejezőeszközöknek és nyelvtani fogalmaknak a kreatív beszédaktusokban” (2009: 17). Az egyenlőség hangsúlyozása mellett pedig fontos példát mutatniuk a diákoknak nyelv(járás)i toleranciából és józan nyelvszemléletből (2004: 115). „Kisebbségi körülmények között a pedagógusok felelőssége még nagyobb, hiszen a nyelvjárás sok esetben egyet jelent az anyanyelvvel. S ha nem elég körültekintő, tapintatos a pedagógus, akkor az is előfordulhat, hogy nemcsak nyelvjárását adja fel a tanuló, hanem előbb-utóbb anyanyelvét is” (Lakatos 2007: 156). A vizsgálatban részt vevő pedagógusok ugyan nem voltak teljesen elítélőek a nyelvjárásokkal szemben, de nem mutattak teljes elfogadást sem. A válaszaik alapján elmondható, hogy bizonyos mértékben mindannyian rendelkeznek nyelvjárási tapasztalattal, még ha nem is beszélnek mindannyian nyelvjárásban, de nem érzik nagymértékben a nyelvjárások összetartó erejét, belső presztízsét. Attitűdjüket főleg a racionalitás és/vagy a semlegesség jellemzi mind a saját, mind mások nyelvjárásával kapcsolatban, az emocionális kötődés kismértékben jellemző csak rájuk. A nyelvjárások hagyományőrző szerepének hangsúlyozása miatt arra következtethetünk, hogy – a kétségtelenül meglevő általános kommunikatív funkció mellett – kisebbségi környezetben is főleg a hagyományok továbbörökítésére és ápolására korlátozódik a tájnyelv szerepe. Szinte mindegyik megkérdezett pedagógust zavarja valamilyen mértékben a tanórán a nyelvjárások használata, bár elfogadóbbnak tartják magukat e jelenség kapcsán, mint a diákok saját társaikkal szemben. Ebben a vizsgálatban ugyan nem vonatkozott kérdés arra, hogy kijavítják-e a diákokat a tanárok emiatt, de más vizsgálatok eredményei már bizonyí-

tották (Danczi 2011), hogy gyakran kijavítják őket az iskolában, de nem következetes módszerrel, ugyanis nem magyarázzák meg nekik, mi miért nem adekvát bizonyos beszédszíntereken. Többeket a suksükölés miatt figyelmeztettek. „A kontaktusjelenségeket, nyelvjárásiasságokat, ún. nyelvhelyességi hibákat (…) nem kiirtani kell, hanem tudatosítani stílusértéküket, meghatározni használati körüket" (1996: 13).

11. Kitekintés. „A nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvi jelenségek és formák választásában, használatában az attitűdnek, tehát a beszélő szubjektív viszonyulásának, nyelvi beállítottságának fontos szerepe van" (Kiss 1998: 315). Kisebbségi színtéren még nagyobb a jelentősége, hiszen akár az anyanyelv fennmaradása múlhat rajta, épp ezért fontos foglalkozni vele. A pedagógusok körében ennek még kiemelkedőbb szerepe van, hiszen ők (is) fejlesztik a gyermekek nyelvhasználatát, illetve a saját anyanyelvhez, más nyelvváltozatokhoz való viszony kialakításában is fontos szerepet vállalnak. val szemben, aki szerint egy racionális (kiegyensúlyozott) nyelvszemlélettel rendelkező új generáció fölnevelése a cél (2004: 116), úgy vélem, a nyelvjárások megmaradása, továbbhagyományozása, újbóli értékelése szempontjából sokkal célravezetőbb egy olyan nemzedék „kinevelése", amelynek tagjai elismerik a nyelvjárásokat ugyanolyan értékű nyelvváltozatoknak, mint a köznyelvet, értékelik a bennük rejlő sajátosságokat minden szinten, és általuk ragaszkodnak nemzeti örökségü(n)khöz, illetve bátran merik használni anyanyelvváltozatukat.

Irodalom

Antalné Szabó Ágnes 2003. A szociolingvisztika mint szemlélet, mint tudás, mint pedagógia az iskolában. In. Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 293–297.

Danczi Annamária 2011. Nyelvjárási háttérrel az iskolában. *Anyanyelvpedagógia* 2011/2. (2014. 11. 27.)

Guttmann Miklós 2003. Nyelvszociológia, dialektológia és az anyanyelvoktatás. In. Hajdú Mihály, Keszler Borbála szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 282–285.

G. Varga Györgyi 1972.A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. In: Szépe György – Telegdi Zsigmond szerk. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Juhász Dezső 1992. A mai népnyelv értékei. *Magyar Nyelvőr* 59–64.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat: Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

– 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 138–151.
– szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
Kožik Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István, Menyhárt József szerk. 2004. *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 93–122.
Lakatos Katalin 2007. Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In. Guttmann Miklós, Molnár Zoltán szerk. *V. Dialektológiai Szimpozion: Szombathely, 2007. augusztus 22-24*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 156–163.
Lanstyák István 1996. Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl. In. Csernicskó István, Váradi Tamás szerk. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 11–15.
Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.

Melléklet

KÉRDŐÍV KÖZÉPISKOLAI TANÁROK SZÁMÁRA

Kedves Pedagógus!

Egy olyan kutatáshoz kérem a segítségét, amelynek célja a magyar nyelv helyzetének vizsgálata. Kérem, hogy név nélkül töltse ki a kérdőívet, és őszinte válaszaival segítse munkámat.

Köszönöm szépen a segítségét.

Danczi Annamária
PhD-hallgató

A PEDAGÓGUS ADATAI

Kérem, hogy válaszoljon a kérdésekre, vagy jelölje be a megfelelő választ.

1. Neme: a) férfi b) nő
2. Születési éve: _____
3. Születési helye: _____ Járás: _____
4. Azon települések neve, amelyeken legalább egy évig élt élete folyamán:

_____

5. Jelenlegi állandó lakhelye (falu/város neve): _____
6. Jelenlegi átmeneti lakhelye (falu/város neve): _____
7. Anyanyelve: a) magyar b) szlovák c) más: _____
8. Nemzetisége: a) magyar b) szlovák c) más: _____
9. Elvégzett iskolái:
   a) alapiskola, székhelye: _____,
      tannyelve: a) magyar b) szlovák
   b) szakközépiskola, székhelye: _____,
      tannyelve: a) magyar b) szlovák
   c) gimnázium, székhelye: _____,
      tannyelve: a) magyar b) szlovák
   d) szakosító iskola („felépítményi”), székhelye: _____,
      tannyelve: a) magyar b) szlovák
   e) főiskola/egyetem, székhelye: _____,
      tannyelve: a) magyar b) szlovák

10. Milyen nevelési nyelvű óvodába járt?

a) nem jártam b) magyar c) kevert: magyar–szlovák d) szlovák e) más: _____

11. Édesanyja

11.1. születési helye: _____ járás: _____

11.2. anyanyelve: a) magyar b) szlovák c) más:_____

11.3. legmagasabb végzettsége: a) alapiskola (tannyelve: a) magyar b) szlovák), b) szakmunkásképző c) szakközépiskola d) gimnázium e) szakosító iskola f) főiskola/egyetem

12. Édesapja

12.1. születési helye: _____ járás: _____

12.2. anyanyelve: a) magyar b) szlovák c) más: _____

12.3. legmagasabb végzettsége: a) alapiskola (tannyelve: a) magyar b) szlovák), b) szakmunkásképző c) szakközépiskola d) gimnázium e) szakosító iskola f) főiskola/egyetem

13. Házastársa

13.1. születési helye: _____ járás: _____

13.2. anyanyelve: a) magyar b) szlovák c) más: _____

13.3. legmagasabb végzettsége: a) alapiskola (tannyelve: a) magyar b) szlovák), b) szakmunkásképző c) szakközépiskola d) gimnázium e) szakosító iskola f) főiskola/egyetem

14. A település, ahol tanít:

a) falu, község (neve) _____ b) város (neve) _____

15. Az iskola típusa, ahol tanít:

a) általános iskola 1–4. osztály
b) általános iskola 5–8/9. osztály
c) gimnázium
d) szakközépiskola
e) szakiskola
f) egyéb, mégpedig: _____

16. Tanított tantárgyak:

_____

17. Jár-e Magyarországra?

a) Járok, nagyon gyakran (hetente).
b) Járok, elég gyakran (havonta).
c) Járok, de ritkán (évente párszor).
d) Nem járok, vagy alig.

18. Vannak-e Magyarországon olyan rokonai, akikkel látogatják egymást?
a) Vannak, nagyon gyakran találkozunk.
b) Vannak, elég gyakran találkozunk.
c) Vannak, de ritkán találkozunk.
d) Nincsenek.

KÉRDŐÍV

Kérem, hogy válaszoljon a kérdésekre, vagy jelölje be a megfelelő választ.

1. Mi Ön szerint a nyelvjárás?

_____
_____

2. Ismer Ön nyelvjárásokat? a) igen b) nem

   2.1. Ha igen, melyek ezek?

   _____

3. Vannak ismerősei, barátai, akik beszélnek nyelvjárásban? a) igen b) nem

4. Beszél Ön nyelvjárásban? a) igen b) nem
   Ha igen,
   4.1. mikor, hol, kikkel szokott Ön nyelvjárásban beszélni?

   _____
   _____

   4.2. Származott-e nehézsége nyelvjárási beszédéből? a) igen b) nem
   4.2.1. Ha igen, mi?

   _____
   _____

   4.3. Származott-e haszna nyelvjárási beszédéből? a) igen b) nem
   4.3.1. Ha igen, mi?

   _____
   _____

5. Ha valaki nem nyelvjárásban beszél, akkor hogyan?

_____
_____

6. Ön szerint mi lehet az oka annak, ha nyelvjárási beszélő nem nyelvjárásban beszél? Mitől függ ez?

_____
_____

7. Ön szerint mi a különbség a nyelvjárás és a köznyelv között?

_____
_____
_____

8. Általában melyik nyelvváltozatot használja a munkahelyén?

a) magyar köznyelvet b) nyelvjárást c) többször a köznyelvet
d) többször a nyelvjárást e) mindkettőt ugyanolyan arányban

9. Hogyan viszonyul saját nyelvjárásához? Kérem, hogy jelölje be, amelyik állítással leginkább egyetért.

a) Minden más nyelvváltozatnál jobban szeretem.
b) Szeretem a nyelvjárást, de a köznyelvet is.
c) Helyi érdekességnek tartom.
d) Nem érdekel.
e) Rossznak, helytelennek tartom.

10. Hogyan viszonyul más nyelvjárásokhoz? Kérem, hogy jelölje be, amelyik állítással leginkább egyetért.

a) Érdekesnek, szépnek tartom őket.
b) Jobban szeretem őket a saját nyelvjárásomnál.
c) Nem érdekelnek.
d) Rossznak, csúnyának tartom őket.
e) Szeretem a nyelvjárásokat, de a köznyelvet is.

11. Mennyire érzi Ön zavarónak a nyelvjárási beszédet a következő színtereken? Tegyen X-et a megfelelő helyre!
(1 – egyáltalán nem zavaró, 5 – nagyon zavaró)

	1	2	3	4	5
utca					
orvosi rendelő városban					
orvosi rendelő faluban					
iskolai tanóra					
tanórán kívüli iskolai helyzet					
család					
hivatal					
baráti társaság					
egyéb: _____					

12. Mennyire kedveltek az alábbi nyelvhasználati formák az Ön számára? Értékelje őket a megfelelő számmal!
(1 – legkevésbé kedvelt, 5 – legkedveltebb)

a)	nyelvjárás	1	2	3	4
	5				
b)	durva beszéd	1	2	3	4
	5				
c)	választékos köznyelv	1	2	3	4
	5				
d)	mindennap használt köznyelv	1	2	3	4
	5				

13. Ön szerint hol beszélnek a legszebben magyarul?

a) Budapesten
b) magyarországi vidéki városokban
c) magyarországi falvakban
d) Kárpátalján (Ukrajna)
e) Erdélyben (Románia)
f) Felvidéken (Szlovákia)
g) Vajdaságban (Szerbia)
h) Burgenlandban (Ausztria)
i) Muravidéken (Szlovénia)
j) _____

14. Hogyan vélekedett egykori magyartanára a nyelvjárásokról?

_____
_____
_____

14.1. Osztja Ön a véleményét? a) igen b) nem
14.2. Miért?

_____
_____
_____

15. Folytassa a mondatot! Ha valaki csak nyelvjárásban beszél, …

a) könnyen boldogul b) lehetnek nehézségei c) nehezen boldogul

Ha b), c), kérem, részletezze, milyen nehézségei lehetnek.

_____
_____

16. Mennyire kötődik Ön a következő helyekhez? Kérem, hogy jelölje a megfelelő számmal.
(1 – egyáltalán nem kötődik, 5 – nagyon kötődik)

a)	városához/falujához	1	2	3	4	5
b)	járásához	1	2	3	4	5
c)	Dél-Szlovákiához	1	2	3	4	5
d)	Szlovákiához	1	2	3	4	5
e)	Magyarországhoz	1	2	3	4	5
f)	Európához	1	2	3	4	5

17. Nézi-e, hallgatja-e a következő tv-csatornák és rádiók műsorait? Karikázza be a megfelelőket! (Többet is megjelölhet.)

a) MTV 1
b) MTV 2
c) RTL klub
d) TV 2
e) Duna TV
f) STV 1 magyar adása
g) egyéb magyar tv-csatorna:
_____
h) Szlovák Rádió magyar adása
i) Kossuth
j) Bartók
k) Petőfi
l) egyéb magyar rádió:
_____

18. Mit jelent Önnek a nyelvjárási beszéd? Karikázza be a megfelelőket! (Többet is megjelölhet.)

a) egyszerű kommunikációs eszköz
b) a magyarsághoz való tartozás jelzése
c) megőrzendő hagyomány
d) használatlan régiség

Kérem, hogy jelölje, mennyire ért egyet a következő állításokkal.

(1 – egyáltalán nem értek egyet, 5 – teljesen egyetértek)

a) Egyre kevesebben beszélnek nyelvjárásban.	1	2	3	4	5
b) Nagyon fontos, hogy ápoljuk a nyelvjárásokat/nyelvjárásunkat.	1	2	3	4	5
c) Nagyon fontos a köznyelv ismerete.	1	2	3	4	5
d) A nyelvjárás a köznyelv romlott változata.	1	2	3	4	5
e) A nyelvjárás az igazán tiszta anyanyelvi nyelvváltozat.	1	2	3	4	5

19. Vannak-e nyelvjárási beszélők azokban az osztályokban, amelyekben tanít?
    a) igen b) nem

20. Mennyire elfogadóak Ön szerint a pedagógusok a nyelvjárási hátterű tanulókkal?
    (1– egyáltalán nem elfogadóak, 5 – teljes mértékben elfogadóak)

    1 2 3 4 5

21. Mennyire elfogadóak Ön szerint a nem nyelvjárási hátterű (köznyelvet beszélő) tanulók a nyelvjárásban beszélő társaikkal? (1 – egyáltalán nem elfogadóak, 5 – teljes mértékben elfogadóak)

    1 2 3 4 5

22. Kérem, hogy írja le megjegyzéseit, észrevételeit a kérdőívvel kapcsolatban.

Köszönöm szépen a munkáját, segítségét.

A kérdőív Kožik Diana *A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában* című tanulmánya alapján készült. (In. Tanulmányok a kétnyelvűségről. Lanstyák István, Menyhárt József szerk. Kalligramm Könyvkiadó. Pozsony. 2004. 93–123.)

Domonkosi Ágnes

Metonimikusság és nézőpont a magyar megszólítások használatában[1]

„A halál és az adófizetés mellett a világ egyik leglényegesebb eseménye az – mely által intelligenciánk, szeretetünk, megvetésünk egyaránt megnyilvánul –, hogy miként szólítjuk meg a másikat."
(Darvasi László)

1. A megszólítás, azaz a közlés címzettjének bármilyen nyelvi elemmel (nominális és pronominális formákkal, inflexiós morfémákkal vö. Domonkosi 2002: 4) való jelölése olyan eszköz, amely más nyelvi lehetőségeknél közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, nyelvileg maga is hozzájárulva a társas valóság megalkotásához.

A kötetben köszöntött Bíró Ferenc gazdag pályája során a nyelvtörténeti, dialektológiai, névtani munkásságához kapcsolódva több ízben is foglalkozott részletesebben a megszólítások kérdéskörével. Egy névtani kutatásaihoz kapcsolódó tanulmányban egri szakmunkástanulók körében végzett felmérései alapján számolt be az általuk használt megszólításformákról, tipizálva, rendszerezve a névelemet is tartalmazó megszólítási lehetőségeket (Bíró 1996). Kalcsó Gyulával közös tanulmánya a magyar megszólítások történetébe, használatuk alakulásának egy érdekes – jelen tanulmány szűkebb témáját tekintve is kulcsfontosságú – szakaszába nyújt betekintést (Bíró–Kalcsó 2003). A prágai magyar fiatalok internetes nyelvhasználatáról szóló munkája pedig szintén érinti a vizsgált közösség írásbeli megszólításformáit is (Bíró 2005). Ezekhez az írásokhoz több ponton is kapcsolódva, a megszólítások használatának egy szűkebb szeletét, a metonimikusság és a nézőpont érvényesülésének szerepét tárgyaló tanulmánnyal köszöntöm az ünnepeltet.

Dolgozatom célja, hogy bemutassa és értelmezze a megszólítások használatában megmutatkozó metonimikus jelleg, illetve a nézőpontváltás érvényesülésének lehetőségeit. A megszólításokra jellemző sajátosságok tárgyalása során korábbi kérdőíves és interjús felméréseim erre vonatkozó adataira építek (Domonkosi 2002, 2010).

2. A második személyű inflexiós morfémák deiktikus, személykijelölő szerepén túl (vö. Tátrai 2011: 131–132) a kommunikációs partnerre utalhat főnév, alkalmilag főnévi szerepben álló melléknév és melléknévi igenév, főnévi alaptagú jelzős és értelmezős szószerkezet, személyes névmás és névmási alaptagú

[1] A tanulmány az OTKA K 100717 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás pályázatának támogatásával készült.

értelmezős szerkezet (Tompa 1962: 63–64). Ezek a nyelvi elemek állhatnak egyrészt vokatívuszi szerepű önálló tagolatlan mondatokként, azaz Braun terminológiájával szabad, illetve a mondatszerkezetbe beépülve, kötött megszólításként is (1988: 12).

A megszólító elemek a személyviszonyok kijelölése mellett hozzájárulnak a diskurzusban résztvevők társas viszonyainak és viszonyulásainak alakításához is. A társalgás résztvevőire utaló elemek deiktikus szerepe ugyanis kettős: egyrészt jelölik a résztvevői szerepeket, másrészt a résztvevők közötti viszonylat jellegét is, vagyis a levinsoni terminológiával egyszerre működnek személy- és szociális deixisként (1979: 207; 1983: 90). Verschuren a szociális deixis fogalmán belül különbözteti meg a személydeixist és az attitűddeixist, éppen az említett két funkció megkülönböztetésére (1999: 20–21, Tátrai 2011: 134–135).

A megszólításra alkalmas főnevek egy része személynév, pl. Bíró Ferenc az egri szakmunkástanulók megszólításait vizsgálva kifejezetten csak a tulajdonnévi megszólításokat kategorizálja (1996: 136). A tulajdonnevek, személynevek igen gyakran társjelölő szerepű főnevekkel egészülnek ki *(Szabó úr, Pista bácsi)*. A személyneveken kívül leggyakrabban a különböző társadalmi szerepekre utaló, Fülei-Szántó által szerepneveknek nevezett (1994: 37) főnevek állnak megszólításként.

A szerepnevek között vannak kevésbé specifikusak, általános társjelölő szerepűek is (Fülei-Szántó 1994: 28–29), amelyekben csak a megszólított nemére, esetleg korára utaló jelentéselem szerepel. A társjelölők egy része önmagában is állhat megszólításként *(uram, bácsi, elvtárs),* másik csoportjuk pedig csak tulajdonnévi vagy egyéb szerepre, rangra, foglalkozásra utaló elemmel együtt *(úr, asszony)*. A speciálisabb szerepfőnevek is hasonlóan oszlanak meg: egy részük, például a rokonsági terminusok, önmagukban állva is alkalmasak a megszólításra, más részük, például a rangra, címre, foglalkozásra utaló elemek többsége pedig csak valamilyen általános társjelölővel kiegészülve.

A megszólításra alkalmas köznevek, szerepnevek tipizálására tett kísérletekben az egyes társas szerepek jelentéselemeit próbálták meg osztályozni (pl. Ladó 1958/1959), megkülönböztetve például életkorra, nemre, családi állapotra, foglalkozásra utaló megszólításokat. Ezek a felosztások egyrészt azért nem kielégítők, mert egy-egy szólításra alkalmas nyelvi elem általában több ilyen jelentésmozzanatot is tartalmaz, másrészt a megszólítások a jelentést tekintve sajátosan viselkednek, a használatukban a jelentésnél meghatározóbb a megszólításra való alkalmasság, sokszor elszakadnak eredeti szótári jelentésüktől, és szélesebb kör megszólítására válnak alkalmassá. Braun megállapítása szerint, ha egy szó a megszólítási rendszer részévé válik, egyre inkább elveszíti a kapcsolatát a korábbi lexikális és szociális tartalmával (1988: 260–261). Erre a sajátosságra alapozva Dickey elkülönítve beszél lexikális és megszólító jelentésről (2002: 10).

A metonimikus leképezések és a nézőpontváltás lehetősége két olyan műveletnek tűnik a megszólítások használatában, amelyek hozzájárulhatnak ezeknek a megszólításspecifikus jelentésbeli sajátosságoknak az alakulásához.

3. A beszédpartner mint egy metonimikus leképezés célentitása olyan kognitív műveletet feltételez, amelyben az adott személyhez való fogalmi hozzáférést az egy-egy személyhez kapcsolódó fogalmi tartomány elemei, azaz annak tulajdonságai, sajátosságai, kapcsolatai, csoporthoz való tartozása teszik közvetítő fogalomként lehetővé (vö. Kövecses 2005: 149). A beszédpartner metonimikus megjelenítése során azáltal, hogy a célentitás egy konkrét személy, sajátos, fordított helyzet jön létre: a tipikus metonimikus leképezésekben ugyanis a közvetítő fogalmak megválasztását éppen olyan kognitív elvek motiválják, hogy a célentitáshoz képest konkrétabbak, emberi sajátosságokhoz jobban kapcsolhatók, specifikáltabbak (vö. Radden–Kövecses 1999: 44–48). A beszédpartner metonimikus megjelenítése esetén a célentitás egy konkrét személy, illetve konkrét személyek csoportja, így a közvetítőfogalom funkciója a tipikustól eltérően nem a célentitás könnyebb hozzáférhetősége, hanem a kapcsolatminőség formálása, a figyelem sajátos fókuszálása, a beszédpartner egy sajátosságának előtérbe helyezése révén. Ezekben az esetekben tehát a metonímia alkalmazásának motivációi között attitűdök, érzések, benyomások megjelenítése is szerepelhet (vö. Bencze 2010: 125). A metonimikus jelleg adataim alapján egyrészt a TULAJDONSÁG A TULAJDONOS HELYETT leképezés, illetve az INTÉZMÉNY AZ INTÉZMÉNY TAGJA/I HELYETT leképezések révén kaphat szerepet a megszólítások használatában.

3.1. A magyar megszólítások történetében a metonímia műveletének meghatározó szerepe van. A magyar érintkezési formák között ugyanis a 16. században megjelennek olyan metonimikus leképezésre épülő megoldások, amelyek a nemtegező formák használatának előkészítéséhez is hozzájárulnak (vö. Simon 2003: 97). A beszédpartnerek viszonyának fogalmi megalkotásában ebben az időszakban a ABSZTRAKT–KONKRÉT, TULAJDONSÁG–TULAJDONOS metonimikus leképezések fontos szerepet kapnak (vö. Listen 1999, Keown 2003, Simon 2003, Koch 2004). Az ebből az időszakból származó levelekben ugyanis grammatikailag kötött, azaz a mondatba épülő megszólításként, alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepben is előfordulnak a *te kegyelmed-, ti kegyelmetek-, te nagyságod-, te felséged*-féle formulák. Ezek a formák belső szerkezetüket tekintve második, a mondat szerkezetét tekintve azonban harmadik személyűek (D. Mátai 1999: 456), ezért alanyként általában „3. személyű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegező viszony van” (G. Varga 1992: 462).

Ezek a megszólítási módok olyan metonimikus leképezésre épülnek, amelyben a személyt egy elvont tulajdonsága révén nevezzük meg. Ezek a TULAJDONOS–TULAJDONSÁG közötti metonímiára épülő kifejezések (vö. Svennung 1958: 68–87, Koch 2004: 16) a beszédhelyzet feldolgozásában moz-

gásba hozzák a metaforikus távolítás lehetőségét is azáltal, hogy a konkrét és alapesetben második személlyel jelölhető címzett absztrakt és harmadik személyű forma révén konstruálódik. A KONKRÉT–ABSZTRAKT metonimikus kapcsolata pedig a pragmatikai indirektség, a közvetettség révén válik távolító szerepűvé (vö. Listen 1999: 57). A *te kegyelmed-* formájú megszólítások ugyanis, míg egyrészt nyelvileg egyértelműen jelölik a második személyt, egy harmadik személyű elvont fogalom révén, a megszólítás legudvariasabbnak tartott formájaként (vö. Aalberse 2009: 55) jelenítik meg a beszédesemény egyik szereplőjét.

A *te nagyságod-*, *te felséged-* megszólításokban a TULAJDONOS–TULAJDONSÁG metonímiával metaforikus leképezések is együttműködnek. A *te nagyságod-* a beszélőhöz viszonyítva a NAGYSÁG fogalmát hozza működésbe, A MÉRET HATALOM (Listen 1999: 40–49) metaforájára építve, amely A KICSI LÉNYEGTELEN – A NAGY FONTOS megfelelés (Lakoff–Johnson 1999: 50) megvalósulása a társas viszonyban elfoglalt szerepre nézve (Keown 2003: 4).

A *te felséged-* a vertikális térdimenzióban helyezi el a beszédpartnerek viszonyát: A LENT ROSSZ – A FENT JÓ a társas viszonyokra érvényesítve A MAGAS TÁRSADALMI HELYZET FELFELÉ IRÁNYULTSÁG – AZ ALACSONY TÁRSADALMI HELYZET LEFELÉ IRÁNYULTSÁG (vö. Kövecses 2005: 254) megfeleléseként valósul meg.

A közvetlen személyre utalás elkerülésének ezek a – latin levelezési formulákra visszavezetett – metonimikus absztrakcióra épülő megoldásai a 16–17. században több európai nyelvben is megjelentek, és a németben, a spanyolban, a portugálban, az olaszban, a hollandban egyaránt hatással voltak az attitűddeixis egyes módozatainak grammatikalizációjára is (vö. Listen 1999, Moreno 2002, Aalberse 2009).

A magyar nyelvtörténeti szakirodalom is ezekre a metonimikus leképezésekre, azaz a beszédpartnerre való tárgyiasító utalásra, illetve az egyeztetésnek a 3. személyből fakadó szükségességére vezeti vissza a nemtegező formák megszületését (Kertész 1996, Pusztai 1967, G. Varga 1992, D. Mátai 1999). A tegezéstől elkülönülő viszonyjelzési lehetőségek kialakulása azonban egy olyan, az egész közösség nyelvi kapcsolattartási szokásrendjét befolyásoló változás, amely – összhangban Listennek (1999) a német megszólító-névmások alakulástörténetéről szóló megállapításával – nem egyszerűen az ilyen felépítésű megszólítások egyeztetési kényszeréből eredeztethető, hanem ez a metonimikus nyelvi mozzanat csupán illeszkedik a társadalmi státusz, a társas viszonyulások nyelvi érzékeltetésének differenciálódási folyamatába.

A grammatikai második és harmadik személy használatában mintegy másfél évszazadon át kimutatható az ingadozás, miként arra Heltai Gáspár Dialógusának megszólításformáit tárgyalva Bíró Ferenc és Kalcsó Gyula is rámutatott, például: *„Én igen köszenem kegyelmednek, hogy oly igen nagy szorgalmatossággal és szeretettel tanítasz”* (2003: 34). A második személynek és a metoni-

mikus harmadik személyű formáknak az együttes jelenlétét a megszólító formák keveréseként, sőt a „nyelvérzék megzavarodásaként" (Kertész 1908: 402) értékelni véleményem szerint a későbbi nyelvszokási elvárások visszavetítését jelenti. Ezeket a megoldásokat történetiségükben szemlélve inkább úgy tűnik, hogy a harmadik személyű formák a metonimikus megszólításokhoz társulva hosszú ideig csak attitűddeixisként működtek, azaz a beszédesemény szereplőinek egymáshoz való viszonyára mutattak rá, a szereplők kijelölése azonban még megkívánta a második személyű grammatikai elemek jelenlétét. A napjainkban egyszerre személy- és attitűddeixisként szolgáló magázó/önöző formák a 3. személy révén őrzik ennek a metonimikus folyamatnak a lenyomatát.

3.2. A metonimikus megszólítások alkalmazásának egyik gyakori, hétköznapi esete a TULAJDONSÁG A TULAJDONOS HELYETT leképezés megvalósulása. A legkülönbözőbb jelentésű melléknevek működhetnek megszólításként a beszédpartner egy-egy tulajdonságára fókuszálva. A megszólító szerepre való alkalmasságot ezekben az esetekben grammatikailag kicsinyítő képzők és az egyes szám első személyű birtokos személyjel használata biztosítja, ugyanis ezek az elemek tehetik az adott mellékneveket alkalmilag főnévi szerepűvé, és ezáltal alkalmassá arra is, hogy megszólításként állhassanak *(Rendetlenkém! Okoska! Egyetlenem!)*. Hasonló metonimikus leképezések érvényesülnek a ragadványnéven szólítás egyes eseteiben. A lakóhelyre, foglalkozásra, tulajdonságra utaló ragadványnevek metonimikusan motivált névadások. Bencze M. Ildikó Arienti és munkatársai nyomán úgy értelmezi, hogy a metonimikus figyelemirányítás ezekben az esetekben egy viselkedési játék része, azaz a metonimikus megnevezések „éppen amiatt tudnak rajta maradni valakin, mert egy erős kognitív hatást eredményező »közös játék«-ban való részvételt jeleznek: a beszélőközösség ironikus viszonyulását az illetőhöz" (2010: 127).

3.3. A metonímia tipikusabb megvalósulási lehetőségeit jelentik azok a megszólítások, amelyek INTÉZMÉNY AZ INTÉZMÉNY TAGJA/I HELYETT leképezésre épülnek. Adataim alapján ezek általában két különböző helyzetben figyelhetők meg. Egyrészt nagyobb, nyilvános szerepléseken több emberhez, nagyobb közönséghez szólva, összefoglaló szerepben valósulnak meg a közönség mint célentitás eléréséhez az intézményt, illetve rendezvényt közvetítő fogalomként használó metonímiák: *Tisztelt Ház! Tisztelt Országgyűlés! Tisztelt Konferencia!* Másrészt az írásos kommunikáció megszólítási nehézségeinek kivédésére is kialakult egy metonímiára épülő megszólítási szokás. A hivatalos levelek egy része ugyanis nem egy adott személyhez, hanem valamilyen szervhez, hivatalhoz íródik. Ezekben a helyzetekben, ha az író nem tudja pontosan, hogy kinek szánja a levelét, a célszerűség érdekében az intézmény közvetítőfogalma révén érheti el a beszédpartnert. Vizsgálati anyagomban (Domonkosi 2002) a következő ilyen formák szerepeltek: *Tisztelt Posta! Tisztelt Polgármesteri Hivatal! Főtisztelendő Egyházmegyei Hivatal!* Ezek a megszólítások az általában udvarias-

nak ható távolító szerep (vö. Domonkosi 2012) ellenére is udvariatlannak tűnhetnek az elszemélytelenítés, arctalanítás miatt.

4. A beszédpartnerre utaló elemek társas deixisként működnek (vö. Tátrai 2011: 134–135). A deiktikus kifejezéseket egy ún. deiktikus centrumhoz viszonyítjuk: a szociális deixisek középpontját a beszélőnek a viszonylatban betöltött szerepe, illetve a társadalomban elfoglalt státusza vagy rangja jelöli ki, a megszólított társas szerepe ahhoz viszonyítódik. A deiktikus központ a beszélő szándékától függően áthelyezhető a beszédszituáció más résztvevőire (Levinson 1983: 63–4). Lyons deiktikus kivetítésnek nevezi ezt a jelenséget (Lyons 1977: 579). A deiktikus középpont áthelyezése a beszélői hang és a beépített nézőpont szétválásából érzékelhető: a szociális deixisek esetében előfordul, hogy a beszélő a megszólított társas helyzetét nem önmagához, hanem egy másik, a kapcsolatban fontos személyhez viszonyítja. Ezekben az esetekben nem a teljes közlés deiktikus középpontja helyeződik át, hanem csak a beszédpartner megjelenítésének origója.

4.1. A megszólításra használt nominális elemek tehát nemcsak a beszélő nézőpontját érvényesíthetik a beszédpartner megjelölésében, hanem átvehetik egy harmadik, általában a közös interakciókban gyakran részt vevő, de az adott helyzetben nem feltétlenül jelen lévő személyét is: például a házastársak gyermekük megszületése után gyakran a szülőknek kijáró megnevezésekkel szólítják egymást. A megszólítást szociális deixisként értelmezve azt mondhatjuk, hogy a deiktikus centrum a gyermekre tevődik át (Tátrai 2011: 147), azonban az origóáthelyezés műveletének a hatóköre csak magára a megszólító elemre érvényes, egyébként nem válik a gyermek a közlés origójává. Agha a tiszteletadás fókuszát (irányulását) és origóját (kiindulását) megkülönböztetve (2007: 316), ezekben az esetekben a megszólítás választása révén áthelyeződő zéró pontról, azaz az origó átközpontosításáról beszél (2007: 360).

A családi szituációkban a gyermek nézőpontjának érvényesülését jelzi, hogy kutatásom során a gyermekes adatközlők 64,3%-a számolt be arról, hogy a házastársát bizonyos esetekben a szülőknek kijáró formával szólítja meg, sőt a kérdőívekben 5,2% a szülőszerepre utaló elemet adott meg legtipikusabb megszólításként (Domonkosi 2002). Az *anya-apa, anyu-apu* formák használata a házastársak közötti megszólításban a 35-55 év közötti korcsoportban a legdominánsabb, összefüggésben a szülőszerep fontosságával ebben az életkorban. Ez a jelenség részben a gyermek számára való mintaadás szándékából adódik (vö. Agha 2007: 308), de nem magyarázható egyértelműen csak azzal, ugyanis az adatközlők elmondása alapján akkor is használatosak ezek a formák, amikor a gyermek nincs jelen.

A szülők megszólítására használt elemek egy része családon kívüli viszonylatokra is áttevődhet. A gyermek nézőpontja, illetve a szülőszerep dominanciája jelenik meg azokban a helyzetekben is, amelyekben az óvónő, a tanár, a gyermekorvos szólítja meg így beszédpartnerét. Ezekben a helyzetekben az *anyuka-*

apuka változatok a leggyakoribbak. Bár a kérdőívekben nem szerepelt ilyen adat, a gyermekes interjúalanyok 46%-a számolt be ilyen esetről, többen bántónak tartva ezt a megszólítási módot.

A családos adatközlők túlnyomó többsége, 86,1 %-a elmondta azt is, hogy gyermeke születése után saját szüleit esetenként a nagyszülőknek kijáró megszólítással kezdte el szólítani: *nagyi, nagymama, nagyapa, tata, mama, papa*, sőt a gyermek születése után gyakran az anyós és az após megszólítása is a nagyszülői szerepnek megfelelően módosul.

A házastárs szüleinek megszólításában a gyerek nézőpontján kívül a házastársé is igen gyakran érvényesül, a teljes mintát tekintve 38,3%-os az *anyuka-apuka* megszólítás, a *mama-papa* formák pedig 21,7%-ban fordulnak elő.

A családon belüli megszólításátvitel legtöbb bemutatott formája szokásos megoldásnak tekinthető: ezek a begyakorlott nézőpontváltások a közös nézőpont érvényesítése révén közösségképző szerepűek, a metonímiákhoz hasonlóan egy közös viselkedési játék részei (Bencze 2010: 125). A nézőpont áthelyezésének is vannak tehát társas szabályszerűségei: az azonos nézőpontból használt említő és megszólító elemeknek közösséget feltételező és közösségképző szerepük van. Ha a megszólított nem fogadja el a nézőpont közösségét, azaz nem vesz részt a felkínált „közös játék"-ban, akkor a nézőpontváltás könnyen sértővé, bántóvá válhat. Egy adatközlő a sógora által használt *Öcsike* megszólítást sérelmezte, egy másik pedig a veje rokonságától érzékelte bántónak, lenézőnek a *Mama* megszólítást. A szülők családon kívüli (orvos, tanár stb. általi) *anyuka–apuka* megszólítása éppen azért lehet ellentmondásos megítélésű, mert az, hogy a gyermek nézőpontjából láttat, egyrészt pozitív közösségvállalásként is értelmezhető, másrészt viszont a szereplehetőségek beszűkítése miatt a megszólított bántónak is tarthatja.

Érzelemkifejező szerepe a nézőpontváltásnak a ritka, a nem rutinizált esetekben lehet (vö. Agha 2007: 370). Nem szokásos formáját mutatja például a nézőpontváltásnak egy fiatal, felsőfokú végzettségű interjúalany beszámolója arról, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve, tréfából gyakran ő is *Éva néni*-nek szólítja a saját édesanyját. Ebben a helyzetben a családba újonnan érkező tag eltérő nézőpontja okoz váltást, a kommunikáció játékos-ironikus formáját teremtve meg.

4.2. A deiktikus kivetítés bemutatott lehetőségén kívül sajátos szerepe van a nézőpont működésének a 3. személyű megszólítások használatában is. A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások, illetve névmási szerepet felvevő metonimikus kifejezések *(kegyelmed, nagyságod)* utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem főnevek, főnévi alaptagú szószerkezetek is. A harmadik személy önálló társas jelölő értékének kialakulásában szerepe volt a 18. század elejétől egyre gyakoribbá váló *az úr, az asszony* típusú szerepfőneveknek (Kertész 1996: 124, Pusztai 1967: 302).

A beszédpartnernek a mondatszerkezetbe épülő harmadik személyű megjelenítését Svennung terminusával (1958: 34) indirekt megszólításnak is nevezik. Az indirekt megszólítások működésének hátterében feltételezhető egy, A NYELVI MEGNEVEZÉS MEGÉRINTÉS megfelelés, amely illeszkedik A NYELVI ÉRINTKEZÉS FIZIKAI ÉRINTKEZÉS átfogó metaforájába, s amelynek gyakran elemzett példája A VITA HÁBORÚ fogalmi metaforája (Kövecses 2005: 22). A harmadik személyű megnevezés udvariassági értékének felhasználásában ugyanis a másik metaforikus megérintésének, fizikai fenyegetésének elkerülési szándéka ismerhető fel.

Ezek az igen udvariasnak tartott közvetett megszólítások helyezik a beszélőtől legtávolabb a beszédpartnert, ugyanis a névszói megjelölések olyan konstruálási módot eredményeznek, amelyben a beszédpartner nyelvi megjelenítésének kiindulópontja egyértelműen elmozdul a beszélő deiktikus centrumától. Ezekben az indirekt formákban semleges kiindulópont érvényesül (Sanders–Spooren 1997: 86), elszakadva a beszélő referenciális középpontjától. A névszói megszólítások udvariassági funkciójához tehát az is hozzájárul, hogy alkalmazásuk révén – eltekintve a beszélővel fennálló viszonyt jelző családi megszólításoktól, illetve az első személyű birokos személyjeles formáktól – a deiktikus centrum részleges kivetítése révén a beszédpartner megjelenítése a beszélőénél általánosabb perspektívából, ún. objektív konceptualizáció (Kövecses–Benczes 2010: 155) révén történik.

5. A megszólító jelentés sajátosságai eredményeim szerint összefüggenek egyrészt a megszólítások metaforikus és metonimikus használatával (vö. Domonkosi 2012), másrészt a megszólításhasználat nézőpontváltási rugalmasságával, az ún. deiktikus kivetítés lehetőségeivel (Lyons 1977: 579).

A metonimikus és a nézőpontváltó megszólítások sajátosságait tekintve közös, hogy a konceptualizációnak a közösségi gyakorlat révén biztosított alternatív jellegére épülnek, mindkét esetben sajátos módon valósul meg a figyelem fókuszálása, lehetőséget teremtve az ún. szubjektív konceptualizáció kiküszöbölésére is (vö. Kövecses–Benczes 2010: 148).

Irodalom

Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aalberse, Suzanne 2009. *Inflectional economy and politeness: morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second person marking in Dutch.* Utrecht: LOT International Series.

Bencze M. Ildikó 2010. A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében *Magyar Nyelvjárások* 111–131.

Braun, Friederike 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures.* Berlin: Mouton de Gruyter.

Bíró Ferenc 1996. Egri szakmunkástanulók megszólításformái. In V. Raisz Rózsa (szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. 133−141.

Bíró Ferenc 2005. Prágai magyar fiatalok nyelvhasználata a világhálón. In: Vörös Ferenc (szerk.): *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 224. 55–62

Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2003. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: Farkas Ferenc (szerk.): *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Névtani tanácskozás Jászberényben. Budapest. Magyar Nyelvtudományi Társaság–Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kara–TIT Jászsági Szervezete–Jászok Egyesülete. 32–38.

Dickey, Eleanor 2002. *Latin Forms of Address*. Oxford: Oxford University Press.

Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.

Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica*. 57: 29–52.

Domonkosi Ágnes 2012. Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban. In: Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* Budapest: ELTE. 339–350.

Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés.* Linguistica. Series C, Relationes 7. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Keown, Anne. 2003. Space, size, and „you": motivations for Polish pronouns of address. The Slavic and East European Language Resource Center. *Glossos 4.*

Kertész Manó 1931, 1996[2.] *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: KuK Könyvkiadó.

Kertész Manó 1908. A magázás. *Magyar Nyelv* 401–403.

Koch, Peter 2004. Metonymy between pragmatics, reference and diachrony. In: *metaphorik.de 07*, 6–54.

Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ladó János 1958/1959. Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 422–430., 23–26.

Lakoff, George–Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought.* New York: Basic Books.

Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Listen, Paul H. 1999. *The emergence of German polite* Sie. *Cognitive and*

sociolinguistic parameters. Berkeley Insights in Linguistics and Semiotics 32. New York: Peter Lang.
Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
D. Mátai Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123: 438–464.
Moreno, Marina Cristobalina 2002. The address system in the Spanish of the Golden Age. *Journal of Pragmatics* 34: 15–47.
Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 63: 297–307.
Svennung, Josef 1958. *Anredeformen. Vergleichende forshungen zur indirekten anrede der dritten person und zum nominativ für den vokativ.* Uppsala, Wiesbaden: Almquist–Wiksell-Harrassowitz.
Radden, Günter – Zoltán Kövecses 1999. Towards a theory of metonymy. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds.): *Metonymy in language and thought.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–59.
Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics.* John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
Simon, Horst J. 2003. From pragmatics to grammar. Tracing the development of respect in the history of German pronouns of address. In: Taavitsainen, Irma–Jucker , Andreas H. (eds.): *Diachronic perspectives on address term systems.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins (= Pragmatics and Beyond. New series 107). 85–123.
Svennung, Josef 1958. *Anredeformen. Vergleichende forshungen zur indirekten anrede der dritten person und zum nominativ für den vokativ.* Uppsala, Wiesbaden: Almquist–Wiksell-Harrassowitz.
Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Tompa József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Fekete Péter

Növénynevek kis szótára 1817-ből származó adatok alapján

A régi paraszti világ nyelvhasználatával kapcsolatban általános volt és ma is él az a nézet, hogy a parasztember szókincse szegényes, az a kevés szó is, amellyel találkozunk, csupa konkrétságra vonatkozik. Hiába cáfolta ezt a nézetet Csűry Bálint Szamosháti szótárával azt is bizonyítva, hogy a parasztember szókincse a lelki élet finom árnyalatainak a kifejezésében is gazdag, nem ért el eredményt. A Szamosháti szótár mellett számos tanulmány, szakdolgozat is erősíti Csűry Bálint igazát. Ide sorolom Kandra Kabosnak, az egri főkáptalan tudós levéltárosának, a kiváló történésznek kutatásait is.

Ismeretes, hogy a hazai nyelvjáráskutató munka első szakasza a Magyar Nyelvőr megindulásával (1872) lezárult. A magyar nyelvjárástannak az alapját megteremtő második szakasza ekkor kezdődik. Ebben a szakaszban a laikus gyűjtők – pap, tanító és mások – mellett kiemelkedő tudósok, nyelvészek is voltak. (Az egri Szvorényi József, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond stb.) Újra meg kell említenem Kandra Kabos nevét. 1887-ben Négyesy László főgimnáziumi tanárral együtt kérdőívvel kiegészített felkérést intéztek az egyházmegye főtisztelendő lelkipásztoraihoz, tisztelt néptanítóihoz és jegyzőihez. Hisznek papjaik, néptanítóik tudományos szellemében, hogy a parlagon heverő nyelvi kincseket megmentsék. Hangoztatták, hogy nem a különböző mondák gyűjtésére gondolnak, hanem arra, „mivel beszél a nép, a szóra magára, hiszen a nép beszéde a történelemnek szavahihető tanúja”.

A kis szótáram forrásanyaga is a messzi múltba, egy 1817-ben született tanulmányhoz vezet vissza. Forgó György, a tanulmány írója a nép által ismert és használt növényneveket abból a célból mutatja be, hogy a termesztett, illetve a vadon termő növényeket is a gyakran ismétlődő ínséges időkben az éhező emberek hogyan használták, hogyan használhatják fel táplálkozásra.

A tanulmányban szép számmal találkozunk mára már kihalt szavakkal, nevekkel. Folyton tapasztaljuk az egyszerű embereknek a természettel való szoros együttélését, a természet adta lehetőségek felhasználását, a találékonyságot, az elnevező képesség szemléletességét, sokszínűségét. Kandra Kabost még egyszer idézve „a nép beszéde a történelemnek szavahihető tanúja”.

Forgó György az alábbi kérdőjeles hosszú címben jelöli meg célját, s egyben rövid választ is ad a feltett kérdésére.

„Rendkívűl való szűkség idején, a’ közönséges szokásban lévő Gabona fajokon kívül, miből készíthetni még Kenyeret Hazánkban, s’ mivel ollyankor táplálhassa magát a’ Szegénység?”

„Hazánkban a’ Kenyeret közönségesen Gabonából készítik, s’ bő esztendők-

ben is, külömbféle helyeken, a' Gabonának külömbkülömbféle fajaiból. Legjobb minden tekéntetben az a' Kenyér, melly tiszta búzából, főképp' ősziből, 's kiváltképpen magyar sütő-aszszonyok által süttetik, mellynek jó híre még külföldre is kihatott, mint p. o. a' Debreczenié, Ketskeméthié 's többeké. Igen jó a' kétszeres búzából süttetett-is; sőt ezzel, valamint a' jó rozs kenyérrel-is sokan örömestebb élnek, mint a' tiszta búzából készítetett el. Némellyek ugyan a' rozs kenyeret gyanúsnak tartják, s' azt vélik felőle, hogy a' testet a' betegségekre akalmatosbbá teszi. Zab-kenyeret esznek közönségesen az Országnak éjszaki részeit lakó Tót jobbágyok, kiknek erős 's tartós test alkatmánnyok annak tápláló erejét 's ártatlanságát eléggé bizonyítja. És valóban Hazánkban-is ritkán esznek árpa kenyeret. 's úgy látszik, mintha az árpát csak serfőzésre, és a ' konyhában tartanák alkalmatosnak: mert az árpakása, melly valóban jól is táplál, nagy szokásban van. Tönkölyből pedig, mellyet a' Németek dicsírnek nagyon, tudtomra Hazánkban sehol sem sütnek kenyeret.

De ezt, mint fellyebb mondám, csak bő esztendőkről kell érteni: mert szűk időben, mellyet oh fájdalom! termékeny Hazánkban is, kiváltképpen az utóbbi nehány esztendőktől óta, gyakrabban tapasztalunk, kalács az árpa – vagy zabkenyér is az éhezőknek: sőt az ezeknél sokkal alább való, 's közönségesen más czélokra termesztett vagy éppen vadon termő növeményekből is készitenek kenyeret, vagy egyéb eledelt, mellyel nyomorúlt életöket bár melly sanyarúan is fenntarthassák."

A forrásom anyagát betűrendes szótárrá alakítottam. A növényneveket három csoportban mutatom be. **1.** A termesztett növények, ezen belül külön szólva az úgynevezett „Hüvelykes Veteményekről". **2.** A táplálkozásra felhasználható vadon termő növények. **3.** A táplálkozásra csak a legszükségesebb esetben felhasználható vadon termő növények.

A tanulmányból a korabeli nyelvhasználatból ízelítőként több esetben szó szerint idézek, máskor – ahol jónak látom – igyekszem a nyelvezetét némileg a mai nyelvhasználathoz igazítani.

Mivel a helyesírásnak informáló szerepe is van, a szerző helyesírásán csak annyit változtatok, hogy a szótár címszavait mindig nagybetűvel kezdem, és félkövérrel írom.

1. Termesztett növények

Czirok l. **Czirköles**.

Czirköles *Czirköles* vagy jobban *Czirok*, nálunk kenyérnek nem használják, de Afrikában és más helyeken is kenyeret sütnek belőle. Liszte a gabonáénál nehezebb, könnyen összeáll (csomósodik), a kenyere sűrű, fekete, de szűk időben ez is jó.

Czukor-czirok belőle pálinkát főznek és kenyeret is sütnek.

Csicsóka l. **Csicsóka Nap virág**.

Csicsóka Nap virág v. csak *Csicsóka*, nálunk vadon is terem. Fejér s édes bélű

gyökérgumóit nyersen, főzve, sütve, s mint a krumplit lisztté őrölve is lehet használni. Többek között első a krumpli után.

Csúcsor l. **Kolompér**.

Csucsorka l. **Kolompér**.

Földi-alma l. **Kolompér**.

Hajdina l. **Pohánka Czikszár**.

Haricska l. **Pohánka Czikszár**.

Kolompér *Csúcsor, Csucsorka, Pityóka, Földi-alma, Krumpli, Kumpér* használják kenyérnek is sokféle étkeknek, mely az új Világból az Óba által hozattatott. Használják nemcsak kenyérnek, hanem majd mindenféle étkeknek.

„Megfosztatván a' nyers Kolompír héjától, melly ártalmas, káposzta-gyalu forma eszközzel vékony szeletekre metszetik, 's akkor a' napon, vagy kemenczében kiszárítatván, lisztté őröltetik. Vagy a meghámoztatott nyers Krumpli öszve morzsoltatik, törettetik, vagy reszeltetik; 's ekkor tiszta vízben addig áztattatik gyakran felkevertetvén, míg liszte a' szálas részektől elválván az edény' fenekére leülepedett, melly letöltetvén róla a' víz, 's a' napon kiszárítatván, szép fejérré válik, 's mindenféle süteményekre alkalmatos lesz, 's mellynek kenyere színére és ízére nézve nem sokkal alább való a' tisztabúzáénál. Vagy az előbb megfőzetett 's meghámoztatott Krumpli kása formára öszve törettetik, vagy megreszeltetik, 's úgy más gabona-liszt közzé elegyítetik bizonyos mértékkel; az illy keverésből süttetett kenyér, millyent az idén sok úri házaknál is lehetett kóstolnom, igen jó izű 's még az által is jeles, hogy sokáig puhán marad. – Mennél tovább tartatik a' Krumpli, annál többet veszt ízének kedvességéből, 's Aprilban és Májusban már haszonvehetetlen. A' ki tehát tovább akarja tartani, aszalja meg azt Martziusban v. Aprilban, mint a' gyümölcsöt szokták, sütőkemenczében, 's rakja azutánn deszkára vagy veszszőből fonatott rácsra egymás mellé szabad levegőre; így őszig is eláll. Ha pedig a Krumpli csak ugyan kicsiráznék, nem kell azt azért elhányni; hanem meghámozván 's csiráit is leszaggatván tiszta vízbe kell tenni, abban öszve csomoszolni, 's addig (mintegy 48. óráig) benne hagyni, míg a' forrás, pözsgés egészen megszűnik; a' mikor megszárítatván ismét jó lisztet ád."

Köles l. **Köles Muhar**.

Köles Muhar vagy *Köles*, magvaiból nálunk kását „törnek", az olaszok megőrölve kenyeret és egyéb süteményeket is készítenek belőle.

Krumpli l. **Kolompér**.

Kumpér l. **Kolompér**.

Kukorica l. **Tengeri málé**.

Málé l. **Tengeri málé**.

Pityóka l. **Kolompér**.

Pohánka l. **Pohánka Czikszár**.

Pohánka Czikszár vagy csak *Pohánka, Hajdina, Tatárka*, hazája Ázsia, de nálunk is megterem. Lisztéből kenyeret, dumójából jó ízű levest, kását készít-

hetnek. Szára az állatoknak hasznos takarmány. Magvaiból pálinkát, sört főzhetnek, olajt üthetnek.
Ris, vízi Ris, belőle a riskása készül. Sok millió embernek egyedüli eledele.
Tatárka l. **Pohánka Czikszár**.
Tengeri l. **Tengeri málé.**
Tengeri málé vagy csak *málé, kukorica, tengeri, törökbúza*, mely hazájában, Amerikában vadon is nő. Ázsiában, Afrikában, Európában közönséges eledelül szolgál. „Magyar-Országra" a Törökök által jött és Málé szigetekről vehette a Málé nevet is. Lisztéből az Olaszok polentát, az Oláhok lepényt (málét), pogácsát (görhét) készítenek kenyér helyett. A magyarok csemege gyanánt élnek vele. Az éretlent megfőzik vagy megsütik, az érettet pattogtatják. Lisztéből málét, ganczát, szuszogót csinálnak, kenyeret nem készítenek.
Törökbúza l. **Tengeri málé**.
Víz Ris l. **Ris**.

A „Hüvelykes Vetemények"

„A Hüvelykes Vetemények, mellyekből ugyan mindnyájokból őrölhetni lisztet; de mivel a' gabonáknál drágábbak, lisztök pedig az azokénál sokkal roszszabb, nem kenyérnek, csak kenyérhez valók, mint főzelékek. Nem is látszatnak ezek az embernek mindennapi élelmére rendeltetve lenni; mindazáltal szükség' idején vagy magánosan megfőzve, 's talám kevés olajjal v. zsiradékkal és sóval ízesítve tölthetik meg az éhező' gyomrát; vagy lisztök a' gabonákéhoz elegyitetvén, a' kenyérnek mennyiségét nevelik, szaporítják."
Bab l. **Bab Babó**.
Bab Babó vagy csak **Bab**, keztető disznóbab, nálunk csak a kertekben termesztik, vadon nem terem. Magvai nagyok. A lencséhez, borsóhoz hasonlóan használják fel.
Bagólencse l. **Lencse**.
Bagólcsa-lencse l. **Lencse**.
Bagoly-borsó l. **Lencse**.
Borsó, mellynek nevezetesebb fajai a *vetemény, mezei* és *nyúlós borsó*, mellyeknek ismét számtalan haszonfajaik vannak.
Disznóbab l. **Bab Babó**.
Futó Paszuly l. **Paszuly**.
Gyalog Paszuly l. **Paszuly**.
Lencse, mellynek ismeretesebb fajai a főzelék és *Bagólcsa-lencse*, másképp *bagoly borsó* v. *Bagólcsa*.
Mezei borsó l. **Borsó**.
Nagyvirágú Paszuly l. **Paszuly**.
Nyúlós-borsó l. **Borsó**.
Olasz bab l. **Paszuly**.
Paszuly s ennek minden fajai: a *futó Paszuly* és *gyalog Paszuly* v. *Olasz bab,*

Török borsó, nagyvirágú Paszuly, mellyeket nálunk nagy számmal termesztenek.

Török borsó l. **Paszuly**.

Az ezekből készített („Hüvelyes Vetemények") ételek készítése általánosan ismertek.

2. Táplálkozásra felhasználható vadon termő növények

„A termesztményeken kívül vagynak még sok ollyan növemények Hazánkban, mellyek minden emberi munka nélkül magoktól vadon teremnek, 's mellyekből éhség' idején vagy kenyeret süthetni; vagy egyéb nem csak az éh haláltól megmentő, hanem valóban tápláló eledeleket készíthetni. Hogy itt a' somot, makkot 's egyéb vad gyümölcsöket, mellyeken az emberek előbb élődtek, mint a' földet mívelték, ne is említtsem, és a' kerti gyümölcsfákról, mellyeket a' termesztmények közzé kellett volna számlálnom, sem szóljak; csak azokat hozom elé, mellyek reánk nézve alkalmatosbbak."

Bodnározó Gyékény l. **Bodnározó** és **háti Gyékény.**

Bodnározó és **háti Gyékény**, melynek megszárított és öszve morzsolt tövéből dara forma fejér por hull ki, melyből megehető pogácsákat csinálhatunk.

Boszorkány-kása l. **Harmat Csenkesz**.

Bükkön, melly a hüvelykes vetemények közé tartozna, de csak egy fajtát a *Csicseri Bükköst* v. *Csicseri-borsó*t termesztik, ezért itt szólunk róla. A régi Arabok és Zsidók *Galamb-ganéj*nak hívták.

Állításuk szerint, ha borsóiból sokat eszik az ember, „ a' tagokban merevénységet és bénaságot okoz. – Vadon termő fajaiból nevezetesbbek: 'a Mogyorós Bükkön v. földi Mogyoró v. Csúnya Bükköny, melly nálunk is elég van a' mezőkön 's főképp' hátas, kövecses környékeken. Magvaival nem élünk soha; hanem legfellyebb diónyi nagyságú, 's gesztenye ízű gyökérgumóit vagy nyersen, vagy gesztenye helyett megsütve, magánosan és más ételekkel, bóldog időben is megehetjük. A' Hollandok azon gumókat megpörgölik 's thee mellé eszik. Igen jó ízűek, ha megmosattatván vízben megfőlnek, 's meghámoztatván sóval és írósvajjal elegyítetnek. A disznók is nagyon szeretik, 's általok a' tarlókról egészen kiveszthetni ezen gyakorta igen elszaporodó 's a' földnek ártalmas növeményt. Azt mondják, hogy télre a' méheket elaltathatni vele, és minden étel nélkül kitarthatni. – A' szeges Bükkön, szeges-borsó nálunk vadon nem igen terem, 's tudtomra nem is vetik; Pallagi Bükkön pedig keritések mellett, erdős száraz mezőkön, és ligetekben vadon terem; mind kettőjöknek magvaik olly lisztesek, hogy szükségben kását vagy kenyeret készíthetni belőlük."

Búzalevelű fű l. **Taraczk Búza**.

Csemege Sulyom v. csak *Sulyom, vízidió, vízigesztenye*, melyből tavainkban temérdek sok van. Tövises, szúrós gyümölcsei ősszel érnek. Ha lisztet akarunk belőlük nyerni, kiszedés után a napon, sütőkemencében meg kell őket szárítani, feltördelni és száraz belöket lisztté őrleni, mely mindenféle ételnek s kenyérnek

is igen jó.
Csicseri-borsó l. **Bükkön**.
Csicseri Bükkön l. **Bükkön**.
Disznó-pázsit l. **Szulák Czikszár**.
Ebgyógyító fű l. **Taraczk Búza**.
Erdei süly-fű l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Folyó fű l. **Szulák Czikszár**.
Földi Mogyoró l. **Bükkön**.
Fürtös Gyöngy-virág l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Gabona Rozsnok v. csak *Rozsnok* némely főképp nedves esztendőkben a rozs között nagyon sok terem. Ennek lisztét szaporítja ugyan, de a kenyeret feketévé, íztelenné, kábítóvá teszi. Ez nem történik meg, ha az őrlés előtt megpörkölik.
Galamb-ganéj l. **Bükkön**.
Haricska l. **Szulák Czikszár**.
Harmat Csenkesz v. *Mannafű, Mannakása, Harmat-kása, boszorkány-búza*, melly nálunk a tavak és lassan folyó vizek szélein, elapadt árvizek helyein vadon sok terem; de azt is megérdemelné, hogy az ollyan helyeken, mellyeket árvíz szokott elönteni, s egyéb gabonafajok tenyésztetésökre nem használhatunk, termesztenőnk is. „A' Mannafűnek t.i. sokféle hasznát vehetni: szalmája a lovaknak és szarvas marháknak, sőt a' disznóknak is igen jó takarmány magvaitól nem csak a' baromfi nagyon hizik, hanem az emberek igen kedves ízű és tápláló kását törhetnek belőlük. Kenyérnek nem jók, mert meg nem kelnek nem pözsögnek, savanyodnak, de téjben vagy vízben főzettetvén, kevés sóval és zsiradékkal igen jó étellé válnak, 's olly szaporák, hogy egy ember egy latnyiból készült kásával jól lakik. Megszoktak érni a' Manna-fű magvai Június' végén, v. Juliusban v. néhol Augustusban, 's akkor különös vigyázással kell őket megszedni, t.i. korán reggel, midőn még a' harmat le nem száradt rólok (különben a' leggyengébb bántásra elhullanak) sűrű szitákat tartván kalászaik alá, ezek kirázattatnak; azutánn a szemek, mellyeken még rajtok van a' polyva abroszokon v. ponyvákon a' napra kiteregettetnek; megszáradván és szecska vagy kevéssé nedves szalma kevertetvén közökbe, kisulykoltatnak, csépeltetnek; akkor sürű rosta által polyváiktól kitisztúlva eltétetnek."
Harmat-kása l. **Harmat Csenkesz.**
Háti Gyékény l. **Bodnározó Gyékény**.
Izlandiai Zuzmó v. *tüdőmoh*, melly nálunk a tátrai erdőkben sok terem. Izlandiában élnek vele. Főzeléket, lisztet, abból pedig kenyeret készítenek. Mivel nagyon keserű, hashajtó is. Étkezésre történő felhasználása előtt 24 óráig hideg vízben kell áztatni, ezután 3-4 óráig főzni, majd fűtött kemencében kell szárítani, azután főzni, lisztté őrölni.
Kakasláb Muhar l. **Széna pirok**.
Kása fű, mellynek egyik faja, a *zilált fejű Kásafű*, olly lisztes szemű, hogy szükségben kenyeret is süthetnek belőle. Nálunk vadon terem az erdőkben, és árnyé-

kos helyeken, s Májustól Juliusig virágzik.
Kolonczos Bajnócza v. *Varjú mogyoró*, mellynek mandolányi gyökér-gumóiban fejér, narancs-szagú, kesernyés bél vagyon. Megfőve a gumók lisztesekké válnak, s nem csak táplálók, hanem jó ízűek is, és gyomorerősítők. Svécziában már kenyeret is sütöttek belőlük. Nálunk is elég sok terem a száraz mezőkön, legelőkön, gátakon v. töltéseken, és ligeteken.
Lábas Perje l. **Taraczk Búza**.
Mannafű l. **Harmat Csenkesz**.
Mogyorófa, mellynek közönséges fajai sok erdeinkben teremnek. L. még *Szelíd Gesztenye*.
Mogyorós Bükkön l. **Bükkön**.
Pallagi Bükkön l. **Bükkön**.
Pecséte gyökér l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Pecsétes gyökér l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Perje l. **Taraczk Búza**.
Porcsin l. **Szulák Czikszár**.
Porcsin Czikszár l. **Szulák Czikszár**.
Porcsin fű l. **Szulák Czikszár**.
Rozsnok l. **Gabona Rozsnok**.
Salamon pecséte gyökér l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Sok bötykű Gyöngy-virág v. *Salamon pecséte gyökér, pecséte gyökér* v. *pecsétes gyökér* v. *sok térdű-fű* v. *erdei süly-fű*, mellynek retekforma gyökeréből a Finnusok, s egyéb szegény lakosi Éjszaknak szükséggben kenyeret is sütnek. Hasonlóan lehetne használni a *fürtös Gyöngy-virág* gyökerét is. Hazánkban mind ketten teremnek mindenütt.
Sok térdű-fű l. **Sok bötykű Gyöngy-virág**.
Sulyom l. **Csemege Sulyom**.
Szeges-borsó l. **Bükkön**.
Szeges Bükkön l. **Bükkön**.
Szelíd Gesztenye, mellynek gyümölcséből az Olasz bérczeknek és déli Európának lakosi pogácsákat csinálnak, s majd csupán ezekkel élvén, száz esztendőt is érnek. Nálunk ugyan terem; de sokkal kevesebb, mint hogy közönséges eledelül szolgálhatna, főképp a mostani éhségben: holott csak Septemberben érik. Ugyan ezt mondhatni a Mogyorófáról.

Széna pirok és kakasláb muhar, mellyek Hazánkban mindnyájan teremnek külömbféle helyeken, s ha kenyérnek nem jók is, mivel apró szemük meg nem őröltethetnek; kölyükben töretve, köles helyett, kásának igen alkalmatosak.
Szulák l. **Szulák Czikszár**.
Szulák Czikszár v. *Porcs-fű, Disznó-pázsit* v. *Haricska,* és talán a *porcsin Czikszár* v. *Porcs-fű, Disznó-pázsit* v. *Porcsin* is, mellyeknek lisztes magvaiból szűk-időben kenyeret vagy kását lehetne csinálni. Mindenütt teremnek nálunk is, de nagy fáradtságba kerül magvaikból csak egy iczényit is megszedni.

Taraczk l. **Taraczk Búza**.
Taraczk Búza vagy *Perje,* v. *lábas Perje, búzalevelű* v. *ebgyógyító fű***,** vagy *Taraczk*, melly nálunk a kertekben és szántóföldeken igen sok kárt tesz. Szereti a homokot, a parázs vagy porhanyós, és az elegyes v. kevert földet. Szalmaforma: „sárgás-fejér, bűztelen, édeses gyökerei annyira elsarjadzanak a' föld alatt mindenfelé, hogy keserves őket csak esztendő múlva is kiirtani, azért a' repülő homokon hasznosak, mert ezt szorítják; de a' jó földet úgy elsoványítják, hogy jó gabona nem teremhet benne. – Mivel, a' már mondám, nálunk igen sok van mindenütt; a' mostani közönséges inségben a' többieknél különösebb figyelmet érdemel annyira is inkább: mivel gyökereiből, ha, megmosattatván, a' napon vagy kemenczében megszárítatnak, 's akkor öszve aprítatván megőröltetnek, csupán magokból is, lisztök jól megszitáltatik, nem csak az éhest jól tartó; hanem akárkinek is jó ízű, tápláló és erősítő kenyeret készíthetni. A' Taraczk gyökér t.i. nem szűkölködik azon alkotó részek nélkül, mellyek a' gabonát, nevezetesen a' tisztabúzát, az embernek táplálására és élelmére olly különösen alkalmassá tették, hogy azt a' Magyar Életnek méltán nevezi. Vagyon a' Taraczkgyökérben Lisztláng, ha bár kevés is; vagyon benne Mézga v. Nyálka vagy is olly enyves nyúlósság mellyet a' sajtban 's más állati testekben találni, vagyon benne czúkor-nyál is, melly lisztét savanyódhatová tesz 's ezekből érthetni, miképpen válhat lisztéből jó ízű, tápláló 's az egészségnek sem ártó kenyér, sőt inkább, mivel orvos tapasztalások szerint Taraczk-gyökér az elnyálasodott, epésedett beleket tisztogatja: 'a bedugúlt belső részeket, mint tüdőt, májat, lépet is általjárja 's kinyitja; az epének mód felett való készíttetését gátolja, elhárítja: a' mostani éhségben, minekutánna a szegénység a' roszsz kenyér 's egyéb nyers, kemény, vastag eledelek által éppen az említett bajokba eshetett; a' Taraczk-gyökérből süttetett kenyér nem csak eleségűl, hanem egyszer'smind orvosságúl is szolgálhatna neki."
Tüdőmoh l. **Izlandiai Zuzmó**.
Varjú-mogyoró l. **Kolonczos Bajnócza**.
Vízidió l. **Csemege Sulyom**.
Vízigesztenye l. **Csemege Sulyom**.
Zilált fejű Kásafű l. **Kásafű**.

3. A táplálkozásra csak a legszükségesebb esetben felhasználható vadon termő növények

A vadon termő növevények között vannak, mellyekből eddig kenyeret nem sütöttek de az utólsó inségben az éhhaláltól megmenthető ételkül szolgálhatnak.
Agárfű l. **Agár Kosbor**.
Agár Kosbor „Az *Agár Kosbor, Kosborfű, Agárfű, Füle-Kosbor* vagy *piros Kökörcsin* és *vitéz kosbor, vitézfű*; e' három egy némű fajok nálunk-is a' nedves mezőkön, legelőkön, erdőkben, és ligetekben csoportosan teremnek, gyökereiket a' Salep név alatt patikáinkban tartatjuk. Megszedetnek ezek Junius végén v.

Juliusban, midőn száráik már elhervadtak; a' tavali haszontalan gyökerektől, mellyek még rajtok vannak, megtisztítatnak; forró vízzel leforróztatnak; vékony héjbőröcskéjöktűl megfosztatván czín tányérokon v. deszkákon fült kemenczébe tétetnek 's -10 minutumig ott hagyattatnak, hogy általlátszók legyenek; a'kor fonálra fűzettetnek 's fűtött szobában felaggatva kiszárítatnak. Majd merő mézgából állanak, azért nagyon táplálók, ha vagy 'a levesben főzettetnek, vagy porok liszt, kása 's egyéb ételek közé kevertetik. Minden Kosborfajnak gyökerei ilyenek."

Alacson és **Artifi Pozdor** nálunk mind a kettő terem, s gyökereikből mint a répából, keserű ételt főzhetni.

Apró Mályva l. **Kerek Mályva**.

Artifi Pozdor l. **Alacson Artifi Pozdor**.

Baraboly l. **Bubujicska Baraboly**.

Bimbófű l. **Pongyola Pitypang**.

Bubijicska l. **Bubujicska Baraboly**.

Bubujicska Baraboly v. csak *Baraboly, Bubijicska, Mogyoró-saláta, Csemege-bürök* (Tószögön *Elecské*-nek hívják). Tavasszal salátának nálunk is használják; de gumós gyökerei eczet és olaj nélkül is táplálják az éhezőt.

Csemege-bürök l. **Bubujicska Baraboly.**

Elecske l. **Bubujicska Baraboly**.

Erdei Mályva l. **Kerek Mályva**.

Fejér Mályva l. **Mahola Ziliz**.

Füle-Kosbor l. **Agár Kosbor**.

Gumós Lednek, mellynek kedves édes ízű gumós gyökereit Skocziában megeszik. Nálunk is terem és száraz erdőkben, ligetekben és hátas mezőkön.

Gyermek Lánczfű l. **Pongyola Pitypang**.

Haslágyító fű l. **Kerek Mályva**.

Katáng-kóró l. **Mezei Katáng**.

Kerek Mályva v. *Apró Mályva,* vagy *kis Papsajt* v. *haslágyító fű,* v. *úti Mályva* és *erdei Mályva* vagy *nagy Papsajt.*

Kis Papsajt l. **Kerek Mályva**.

Kosborfű l. **Agár Kosbor**.

Mahola l. **Mahola Ziliz**.

Mázola l. **Mahola Ziliz**.

Mahola Ziliz *fejér Mályva, Mahola, Mázola, Ziliz*, ezeknek gyökereikben, száraikban és leveleikben, különösen pedig gyümölcseikben (sajtjaikban) a kiszárítottakból tört port a gabona liszt közzé lehetne keverni, vagy főtt nyálkás levöket sör, árpalé helyett lehetne inni.

Mezei Katáng l. **Katáng-kóró.**

Nagy Papsajt l. **Kerek Mályva**.

Oroszlány fogfű l. **Pongyola Pitypang**.

Piros Kökörcsin l. **Agár Kosbor**.

Pitypang l. **Pongyola Pitypang**.
Pongyola Pitypang v. *Pitypang, Oroszlány fogfű, gyermek lánczfű*, v. *bimbófű*, ezeknek gyökereik, ha össze metéltetnek, megszáríttatnak, megpörköltetnek, kávé helyett főzethetnek, mint a Göttingai szegények cselekszik.
Úti Mályva l. **Kerek Mályva.**
Villás-káka tavainkban és mocsarainkban nő, új hajtásaival vagy inkább gyökeret követő szárával táplálhat.
Vitézfű l. **Agár Kosbor**.
Vitéz Kosbor l. **Agár Kosbor**.
Ziliz l. **Mahola Ziliz**.

Irodalom

Fekete Péter 2008. A XIX. századi nyelvjárásgyűjtők az északi régióban. In: *Tájnyelvi ízek, helynévi kincsek a Tiszától a Bükkig*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Líceum Kiadó, Eger.

Forgó György 1817. Rendkívül való szükség idején a közönségesen szokásban lévő Gabona fajokon kívül miből készíthetni még Kenyeret Hazánkban s mit találhatni még a mivel ollyankor táplálhassa magát a Szegénység? *Tudományos Gyűjtemény. X. kötet* 41–57.

Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kandra Kabos 1887. *Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II*. Eger.

Gasparics Gyula

A csornai premontrei szerzetesrend rendi neveinek vizsgálata a rend 1868. évi névtára alapján

1. A csornai premontrei prépostság[1]

Tanulmányomban a Szent Mihály arkangyalról nevezett csornai premontrei prépostság szerzetesrendi neveit, névadási szokásait vizsgálom.

A prépostság történetét feltáró Inzsöl Richárd Péter OPraem. és Kovács Imre Endre OPraem. atyák munkáiból megtudhatjuk, hogy az első premontreiek a hatvani **Antiochiai Szent Margit** prépostságból, az 1130-as években közvetlenül Prémontréből alapított Váradhegyfok filiájából érkeztek Csornára. A prépostság alapítási éve nem határozható meg pontosan, erről nem maradtak fenn dokumentumok. Első említése 1226-ból (más forrás szerint 1228-ból) datálódik, míg az alapítás évét az 1868. évi névtár bevezetője 1180-ra teszi, megemlítve, hogy Osl Mihály, a rend támogatója, egy 1230-ban kelt levelében úgy hivatkozik erre az esztendőre, mint amikor a csornai prépostság már meg volt alapítva. A rend mindenesetre a 18. századtól – bár ez a tény egyértelműen nem bizonyítható – 1180-at tekinti az alapítás évének. A prépostság jelentőségét növelte, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal 1231-től 1874-ig hiteleshelyi tevékenységet is végzett. 1542-től mintegy másfél évszázadra világi papok kapták kommendaként a kolostor birtokait.

Az általam vizsgált időszak fontos rendtörténeti eseménye, hogy az 1802-es visszaállításkor Csornához csatolták a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére alapított türjei, a Szent Péter és Pál apostolokról nevezett horpácsi, valamint a Keresztelő Szent Jánosról nevezett jánoshidai prépostságokat. A prépostság tagjai ettől az időtől kezdve főként tanító rendi munkára kötelezve folytathatták működésüket a csornai anyaházban, a szombathelyi és a keszthelyi gimnáziumokban.

2. A szerzetesrendi nevek

A katolikus egyházban a névváltoztatás szokása, amely történhetett a belépéskor, a beöltözéskor vagy a fogadalomtétel során, a tridenti zsinat után vált általánossá. A rendtagok ekkor elhagyták régi nevüket, s a rendi elöljárótól az Ó- és Újszövetségből vagy a római martirológiumból új nevet kaptak. Bangó Beáta a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társulatának Kongergációja névadási szokásait vizsgálva a rendi név felvételével kapcsolatban a következőket fogalmazza meg: „A szerzetesi élet az elszakadás élete. A szerzetes nem ragaszkodhat semmihez ezen a világon, hogy teljesen Istené le-

[1] **prépostság:** *1*. szerzetesi vagy papi közösség, melynek élén prépost áll.
2. e közösségek háza. (Magyar Katolikus Lexikon 2006. XI. 267.)

hessen. Ez az alapelv vezethetett odáig, hogy elhagyták az eredeti nevet egy új névért, amely kifejezi a Krisztussal való új élet belsőségességét. A szerzetesi hivatás kiemeli az embert a vér szerinti családból és az egyházon belül belehelyezi egy nagyobb, teljesebb családba, amely Jézus Krisztus szeretete által jön létre. Ezt a változást fejezheti ki az új név" (Bangó 1997:25) Az egyes szerzetesrendeken belül a névadási/névválasztási szokások eltérőek lehetnek, az idők során változhatnak, így ma már a jelöltek a premontrei rendben is több név közül választhatnak, avagy maguk javasolhatnak új nevet.

3. Az 1868. évi rendi névtár

3.1. A névtár tartalmi bemutatása

A rend *Névtára a csornai, horpácsi, türjei és jánoshidai prépostságokba kebelezett fehér és kiváltságos premontrei kanonokrendnek* címmel Szombathelyen jelentette meg 1868. évi rendi névtárát.

A névtár első részében a csornai prépostság történetét foglalja össze, a 13. század elejétől kezdődően felsorolja a rend prépostjait, szól a hiteleshelyi működésről, a II. József szerzetesrendeket feloszlató rendeletének hatásairól, bemutatja a horpácsi, a türjei és a jánoshidai prépostságokat.

A második szakasz − a tisztségek megjelölésével − a konventtel[2] ismertet meg, ezt követi a szombathelyi főgimnáziumot és társházat, a keszthelyi társházat és algimnáziumot bemutató rész, a türjei és jánoshidai rendházakban élő szerzeteskanonokok nevének felsorolása, ill. azoknak a rendtagoknak a neve, akik a vizsgált időszakban a rend kebelén kívül éltek.

3.2. Az 1868. évi rendi névsor

A kiadvány a szerzeteskanonokok névanyagát felöltözés (mai szóhasználattal: *beöltözés*[3]) szerint mutatja be, emellett közli a születési adatokat, valamint az újmise időpontját. A beöltözés időpontjának ismeretében viszonylag pontos következtetések vonhatók le az adott korszak névadási/névválasztási gyakorlatára vonatkozóan. A névsor szerint az első beöltözésre 1809-ben, míg az utolsóra 1867-ben került sor, tanulmányomban ennek megfelelően a csornai premontrei

---

[2] **konvent** (lat. *conventus*): a középkori latinban 'egybegyűlt testület'. − Egyre inkább kiszorította a szerzetes közösségek régebbi elnevezését, a *congregatió*t, majd a 10-11. sz.-tól kezdve egyre inkább kizárólagosan a szerzetesek testületét jelentette egy házon belül, tekintet nélkül a szerzet kanonok, monasztikus v. kolduló jellegére. …sajátos magyar jelentésváltozata: az egyes ak által gyakorolt i tevékenység, amennyiben szerz. testület végezte, sajátosan *konvent* nevet adott az oklevéladó testületnek (pl. leleszi ~, garamszentbenedeki ~). M. L. (Magyar Katolikus Lexikon 2002. VII. 181.)

[3] **beöltözés**, egyházi ruha átadásának és fölvételének ünnepélyes szertartása. - A papjelöltek a szem. élet, a szerzetesjelöltek a novíc. kezdetén kapják meg és öltik magukra a reverendát, ill. rendi ruhájukat, Krisztushoz tartozásuk külső jelét. (Magyar Katolikus Lexikon 1993. I. 756.)

szerzetesrend több mint fél évszázados névadási/névválasztási gyakorlatát vizsgálom. A névsorban 34 szerzeteskanonok neve szerepel, nyolc főt ekkor még nem szenteltek pappá. A névtár a szerzeteskanonokok nevének felsorolásában a következő terminológiát és sorrendiséget alkalmazza: *vezeték-, rend-, keresztnév*. A neveket egymás alatt, három sorban közli, a családnevet és a rendi nevet sor elején kezdi, míg a keresztnevet – vélhetőleg a rendi névhez viszonyított másodlagos jellegét hangsúlyozva – valamivel beljebb. A sorrendiség feltüntetése segít a rendi és a keresztnevek elkülönítésében, más felsorolásokban ugyanis, ha nem is gyakran, de találkozni lehet ezek felcserélésével.

A névsorban összesen 42 név szerepel: *Adolf, Ágoston, Alajos, Albert, Ambrus, Ármin, Athánáz, Bálint, Demeter, Dezső, Dózsa, Elek, Endre, Fábián, Ferenc, Gábor, Gellért, Gergely, Gilbert, György, Gyula, Imre, István, Jákó, János, Kálmán, Károly, Kelemen, Lajos, László, Lőrinc, Márton, Mihály, Miklós, Norbert, Pál, Péter, Ráfael, Sándor, Vidor, Vilmos, Zsigmond.*

Amint látható, a felsorolt nevek mindegyike egyelemű név. Az egyelemű névválasztás ősi és praktikus voltára Ábrahám Imre (Németh–Ábrahám 1988: 1.) világított rá, aki Németh K. Bódog bencés tanár és nyelvész fogalmazványát dolgozta fel névtudományi módszerekkel. Az egyelemű névhasználat és a kevéssé szokatlan névválasztás rendi hagyománynak is tekinthető.

4. A névválasztás motivációi

A névadás/névválasztás motivációinak feltárása során értelemszerűen nem élhettem a legmegbízhatóbb eredményeket adó szóbeli és kérdőíves adatgyűjtéssel, ehelyett − rekonstrukciós módszerrel − a tényanyagból igyekeztem következtetéseket levonni. Kutatásom során tehát − bár ez az eljárás mindig magában hordozza a tévedés lehetőségét − feltételezésekre kellett hagyatkoznom. A rendi nevek tiszteletinév-jellegéből következően azonban okkal feltételezhető, hogy a példaképválasztás az egyházon, adott szerzeten belül fokozottan érvényesül. Bangó Beáta szempontjait alapul véve (Bangó 1997: 32−35) e tanulmányomban is megvizsgálom, hogy a beöltözéskor a novíciusok közül felvette-e valaki valamely evangélistának, a rendalapítónak, a rend valamely szentjének vagy a rend prépostjának nevét.

4.1. Az evangélisták neve

A négy evangélista neve közül csupán a *János* jelenik meg a névtárban. A *János* esetében azonban a névválasztást a premontreiek által pártfogóként tisztelt Keresztelő Szent János neve is motiválhatta, ugyanakkor nem zárható ki egyéb szempont sem.

4.2. A rendalapító és a rend szentjeinek neve

A rendi név felvétele nem csupán névváltoztatás, hanem egyben védőszent alá helyezés, példaképválasztás is. Ezzel kapcsolatban Hajdú Mihály a követke-

zőket írja: „A IV. században Aranyszájú Szent János arra buzdította a keresztényeket, hogy gyermekeiknek keressenek példaképeket, és mártírok, szentek neveit válasszák számukra megkeresztelésükkor, de ez az ajánlás csak a XIV. századtól vált határozottabb igénnyé, mondhatni: kötelezővé." (Hajdú 1998: 1062) A rendi neveket ennek megfelelően a tiszteleti nevek körébe sorolhatjuk.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a rendtagok közül hányan választották, avagy választották-e a rendalapító, a rendi szentek vagy a rend prépostjának nevét rendi névként. A rendalapító Szent Norbert neve megtalálható a felsorolásban, ám a rend szentjeinek, Boldog Hugónak, Szent Evermodnak, Szent Gerlachnak, Boldog Godefridnek, Boldog Frigyesnek, Szent Ludolfnak, Boldog Herman Józsefnek, Szent Iszfridnek, Szent Adorjánnak és Szent Jakabnak, Szent Gilbertnek és Szent Sziárdnak a nevét meglepő módon egyetlen rendtag sem választotta.

4.3. A prépostok neve

A vizsgált időszakban a rend prépostjai Gyöngyösi Pál, Szenczy Imre, valamint Simon Vince voltak (Simon Vincét a vizsgált időszakban a névtárak következetesen a rend főpapjának nevezik). Gyöngyösy Pál 1820-tól, Szenczy Imre 1858-tól, Simon Vince pedig 1860-tól töltötte be hivatalát. A felsorolásban hármójuk rendi neve közül az *Imre* és a *Pál* található meg. A *Pál* nevet Fábry Pál József, míg az *Imré*t Pauer Imre Rudolf rendtagok viselték. Mindketten 1860-ban öltöztek be, s bár nem állítható biztosan, de nem is zárható ki, hogy névválasztásukat az előző prépostok személyének renden belül tovább élő tisztelete is befolyásolhatta.

5. A nevek csoportosítása

A névanyagot, Slíz Mariann felosztását követve (2011: 56−58.), forrás és nyelvi eredet alapján vizsgálom. A nevek forrás szerinti csoportosítása során elkülönítek bibliai és martirológiumi eredetű neveket, a nyelvi eredet osztályozása során pedig a közvetlen átadó nyelvet veszem figyelembe, felhasználva Ladó János − Bíró Ágnes Magyar Utónévkönyv (1998), valamint Fercsik Erzsébet − Raátz Judit Keresztnevek enciklopédiája (2009) című munkáját.

5.1. A nevek forrás szerinti csoportosítása

Bibliai hátterű név: *Demeter.*

Martirológiumi nevek:

Adolf, Ágoston, Alajos, Albert, Ambrus, Athánáz, Bálint, Dezső, Dózsa[4], *Elek, Fábián, Ferenc, Gellért, Gergely, Gilbert, György, Gyula, Imre, Kálmán, Károly, Lajos, László, Lőrinc, Márton, Norbert, Vidor, Vilmos, Zsigmond.*

[4] A besorolás a *Dózsa* alapnévi formája, a *Dávid* alapján történt.

Mind a Bibliában, mind pedig a római martirológiumban megtalálható nevek: *Endre*[5], *Gábor, István, Jákó*[6], *János, Kelemen, Mihály, Miklós, Pál, Péter, Ráfael, Sándor*.

Egyéb: *Ármin.*

5.2. A nevek eredet szerinti besorolása

Görög−latin eredetű nevek: *Ágoston, Ambrus, Ármin, Athánáz, Bálint, Demeter, Dezső, Fábián, Ferenc, Gábor, Gergely, György, István, János, Kelemen, Lőrinc, Márton, Mihály, Miklós, Pál, Péter, Ráfael, Sándor*

Germán (német) eredetű nevek: *Adolf, Alajos, Albert, Gellért, Gilbert, Imre, Lajos, Norbert, Vilmos, Zsigmond*

Szláv eredetű név: *László*

Török eredetű nevek: *Gyula, Kálmán*

Belső keletkezésű nevek: *Dózsa*[7]*, Jákó*[8]*, Károly*[9]*,Vidor*[10]

Vitatott eredetű név: *Elek*[11]*, Endre*[12]*,*

Amint az a felsorolásból látható, a rendi nevek javarészt görög−latin és germán (német) eredetűek, a rendben azonban nem zárkóznak el a magyar eredetű nevek felvételétől sem.

6. Egyéb szempontok

A nevek stilisztikai szempontú vizsgálata során mindössze egy alliteráló nevet találtam: *Kőváry Károly Pál*. Az alliteráció a családnév és a rendi név kapcsolatában figyelhető meg. Mivel a névanyagban a családnevek és a keresztnevek közt sem találtam további példát, úgy vélem, hogy a rendi név választását ebben az esetben nem hangzósági, hanem egyéb szempontok motiválták, valószínűsíthető tehát, hogy csupán véletlen egybeesésről van szó.

Irodalom

Bangó Beáta 1997. *Névadási szokások vizsgálata a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társulatának kongergációjában (1860−1996).* Magyar Névtani Dolgozatok 152. Budapest.

[5] A besorolás az *Endre* alapnévi formája, az *András* alapján történt.

[6] A besorolás a *Jákó* alapnévi formája, a *Jakab* alapján történt.

[7] A *Dávid* név régi magyar becézője (Ladó−Bíró 50).

[8] A *Jákob* névnek a régi magyar becézőjéből önállósult (Ladó−Bíró 72).

[9] Van olyan felfogás is, hogy a latin *Carolus* névből származik (KnE. 147).

[10] XIX. századi nyelvújítási alkotás a *Hiláriusz* név magyarosítására (Ladó−Bíró 125).

[11] A görög *Alexiosz* név latin *Alexius* alakjából keletkezett. Más magyarázat szerint az ismeretlen eredetű, régi magyar *Velek* személynévből származik (KnE. 87).

[12] Az András név magyar alakváltozata, más megközelítés szerint a német Endres, Enders formából eredeztethető (KnE. 90).

Grassl, Basilius Franz 1941. *A premontrei rend szentjei.* Csornai Prépostság, Csorna.
Hajdú Mihály 1998. *A kereszténység fölvételének hatása a magyar névhasználatra.* In: A magyar művelődés és a kereszténység II. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság−Scriptum Rt., Budapest−Szeged.
Idegen szavak és kifejezések szótára 2005. (Főszerkesztő: Bakos Ferenc). Akadémiai Kiadó, Budapest. (Szerk.: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit – Sárközy Péter).
Inzsöl Richárd Péter Opraem 2004. Egyháztörténeti Szemle. 5. évf. 2. sz. 3−69.
Kovács Imre Endre Opraem 1994. *Fejezetek a csornai prépostság történetéből.* In: Magyar egyháztörténeti évkönyv. Magyar EgyházTörténeti Alapítvány, Budapest, 185−202.
Ladó János – Bíró Ágnes 1999. Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest.
Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
Németh K. Bódog – Ábrahám Imre 1988. Névadás a magyar bencés rendben. *Magyar Nyelvőr* 112. 1−21.
RM. 2010 = *A Római Martyrologium.* Szent István Társulat, Budapest.
Slíz Mariann 2011. *Személynévkutatás az Anjou-korban.* Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest.

Gasparicsné Kovács Erzsébet

Egyelemű megszólítási formák a 18. század második felének drámai és szépprózai alkotásaiban

„Midőn Ádám és Éva a tudás fájának gyümölcséből evett volt, azon vették észre magukat, hogy meztelenek, s fügefalevéllel takarták meztelenségüket. Ugyanilyes dolog ismétlődött az udvariasságnál. A személy evett a tudás fájának gyümölcséből, s meglátta meztelenségét és megnyomorította a nyelvet, hogy fügefalevélül szolgáljon neki.”[1]

Tanulmányomban a 18. század második felére jellemző megszólítási formák egy típusát vizsgálom korabeli irodalmi alkotásokban. Az időszak kiválasztásában több tényező játszott szerepet. Udvariassági formáink története hozzávetőlegesen a 16. századtól követhető nyomon, mivel az ezt megelőző századokból nem, vagy csak alig maradtak fenn a beszélt nyelvet tükröző magyar nyelvű dokumentumok. A 16., 17. és részben a 18. századi „udvarias magyar beszéd” máig legátfogóbb elemzését Kertész Manó Szállok az úrnak (1996) című munkája adja, amely elsősorban a korabeli levelekre támaszkodik. Ezeket a vizsgálatokat jól kiegészíti Papp László tanulmánya (NytudÉrt. 44), amelyben 16. századi magyar nyelvű levelek és okiratok formuláit vizsgálta. Az általam feldolgozott időszak megszólítási formái viszonylag kevéssé ismertek, holott ez a korszak mind történelmi, mind pedig művelődéstörténeti szempontból az előzőekhez képest számos újat hozott. A gyűjtésnek a század második felére való korlátozását az tette szükségessé, hogy egyébként túlságosan aránytalan és heterogén anyag állt volna rendelkezésemre; a század első felében meglehetősen kevés a magyar nyelvű, világi témájú drámai és epikai alkotás. A választást az is indokolta, hogy a 18. század második felében észrevehető európaizálódás a nyelvhasználatra, ezen belül az udvariassági formákra is hatott.

A megszólítás fogalmának a szakirodalomban többféle értelmezése ismeretes (Juhász 1983: 154; Kenesei 1984: 152; Deme – Grétsy − Wacha 1999: 125; Domonkosi 2002: 4−7). Kutatásomban a beszédpartnerre közvetlenül utaló nyelvi elemeket vizsgáltam, beleértve a személyragokkal, személyjelekkel történő utalásokat is. Ez utóbbiakat a tegezés-magázás körében tárgyalom.

A téma feldolgozásához statisztikai gyűjtést végeztem. A felsorolt műfajok mindegyikéből 100.000 n-nyi szöveget vizsgáltam, amelyben elsősorban a megszólítások gyakoriságát, típusait, alaktani viselkedését elemeztem, valamint –

[1] Ponori Thewrewk Emil: Az udvariasság nyelve. NYr. XXVI. 108.

korabeli nyelvkönyvek és mintáival összevetve – stílusértéküket, használati körüket is igyekeztem meghatározni. Az összegyűjtött adatokat tallózó gyűjtéssel egészítettem ki, hogy minél árnyaltabb, sokoldalúbb képet kaphassak a társas érintkezés korabeli szokásairól.

A feldolgozott drámaszövegek:

Magyar drámaírók 16-18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1981:

Billisics Márton-Szabadhegyi Mihály: Kocsonya Mihály házassága (1765),

Pállya István: Ravaszy és Szerencsés. (1768),

Simai Kristóf: Igazházi, egy kegyes jó atya. (1790).

Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya, A méla Tempefői Móra Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Régi magyar vígjátékok. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1954:

Bartsai László: A jártos-költes vőlegény (1793).

Tallózó gyűjtést az alábbi művekből végeztem:

Magyar drámaírók 16-18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1981.

Ismeretlen szerző: Bachus (1765),

Bessenyei György: A filozófus (1777),

Illei János: Tornyos Péter (1789),

Csokonai Vitéz Mihály: Cultura (1799),

Régi magyar vígjátékok. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1954:

Kertsó Cirják: Borka asszony és György deák (1773),

Szathmári Paksi Sámuel: Közjáték Pandorának históriájából (1775).

Epikai művek:

Dugonics András: Az arany pereczek (1790).

Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. (1762) Kolozsvár, 1943.

Kármán József válogatott művei. Budapest, 1955:

A módi,

Fanni hagyományai.

Érzelmes históriák. Magvető Könyvkiadó Budapest, 1982:

Kazinczy Ferenc: Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei (1789).

Mikes Kelemen művei. Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest, 1978:

Törökországi levelek

Nyelvkönyvek és szótárak:

Michael Adámi: Ausführliche u. neuerläuterte Ungarische Sprachkunst. Bécs, 1760.

Bél Mátyás: Der ungarischer Sprameister (1729) Pozsony, 1793.

Farkas János: Ungarische Grammatik für Deutsche. (1771) Bécs, 1793.

Paap János: Hathangú ének. Buda, 1796.

Liszkai Miklós: Recueil de dialogues royals Az az: királyi beszélgetéseknek öszveszedegetése. Pozsony, 1749.

Vályi K. András: A' norma és a' levél író. Kassa, 1789.

A 18. század második felében a magyar nyelvű szépirodalom mennyiségi, tartalmi és műfaji szempontból egyaránt jelentős gyarapodásnak indult. A század közepén a magyar nyelvűség a „nemzetet reprezentáló jelként" készítette elő a század végére már követelésként megfogalmazódó nyelv-nemzet egységét (Margócsy 1996: 257).

A 18. század 60-as, 70-es évei mérföldkövet jelentenek drámaírásunk történetében. Ettől kezdve ugyanis egyre hangsúlyosabban vetődik fel a magyar nyelvűség igénye. A 90-es évekig ez elsősorban külföldi szerzők műveinek lefordításával, átdolgozásával valósul meg. A magyarítás a legtöbb esetben nem puszta fordítást jelent, hanem a műveknek a hazai viszonyokhoz való igazítását is magában foglalja. Így a drámák nyelvezete is megközelíti a korabeli magyar nyelvhasználatot, beleértve az udvariassági formákat is.

A szépprózai művek száma a drámákkal összehasonlítva jóval kevesebb. E műfajban ugyancsak jellemzően fordításokkal, átdolgozásokkal találkozhatunk. A korszak prózairodalmának egyik irányzata a Kónyi János, Andrád Sámuel, Hermányi Dienes József nevéhez kapcsolható népies anekdota, a másik a Kármán József, Dugonics András, Báróczi Sándor, Kazinczy Ferenc által képviselt szentimentalista regény. Külön színt jelentenek a prózairodalomban Mikes Kelemen Törökországi levelei, amelyek nyelvezetük, megformáltságuk miatt közel állnak a szépprózai művekhez.

A vizsgált szövegekben összesen 648 megszólítás fordult elő. Szerkezeti szempontból két fő típus különböztethető meg. Az adatok 68%-a (444) egyelemű, a fennmaradó 32% (204) előfordulás pedig két vagy három elemből álló szerkezet. Az egyelemű megszólítások szófaji szempontból főnevek (*az asszony, fejedelemséged, barátom stb.*), illetve névmások (*maga, te, ti, kegyelmed, kend, nagyságod stb.*). A több elemből álló szerkezetek között legnagyobb arányban rangjelzős (*kegyelmes, nagyságos, tekintetes, méltóságos … uram* típusú) szerkezetek találhatók. Ugyancsak gyakori az érzelmi viszonyra utaló minőségjelzős (*drága urambátyám, édes lelkem, kedves Marosym stb.*), foglalkozásra (*mester uram, nótárius uram*), vagy rokonsági fokra utaló előtagú (*komámuram, sógor uram*) jelzős szerkezet. Nemritkán a megszólítás három elemből is állhat (*édes nagyságos uram, lelkem jó barátom, méltóságos oberster uram*). Külön csoportot alkotnak a személyes névmást és főnevet tartalmazó szerkezetek, amelyekben az elemek sajátos, nyomatékosító viszonyban vannak egymással (*te asszony, Te Péter, Majci te)* Többeleműnek tekintettem azokat a szóösszetételeket is, amelyeknek egyik, vagy mindkét tagja önállóan is használatos megszólításként: *fiamuram, öcsém uram, sógor uram, szomszédasszony*.

Tanulmányomban a drámai és prózai műfajokban leggyakrabban előforduló egyelemű megszólításokat vizsgálom. A 444 egyelemű megszólítás 52%-át a következő formák adják: *az úr* (63 – 14,18%), *kegyelmed* (49 – 11,03%), *kend* (56 – 12,61%), *nagyságod* (39 – 8,78%) és a *te* (24 – 5,40%).

További egyelemű megszólítástípusok:

1. rangszók: *a báró, excellenciád, fejedelemséged, herczegséged, herczegségtek, méltóságod, nagyasszony*

2. nemre, életkorra utaló formák: *a kisasszony, a kisasszonyka, asszonyom, az asszony, az úrfi, kisasszony*

3. rokoni viszonyra utaló megszólítások: *anyjok, a néném, atyám, fiam, leányom, néném, öcsém*

4. érzelmi viszonyra utaló formák: *barátom, csillagom, édesem, galambom, kedves, kincsem, pajtás, szerelmem, szívem*

5. egyéb kapcsolatra utaló megszólítások: *atyámfia, szomszéd*

6. családnéven szólítás: *Bácsmegyey, Botsárd, Köppents, Marosy,*

7. utónéven szólítás: *Istók, Jakab, János, Mihály*

8. *maga* névmással szólítás

A leggyakoribb egyelemű megszólítások rövid története:

Az úr, az asszony típusú megszólítás a 18. század elejétől vált népszerűvé nyelvünkben. Kertész Manó megállapítása szerint mintául a német nyelv szolgált, amely a 17. század elején francia hatásra kezdte használni a *Der Herr, Die Frau* formákat megszólításként. Ezek szó szerinti lefordításával került át nyelvünkbe *az úr* és *az asszony* forma (Kertész 1996:129).

A *kegyelmed* írásos emlékeinkben a 16. században bukkan fel először. Eredetét tekintve a *kegyelmes* rangjelző rokona, amely pedig a latin *graciosissimus* fordításával született (Kertész 1996: 142).

A *kend* a *kegyelmed* rövidült változata, amely az írott szövegekből került be a beszélt nyelvbe. Első egyértelmű előfordulása a 18. század elejére tehető (Kertész 1996: 143)

A *nagyságod* a *kegyelmed*del egyidős megszólításunk, amely a latin *tua magnificentia* magyar megfelelőjeként került nyelvünkbe (Kertész 1996: 138). Ez a forma is a *nagyságos* rangjelző rangszóvá válásával jött létre.

Stílusértékük, használati körük:

A szövegekben legnagyobb számban előfordult megszólítások − *az úr,* a *nagyságod* és a *kegyelmed* – a beszélgetőpartnerek közötti magázó viszonyról árulkodnak. A magázás megszilárdulását éppen *az úr, az asszony* megszólítások terjedése segíti. Míg a 18. század elején gyakori a tegező és a magázó formák keveredése a *nagyságod, kegyelmed* megszólítás mellett (Pusztai 1967:297), a század második felében egyre ritkább lesz az ilyen bizonytalanság. Az általam vizsgált szövegekben kizárólag magázó igealakokat találtam. A magázás megerősödését mutatja az is, hogy már azokban a mondatokban is, amelyekben nincs megszólítás, kivétel nélkül harmadik személyű igelakok szerepelnek:*„De ha*

tudná majd, milyen újságaim vannak, játszana" (Bessenyei 859) A *maga* az általam vizsgált szövegekben csak a 90-es években bukkan fel. Kármán József A módi című elbeszélésében: *„sajnállanám édes urambátyám, ha az én táblám oly unalmas találna lenni, mint a maga falusi papjának asztala…"* (Kármán 164), illetve Csokonai Tempefőijében találkoztam vele: *„Hát maga miért zavarja meg az én mulatságomat?"* (Csokonai 1979:130).

Az úr, az asszony, a kisasszony a század második felében egyrészt az egyenrangúak társalgásában fordul elő, másrészt az alárendelt helyzetben levők tisztelik így a fölöttük állókat. A kulcsár vendégeit (Bél 307), a kereskedő a vásárlót (Bél 288), a szolga az úrnőjét: „*Követel alázatosan a kisasszonyt!"*(Simai 1008) szólítja így. A még nagyobb tisztesség kedvéért a megszólítás olykor megkettőződik a megszólított nevével vagy foglalkozásával: *kérem az urat, Koppóházy uramat"* (Csokonai 1979: 156), *„Jó napot az Urnak, Titkos Urnak"* (Dugonics 67), *„az úr, poéta uram"* (Pállya 774).

A *kegyelmed* a korabeli nyelvkönyvekben a német, illetve a francia személyes névmási megszólítások magyar megfelelője (Adámi 166; Liszkai 19). Használati köre a 18. század második felében fokozatosan leértékelődik. Míg az előző évszázadokban a *nagyságod*dal egyenértékű, ekkorra már inkább a köznemesség körében él, illetve „lefelé" használatos: pártfogást kérő, alárendelt helyzetben levőket szólítanak így. Ezt mutatja Fegyverneki gróf és a szegény poéta párbeszéde: *„Mennyit kér kegyelmeden? – Harminc aranyat, nagyságos uram. – Hát már mit csinál kegyelmed?"* (Csokonai 148), vagy a talpnyaló szolgának és urának beszélgetése: *„Ó, édes nagyságos uram, könyörüljön meg ifjúságomon! – Csak keljen föl kegyelmed!"* (Pállya 789).

A *kegyelmed* rövidült alakjai még rövidebb idő alatt értékelődtek le a társalgásban. A *kend* alakot Adámi Sprachkunstja még közemberek általánosan elfogadott megszólítási formájának nevezi, és a német *der Herr, die Frau* megfelelőjének tartja. Példamondatai: *„horet der herr?− Hallja kend? Was fagt die Frau? – Mit mond kend?* (Adámi 165-6.). Az általam vizsgált szövegekben inasok, szolgák megszólításának egyik formájává vált. *A méla Tempefői* Rozáliája így szidja Szuszmirt: *„Kendnek hallgass a neve, ebhendi uram."* (Csokonai 1979: 126), de másutt is így faggatják a szolgát: *„miféle ember a kend ura?"* (Bartsai 363). Pállya István vígjátékának egyik részletében viszont a lakáj visszautasítja, hogy a szolgainas tegezze őt, elvárja a *kend*ezést: *„Mikor egy szolgainas egy böcsületes lakájjal beszél, azt tartom, hogy legalább a kendezést megérdemelné tőle?"* (Pállya 800) Az adatok tanúsága szerint a *kend* alakhoz idővel népies íz társult, vidéki, falusi emberek hol kissé bizalmaskodó, familiáris, hol pedig lekezelő megszólításává vált. A *Kocsonya Mihály házassága* népies közjáték szereplői így társalognak egymással: *„Hát ugyancsak kend is nemesember?.. Ha nem hiszi kend, olvassa!"* (Billisics-Szabadhegyi 705) Bél Mátyás *Sprachmeister*ének példaanyagában a szobalány így köszön el a paraszttól: *„kend ki vagyon fizetve."* (Bél 281) Farkas János pedig ezt a mintát adja: *„Hová*

való kend, bátsi?" (Farkas 177) A *kegyelmed* másik rövidült alakja, a *kegyed* az általam vizsgált szövegekben nem fordult elő. Ezt a megszólítást Kertész Manó Szemere Páltól eredezteti (Kertész 146), valójában ez a forma már jóval korábban létezett. Bél Mátyás 1725-ben összeállított Sprachmeisterében több példamondatban is szerepel ez a megszólítás: *„Mi tartóztatta kegyedet?* (Bél 268), *„Kegyed heves, de én hideg természetü vagyok. – Tsak tréfálódni tetszik ugyan Kegyednek."* (Bél 272) Ezt a formát a nyelvkönyv egyenrangú nemesi származású hölgyek és urak megszólítására ajánlja. A század második felében Hermányi Dienes József anekdotáiban is fel-felbukkan ez a szó: *„Mint tetszék kegyednek, Majos uram.* (Hermányi 53), *„Mestert is találnék, uram, a kegyed esperestsége alatt." (Hermányi 19).*

A *nagyságod* megszólítás sokkal kevésbé értékelődik le a 18. század második felére, mint a *kegyelmed*. Az idegen anyanyelvűek számára adott beszélgetési mintákban alig fordul elő, ami azt is jelentheti, hogy nem általánosan használatos, csak magasabb rangúakat tisztelnek vele. Csokonai Tempefőije például következetesen így szólítja Fegyverneki grófot, míg az csak *kegyelmed*nek nevezi a poétát: *„Elolvasztja szívemet a nagyságod kegyessége… Adjanak boldog napokat nagyságodnak a kegyes szívet koronázó egek. – Vígabb életet adjanak kegyelmednek is."* (Csokonai 1979: 151). Ennek a megszólításnak is létezik rövidült alakja, a *nagysád.* Ebben a században még férfiak és nők megszólítására is szolgál. Kazinczy Bácsmegyeyje szólítja így imádottját: *„mit csinált nagysád?"*(Kazinczy 379), Pállya István vígjátékában viszont egy uraságtól búcsúznak így: *„A köteles szolgája nagysádnak."* (Pállya 788)

A vizsgált szövegekben további rangszók is előfordultak megszólításként. A grófok, bárók titulálására szolgáló *méltóságos* címből a 18. század elején megszületett *méltóságod* (Kertész 154) Dugonics regényében egy nagyméltóságú címet viselő *„fő-bíró"* megszólítására szolgál: *„Nagy hál'-adással köszönöm Méltóságodnak felőllem tett kegyes ítéletét."* (Dugonics 69). A *hercegséged, fejedelemséged* használata jellegéből fakadóan erősen korlátozott: ugyancsak Dugonics művében fordul elő az erdélyi fejedelem (Dugonics 206), illetve Kálmán herceg megszólításában (Dugonics 68).

Az egyelemű megszólítások fenti típusainak használata elsősorban a beszédpartnerek társadalmi státuszával függ össze. A további megszólításfajták (3−8. típus) esetében emellett a köztük levő egyéb viszony is szerepet játszik. A rokonságnevek a 18. századot megelőzően többnyire kételemű megszólításokban fordultak elő. Már a 16. században találkozhatunk *bátyámuram, fiamuram, húgomasszony* típusú formákkal. A nagyobb megbecsülést az jelentette, ha az *uram, asszonyom* elem állt elöl (Kozma 1906: 35) Az általam vizsgált szövegekben is több ilyen szerkezet fordult elő, ugyanakkor az egyszerűsödött formák is megjelentek: *fiamuram – fiam* (Billisics-Szabadhegyi 704, 705), *uram atyám – atyám* (Simai 1004).

A puszta családnévvel vagy utónévvel való megszólítás azért is érdemel kü-

lön figyelmet, mivel azon kevés 18. századi udvariassági formák közé tartozik, amely mind a mai napig létezik. Akkori használati köre szerint szolgákat, inasokat szólítanak az utónevükön (Pállya 793; Bessenyei 839; Illei 917) Barátok, ismerősök között ritka az utónév használata, inkább a tiszteletteljesebb formák vagy a *barátom* szó járja (Csokonai 1979: 210; Simai 966). Kazinczy Bácsmegyeynek öszveszedett levelei című művében a barát megszólítása családnévvel történik: *„Marosy, nem nevetsz?”* (Kazinczy 379), Csokonai Rozáliája is *„Tempefőim”*-nek nevezi kedvesét (Csokonai 1979: 155). Ugyanakkor szolgák megszólításában is találkoztam ezzel a formával: *„Elég, Botsárd!”* (Simai 981), *„Mi jó hír, Köppents?”* (Simai 985).

A fenti megszólítások a tegező érintkezés formái. A vizsgált szövegekben a tegezés leggyakrabban a *te* személyes névmással fejeződik ki. Férj a feleségét (Kocsonya 712), szülő a gyermekét (Simai 1003), gazda a szolgáját (Illei 948), a szolgák egymást (Pállya 860) tegezik. A *te* önmagában ritkábban fordul elő személyfelhívásként, s ilyenkor többnyire a figyelemfelkeltés a célja, esetleg valamilyen erős indulatból fakad: *„Te – aki mindenkor más emberek asztalához törölöd a szádat!* (Pállya 804). Ez utóbbi esetben a névmás gyakran a mondat végére kerül: „*Ebhendi te”* (Illei 958). A vizsgált szövegekben a *te* személyfelhívásként leggyakrabban a szidalmakban fordult elő. A felháborodás, a düh legtöbbször tegezésre váltja a magázó beszédet is. Pállya István vígjátékában így alakul az ellenfelek párbeszéde: *„Hallja kend, mit keres kend itt? – Hát ked? Mit keres? – Micsoda ember vagy te? – Hát te ki vagy?* (Pállya 795)

A 18. század második felének drámáit és elbeszéléseit vizsgálva a megszólításoknak nagyon gazdag anyagát sikerült feltárnom. Az egyelemű formák a közvetlen kapcsolatteremtés, az élőbeszéd jellemzői. A két műfaj tanúsága szerint ebben a korszakban már általános a magázódás. A 16. század óta használatos rangszók – *kegyelmed, nagyságod* – továbbra is jelen vannak a társas érintkezésben, használati körük azonban kiszélesedik. A második személyű birtokos személyjel ellenére a legtöbb esetben harmadik személyű a mondatbeli egyeztetésük. Ezt a folyamatot erősítik az idegen nyelvek mintájára keletkezett *az úr, az asszony* kifejezések, illetve ezek megkettőzött változatai is (*az úr,..uram*). A *maga* megszólítás ugyanakkor még meglehetősen ritkán fordul elő a társalgásban. A tegezés a hasonló társadalmi helyzetű beszédpartnerek között, valamint „lefelé” jellemző.

Irodalom:

Bíró Ferenc 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: Farkas Ferenc (szerk.): Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Budapest. 32—8. (Társszerző Kalcsó Gyula.)

Deme László − Grétsy László − Wacha Imre (szerk.) 1999. Nyelvi illemtan. Szemimpex Kiadó, Budapest

Domonkosi Ágnes 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. Debrecen.
Juhász József 1983. Szövegtani vázlatok. (A megszólítás funkciói a szövegben). In: Rácz Endre − Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó. 152–157.
Kenesei István (szerk.) 1984. A nyelv és a nyelvek. Gondolat Kiadó. Budapest.
Kertész Manó 1932, 1996. Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története K. u. K. Könyvkiadó, Budapest.
Kozma Andor 1906. Urambátyám és bátyámuram. Magyar Nyelvőr. XXXV. 35−6.
Margócsy István 1996. A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései. Szerk.: Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Papp László 1964. Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Nyelvtudományi Értekezések 44. sz.
Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. Magyar Nyelvőr XXVI. 9−15.; 101−108.
Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. Magyar Nyelv. LXIII.

Hoffmann István

Adalékok a mikrotoponimák kronológiai jellegzetességeihez*

1. A helynevek kronológiájával meglehetősen sokat foglalkoztak a magyar névkutatók. Érdeklődésük e kérdésben főképpen a településnevekre irányult, és elsősorban településtörténeti kérdéseket kíséreltek megválaszolni e vizsgálatok által. A helynévállomány nagy részét kitevő mikrotoponimákra, például egy-egy település helynévállományára azonban ebből a szempontból alig esett figyelem. E nevekről jobbára csak azt állapították meg a szakemberek, hogy jóval rövidebb életűek, mint a makrotoponimák, s nagyfokú változékonyság jellemzi őket (lásd például Sebestyén 1960, Inczefi 1967, Papp L. 1969). Ezek a jellemzések ráadásul jobbára szubjektív megfigyeléseken alapultak, szisztematikus feldolgozások nem álltak mögöttük.

Az ilyen jellegű vizsgálatok csak abban az esetben folytathatók le, ha a mikrotoponimák köréből gazdag történeti és élőnyelvi névanyaggal rendelkezünk. Az elmúlt fél évszázadban a helynevek gyűjtése és közzététele – amely minden korábbinál összehasonlíthatatlanul több eredményt hozott – azonban érthetően és helyeselhető módon az élőnyelvi névanyag megismerését helyezte előtérbe. Emellett csak kevesen vállalkoztak arra, hogy egy-egy kisebb területnek, többnyire valamely településnek a helyneveit az elérhető történeti forrásanyag lehető legmélyebb kiaknázásával bocsássák közre. E ritka munkák közé tartozik Bíró Ferencnek a Körösladány (1999) és a Köröstarcsa (Bíró–Kalcsó 2004) helyneveit bemutató kötete. A szerző Körösladány gazdag névanyagának ráadásul a rendszertani leírását is elvégezte (Bíró 2002). Az ilyen és az ehhez hasonló forráskiadványok a leginkább alkalmasak arra, hogy segítségükkel a mikrotoponimák kronológiai jellegzetességeit mélyrehatóan elemezzük, s ennek során az erre vonatkozó, olykor már-már sztereotípiaként hangoztatott megállapításokat felülvizsgáljuk, és empirikus vizsgálatokkal rajzoljuk meg e helynevek rendszertörténetét.

Jelen írásommal egy ilyen kutatási irányhoz szeretnék néhány szempontot adni oly módon, hogy az általam lehetségesnek, fontosnak tartott közelítésmódokat konkrét névkorpusz elemzése révén mutatom be. Vizsgálataimhoz azt a névanyagot választottam, amelyet én magam a legjobban ismerek: a közelmúltban tettem közzé a Pápa mellett fekvő (ma már közigazgatásilag a városhoz tartozó) Tapolcafőnek még az 1970-es években összegyűjtött helynévanyagát

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

(Hoffmann 2013). Ennek elméleti hasznosítására már egy ízben kísérletet tettem akkor, amikor e névrendszernek az összehasonlító vizsgálatát végeztem el a Tisza menti Nagykörű helyneveivel (Hoffmann 2015). Az alábbiakban Tapolcafő helyneveit a névállomány időbeli változása szempontjából tekintem át.[1] E vizsgálatban elsősorban a rendszer egészének alakulását igyekeztem nyomon követni, és nem voltam tekintettel a nevek lexikális-morfológiai szerkezetét érintő változásokra. Ezek elemzését is fontosnak tartom azonban, s kidolgozandónak gondolom a mikrotoponimák változástipológiáját ugyanúgy, mint ahogyan azt Tóth Valéria a településnevekre vonatkozóan elvégezte (2008). E kutatások legcélravezetőbb módon megítélésem szerint az egyes helynévfajták (víznevek, domborzati nevek stb.) szerint folytathatók le. (E vizsgálatoknak a régi magyar helynevekre vonatkozó eredményeihez lásd például Győrffy 2011 és Reszegi 2011.)

2. Valamely helynévállomány kronológiai jellemzése elsősorban a rendszer egészét érintő történeti folyamatok, változási tendenciák bemutatását kell, hogy jelentse. E kép azonban csakis az egyes nevek változástörténetének mozaikdarabjaiból állhat össze, így az áttekintő, általánosabb szabályszerűségeket kereső elemzés az egyes nevek történetének feltárását követően valósulhat meg. Egy ilyen vizsgálathoz leginkább az ún. névrekonstrukciós eljárás szolgálhat alapul (ehhez lásd Hoffmann 2010), amely abban különbözik a névfejtéstől, a szűkebben értelmezett etimológiától, hogy nem pusztán a megnevezések keletkezésének körülményeire van tekintettel, hanem a nevek későbbi történetére, változására, elmúlására is figyelmet fordít. A névrekonstrukciós eljárásnak ideális terepe egy-egy település teljes (pontosabban: a külső korlátok miatt teljesnek tekintett) helynévállománya, mivel a fenti körülményeket a nevek egymáshoz fűződő viszonyai olykor minden másnál élesebben világítják meg, azaz a névrendszer egyes elemei egymást kölcsönösen értelmezik, magyarázzák.

Egy-egy név történetének a megrajzolása azonban még a fenti feltételek megléte esetén sem egyszerű dolog. Vannak olyan tényezők, amelyek segítik, és vannak olyanok, amelyek gátolják az ilyen irányú kutatást.

Mindenekelőtt természetesen a név ránk maradt történeti és jelenkori adatai lehetnek a segítségünkre. A magyar nyelv történeti adatolhatósága – csakúgy, mint minden más élő nyelvé is – időben visszafelé haladva folyamatosan csökken, s az ilyen módon kutatható egy évezrednyi időszak első felét csak nagyon gyéren tudjuk dokumentálni. Ez az általános helyzet jellemzi a helynevek adatolását is, még ha a mondott időszak első évszázadaiból fennmaradt forrásadatoknak a zömét a helynevek teszik is ki. Ha pedig egy-egy település neveire szűkít-

[1] Mivel a továbbiakban szereplő nevek kivétel nélkül a fent említett munkámból valók, adataikra és a velük kapcsolatos információkra nem hivatkozom minden egyes esetben: a jelzett könyv betűrendes szótári állományában ezek könnyen visszakereshetők.

jük le a vizsgálatok körét, hosszú évszázadokon át igencsak gyér adatolással vagy akár teljes adat- és forráshiánnyal kell számolnunk.

Tapolcafő helynevei esetében a legrégebbi rendelkezésünkre álló adat, a *Tapolca* patak megnevezése 1245-ből való, maga a falunév pedig csak 1351-től adatolható. A község mai területén a középkorban még legalább további három település is létezett, ezek nevei azonban még később tűnnek fel: *Döbrés* 1369-től, *Simaháza* 1458-tól, *Mezőszeg* pedig 1488-tól szerepel a forrásokban. E nevek elsőként fennmaradt említése – ahogyan bármely mikrotoponimáé is – természetesen nem azt jelzi, hogy a kérdéses név az adott időtől kezdve létezik, hiszen mind a település, mind a név fennállhatott már akár évszázadokkal korábban is.

Egy-egy név meglétére más forrásból, mint a fennmaradt említésekből azonban csak kivételes esetekben következtethetünk. A fentiek közül például *Simaháza* (régen *Simonháza*) megnevezéséről általános névtörténeti ismereteink alapján megállapítható ugyan, hogy a falu – legalábbis ezen a néven – a 11., de még a 12. században sem nagyon állhatott fenn, mivel abban az időben a *-háza* utótagú településnevek típusa még aligha létezett a magyarság névadásában. A név tehát első adatánál korábbi is lehet, de hogy (nagy valószínűséggel) a 13. és a 15. századbeli feltűnése között mikor keletkezhetett, arról nincsenek ismereteink. Ugyanígy nem tudunk semmit a *Tapolcafő,* a *Döbrés* és a *Mezőszeg* nevek keletkezéséről sem, mivel ezek mikrotoponimából váltak településnévvé, s ez a változás a magyarság Kárpát-medencebeli – illetve jelen esetben konkrétabban a Kisalföld szélén, a Bakony alján történt – megtelepedését követően bármikor megtörténhetett. A névrekonstrukciós eljárás során ráadásul még arra a kérdésre is választ várnánk, hogy a településnevek alapjául szolgáló mikrotoponimák mint eredetileg tájrészek megnevezései mikor keletkezhettek.[2] Nem jobb a helyzet a *Tapolca* név esetében sem, amely kétségkívül szláv nyelvű névadóktól származik, ám a névadás korára, illetőleg a szláv víznévnek a magyarba való kerülésére vonatkozóan semmiféle támpontunk nincs.

E fenti nevek esetében nagy valószínűséggel gondolhatjuk tehát, hogy első előfordulásuk nem magát a keletkezésük idejét mutatja, ám ezt a megállapítást nem nyelvi kritériumokra, nyelvészeti megfontolásokra alapozzuk, hanem a nyelvi elemek dokumentálásának általános szabályszerűségeire. Tudjuk ugyanis,

[2] A névrekonstrukciónak emellett persze azt is tisztáznia kell, hogy a településnévből mikor és hogyan lett ismét mikronév, és ez milyen nyelvi, névrendszertani következményekkel járt (erre vonatkozóan lásd Hoffmann 1984–85). Mindez arra is utal, hogy a mikro- és a makrotoponimák történetét egymással való kapcsolatukban is vizsgálni kell. A mikrotoponimából lett településnevek korai adataiból gyakran következtethetünk az olykor csak jóval később adatolható mikronevekre. Az elpusztult települések neveinek története pedig közvetlenül is hatással lehetett a mikrotoponimiai rendszerek alakulására.

hogy a neveknek a különféle dokumentumokba való bekerülése a név létezésétől független dolog, s ráadásul ezek fennmaradása is rendkívül esetleges. A mikrotoponimák nagy többségének adatolása pedig – e nevek funkciójából, helyzetéből adódóan – a településnevekénél is jóval véletlenszerűbb. A Tapolcafő határában eredő, alakjáról elnevezett *Horgas-ér* neve csak a 18. századtól adatolható, a hársfákkal benőtt kiemelkedést jelölő *Hásmán-hegy* megnevezését pedig csak a 19. század elejétől tudjuk dokumentálni annak ellenére, hogy mindkét név denotátuma fontos objektuma a falu határának, amelyeknek a korábbi létezéséhez kétség sem férhet. Aligha hihető, hogy ezeket a falubeliek korábban semmiféle névvel ne illették volna akár már a település meglétének kezdeteitől fogva is, ám az adatolástól eltérő időhatárok megállapítására esetükben semmilyen eszközzel nem rendelkezünk.

3. A helynevek körében – így a mikrotoponimák között is – kivételes esetnek tekinthető, ha egy-egy régi helynév keletkezésének az idejét viszonylag pontosan meg tudjuk határozni. Erre főképpen a műveltségi nevek esetében nyílhat lehetőségünk, ám ilyenkor sem maga a név, annak nyelvi jellegzetességei adják meg a fogódzót számunkra, hanem főképpen a megnevezett objektum történetéről való ismereteink.

A 17. század közepén keletkezett periratokból értesülünk például arról, hogy a Simaházi malomhoz közel új malmot építettek a Tapolca patakon, amely első említésekor, 1764-ben is még *Új kalló* néven szerepel. E név a fentiekből következtethetően nagy valószínűséggel már felbukkanása előtt jó száz évvel is ebben az alakban létezhetett, ahogyan – viszonyításképpen – a Simaházi malomnak az ugyancsak a 18. században feltűnő *Régi (szűr)kalló* megnevezése is. A Döbrési malom évszázadokon át fennálló, helyjelölő funkciójú neve mellett a 20. század elején jelenhetett meg a ma is általánosan használt *Kutrovácz-malom* névváltozata, mivel ez idő tájt került a Kutrovácz család birtokába. A Tapolcafő északnyugati határában fekvő Bogács nevű terület egy részét *Házhelyes-Bogács*-nak nevezik, mivel az 1950-es években itt kaptak földet azok, akiknek a birtokát házhelyeknek osztották ki: a név maga is nyilvánvalóan ekkor keletkezhetett. Tapolcafő község 1802-ben megállapodást kötött a faluban lakó csapómesterekkel új szűrkalló malom létesítésére közel a Tapolca forrásaihoz, akik ugyanebben az évben már fel is építették azt. A század közepén *Helység malma*-ként említik, egy a 20. század elejéről való népnyelvi gyűjtés pedig *Falu malom*-nak mondja, s a legutóbbi időkig (az 1970-es években lebontották az épületet) *Falu malom, Község malma* néven ismerték a helybeliek. Az azonos szemléleten alapuló névváltozatok létrejöttének időszakáról közelebbit azonban nem tudunk mondani, akár mindegyiket használhatták rögtön a malom megépítését követően is.

Történeti források híján a közösségi emlékezet is fenntarthatja egy-egy név létrejöttének az emlékét: egy addig névtelen kis forrás azt követően kapta a

Gyilkos-kút megnevezést, hogy a helybeliek szerint egy falubeli 1934-ben meghalt a belőle ivott víztől. E nevet jellemző módon az idősebbek nem is ismerik. Az egyéni emlékezetben azonban könnyen összekeverednek a múlt valós elemei a képzelt, folklorisztikus mozzanatokkal. A *Szekértemetési-domb* első adata a 19. század közepéről való, ám a név maga minden bizonnyal jóval régebbi: nagy valószínűséggel a kiemelkedésen ennél korábbi időkben átvezető „szekérsüllyesztő" útról kaphatta a nevét. Egyes helybeliek a török kori csaták emlékét látják benne, de a magyarázatok során felmerült a kinccsel elsüllyedt szekér népmesei motívuma is. A név története ugyan akár a középkorba is visszanyúlhat, ám a fenti magyarázatok nyilvánvalóan nem adnak eléggé szilárd alapot ahhoz, hogy ezt a feltevést kellően alátámasszák.

4. Számos olyan megnevezést ismerünk, amelyek ugyanarra a helyre, denotátumra vonatkozóan időben egymást követik. A Tapolcafő északkeleti határszélén végigfolyó patakocska *Csorgó-ér*-ként tűnik föl a 14. században, s így említik a következőkben is. A 18. században aztán szerepel *Nagyteveli-ér* és *Ér-folyás* néven is. A 19. században pedig *Sebők sédje, Jári-patak* és *Séd, Séd ere* formában is előjön, de még ez idő tájt is előfordul a *Csorgó-ér*-ként való megnevezése. A 20. században viszont már csak a *Séd, Sédi-ér* és a *Jári-patak* formák voltak használatban. E jó féltucatnyi név közül egyesek bizonyos időszakokban egymással nyilvánvalóan párhuzamosan léteztek, akár több is egyidejűleg – ahogyan ez napjainkban is megfigyelhető –, ám az egyes névváltozatok létét az adatolás alapján időhatárokhoz aligha köthetjük. Némelyik névforma relatív, egymáshoz viszonyított kronológiáját azonban valószínűsíthetjük: a források arra utalnak, hogy közülük a *Csorgó-ér* volt a legkorábbi névforma, s a *Jári-patak* talán a legújabb, a *Sebők sédje* pedig csak rövidebb ideig lehetett használatban.

E példa már arra a problémára is rávilágít, hogy nemcsak a nevek keletkezési idejét nem könnyű meghatározni, hanem ugyanilyen problematikus a névhasználatból való kiesésüknek a megállapítása is. Ebben a kérdésben valójában csak a mai kommunikációs gyakorlat lehet az egyedüli objektív és kétségbevonhatatlan információforrás: ha egy közösségben már egyetlen beszélő sem ismer valamely, a múltból adatolható a helynevet, akkor valóban nem kételkedhetünk a név kiveszésében.

A Tapolcafő délnyugati határfolyásaként szereplő *Fekete-ér* nevét Pesty Frigyes 1864-ből való gyűjteménye – amely a többi adatából következtethetően a helybeliek névismeretét meglehetősen hitelesen tükrözi – még tartalmazza, az 1970-es években viszont azok a 80 évnél is idősebb emberek, akiktől a faluban helyneveket gyűjtöttem, már nem említették a megnevezést, sőt nem is emlékeztek arra, hogy valaha is hallották volna, noha ők gyermekéveiket még a 19. század végén élték. A 14. századtól (vagy akár korábbi, meg nem határozható idő-

től) létező név tehát a 19. század utolsó harmadában kophatott ki a használatból, bizonyára azzal is összefüggésben, hogy a közigazgatási határok változásával a kis patak elveszítette határjelölő szerepét. E patak mellett feküdt a jó darabig határjelként is szolgáló *Bükk-kút* nevű forrás, amelyet ugyancsak a 14. századtól említenek az iratok. Utoljára a 18-19. század fordulóján szerepel, ezt követően azonban nem tudunk róla: arra vonatkozóan, hogy mikor avulhatott ki a használatból, arról semmilyen információval nem rendelkezünk. A Fekete-ér egyik oldalvizének, a *Sás vize* nevű kis pataknak pedig csupán egyetlen adatát ismerjük a 17. századból, ettől függetlenül azonban akár évszázadokon át is használhatták a megnevezést, a fenti nevekhez hasonlóan.

Az itt bemutatott névpéldák általános jellegzetességeik révén jól mutatják, hogy az egyes nevek használatának időhatárait akár csak közelítő pontossággal is csak kivételes esetekben tudjuk meghatározni. Ezért az egész névrendszer átfogó kronológiai értékelésekor egyedüli megbízható forrásként az adatolásra támaszkodhatunk. Ha a nevek abszolút kronológiája ezek révén nem is határozható meg, a relatív, egymáshoz viszonyított időbeliségüket viszonylag megnyugtatóan felderíthetjük.

5. A történeti forrásadatok értékelésében azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a névszociológia szempontjait sem, azaz törekednünk kell az egyes névadatok használati értékének a megállapítására is. Afelől persze nemigen lehet kétségünk, hogy a történeti források nagy része a helybeliek valós névhasználatát tükrözi, mivel a kérdéses helyek azonosítását ez biztosíthatja minden körülmények között a legegyértelműbben. A nevek nyelvi jellege azonban felhívhatja a figyelmünket az ettől eltérő névhasználói körökre. A Tapolca patak megnevezéseként a 18. és a 19. századból fennmaradt *Tapolcafői-víz, Tapolcafő vize, Tapolcafői-folyó* formák például aligha lehettek Tapolcafőn használatban, leginkább a környéken lakók vagy akár máshova való hivatalnokok nyelvi lenyomataként értékelhetjük őket. A *Kövécsgödör Gannai úti* és a *Kövécsgödör országúti* névforma egy 1853-ból való dokumentumban szerepel. Hátravetett jelzős szerkezet ezeken kívül Tapolcafőn egyetlen helynévben sem fordul elő, ahogyan a *kövécs* szó sem (ez rendre *göbécse*-ként jelenik meg), ami arra enged következtetni, hogy egy hivatalos személy alkothatta e megnevezéseket, bizonyára nem függetlenül persze a helyben valószínűleg hallott *Gannai úti göbécsegödör,* illetve *Országúti göbécsegödör* formáktól.

Egyes ma használatos nevek névszociológiai helyzetéből is következtethetünk olykor arra, hogy rövid időn belül kieshetnek a névrendszerből: nagy valószínűséggel ez lesz ugyanis a csakis az idős emberektől hallható nevek sorsa. Az ilyen megnevezések többnyire azért nem hagyományozódnak tovább a közösségben, mert az általuk jelölt objektumok már nem léteznek, vagy jelentősen csökkent a fontosságuk. Tapolcafőn a gyűjtés idején, az 1970-es években ilyen

név volt a *Delelő-kút,* a *Kis-hegyi-kút,* a *Cseke-nádas,* a *Jegyző-föld,* a *Vajda-rét,* a *Szalai-rét,* a *Nikszprót* és a *Vakér*. Meglehet, hogy ezek mára, mintegy négy évtized múltán, két generációt követően teljesen el is tűntek a nyelvhasználatból.

Tapolcafő helynévtára azt is megmutatja, hogy a többnevűség minden korban jellemzi az egyes névvel megjelölt helyeket. E szinonim nevek névszociológiai státusa azonban más és más: egyesek ritkábbak, mások gyakoribbak, némelyeket csak az idősebbek használnak, másokat viszont a fiatalok. A falu belterületén lévő egyik dombot az idősebbek még *Ó-temető*-nek is ismerik, a fiatalabbak már csak *Zsidó-domb*-nak mondják. A *Tanító-föld*-et az öregek inkább *Mester-föld*-nek nevezik, és ők használják már csak a *Haraszt* nevű hely *Prófunt-Haraszt* névváltozatát is.

Ez a helyzet persze jószerével csak az élő, kortárs helynévanyagra vonatkozóan mérhető fel egy alaposabb, sok adatközlőt megszólaltató gyűjtés útján, ám ugyanilyen névszociológiai változatosság jellemezhette a korábbi idők névhasználatát is. A forrásokból kihámozható többnevűség mögött tehát eltérő névszociológiai jellemzők sejthetők, amelyek a névszinonimák eltérő kronológiai jellemzőire utalhatnak.

A nevek szinonimitását a közelmúltban a fent már említett munkámban (Hoffmann 2015) Nagykörű helyneveivel való összevetésben röviden érintettem. Azt állapíthattam meg, hogy Tapolcafő helynévkincsében egyáltalán nem ritka az a jelenség, hogy egy-egy helynek több tulajdonnévi megnevezése is létezik: a mai, élőnyelvi nevek esetében a névvel megjelölt helyek és a névformák arányszáma 1,4, ami azt jelenti, hogy minden névviselő objektumra 1,4 név esik. A továbbiakban a névrendszer kronológiai viszonyainak áttekintése során a szinonimitásra is tekintettel leszek,[3] mivel ez a névrendszer változásának, változékonyságának is fontos indikátora.

6. Az alábbiakban Tapolcafő helynévállományának a kronológiai viszonyait a helynevek adatolása alapján mutatom be. Elsőnek a nevek mennyiségi változását tárgyalom évszázadonkénti elkülönítésben:[4] az alábbi táblázat azt mutatja

[3] A többnevűségnek azonban itt csak azokat az eseteit vettem figyelembe az itteni, elnagyolt vizsgálatnak megfelelően, amelyekben a névváltozatok között lexikális eltérés mutatkozik. Nem voltam tekintettel az olyan morfológiai eltérésekre, mint például a birtokos jelzős szerkezet jelölt vagy jelöletlen volta *(Pap-rét – Pap rétje),* az egyes és többes számú formák párhuzamos használata *(Nyolcas – Nyolcasok),* az *-i* képzőnek a névstruktúrában való megléte vagy hiánya *(Delelő-kút – Delelői-kút).* Figyelembe vettem viszont az olyan névszerkezeti eltéréseket, mint a *Keleti-Országúti-dűlő – Keleti Országútra dűlő,* mivel ezek között kronológiai különbségek sejthetők.

[4] A 16. század előttről való adatokat együtt tüntetem fel az ide tartozó nevek kis száma miatt. A 20. század elején megjelent tájnyelvi kismonográfiák (Beke 1905, Horváth 1906) élőnyelvi gyűjtésen alapuló adatait a 19. századi nevekhez számítottam, mivel valójában annak az időszaknak a nyelvhasználatát tükrözik.

meg, hogy az egyes évszázadokban hány helynév adatolható a község területéről.

	-16. sz.	17. sz.	18. sz.	19. sz.	20. sz.
a denotátumok száma	11	30	71	151	205
a nevek száma	12	34	93	201	301
szinonimamutató	1,09	1,13	1,31	1,33	1,47

A fenti táblázatból kitűnik, hogy időben visszafelé haladva a névvel megjelölt helyek, objektumok száma egyre erősebb mértékben csökken. A 20. századhoz képest a 19. században a háromnegyedére, a 18. században nagyjából a felére, a 17. században a négytizedére, aztán pedig a bő egyharmadára. Még intenzívebb a csökkenés mértéke a nevek mennyiségében. Ennek fő oka nyilvánvalóan a történeti források egyre gyérülő számában kereshető. A 20. századi adatok a névállomány viszonylag teljességét képviselhetik, a régebbi korokból viszont közel sem maradhatott ránk az adott korban létező minden helynév. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a névadatok számának csökkenése mögött vajon csupán adatolási problémát láthatunk-e, vagy ez egyúttal azt is jelenti, hogy régebben kevesebb név lehetett használatban a településen. Erre a kérdésre igen nehéz választ adni.

Spekulatív módon sokféleképpen megközelíthető a probléma, de ilyen alapon akár egymásnak homlokegyenest ellentmondó következtetésre is juthatunk az alkalmazott nézőponttól függően. Leginkább a nevek folyamatos kihalásáról szólnak az e körben megfogalmazott gondolatok, amiből az is következhet, hogy a régebbi korokban egy-egy településen nagyobb mennyiségű névanyaggal számolhatunk, mint amit például ma ismerünk. E kérdés objektív megítéléséhez a névadás és a névhasználat – ha úgy tetszik mennyiségi – körülményeit kellene jobban ismernünk, azt, hogy a névadást motiváló tényezők (a táj jellege, a rajta élő emberekkel való kapcsolata, ezek gazdasági tevékenysége stb. stb.) milyen súllyal esnek latba a névállományok egészének alakításában. A névadási folyamatok intenzitásának a feltárásában, a névadást kiváltó okok, a pragmatikai tényezők szerepének bemutatásában ígéretesnek tűnnek az élő névanyagra vonatkozó névsűrűség-vizsgálatok (lásd például Szemák 2012, Nagy M. 2013, Hoffmann 2015), e téren a helynévkutatás azonban éppen csak a kezdő lépéseket tette meg. Az esetleg feltárható szabályszerűségeknek a történeti alkalmazása is külön kutatásokat kíván, így érthető, hogy az itteni elemzésben egyelőre nem támaszkodhatunk erre a kutatási területre.

Némi segítséget adhat talán a történetiség kérdésében a szinonimamutatók vizsgálata is, mivel a szinonimitás egyúttal a névrendszer változását is jelző sajátosság. Tapolcafő mai helynevei között minden egyes névvel megjelölt hely-

re csaknem másfél megnevezés jut, azaz minden második denotátumnak két neve van.[5] A 18. és a 19. században is meglehetősen jellemző volt a többnevűség: a fennmaradt adatok alapján azt látjuk, hogy abban az időben minden harmadik objektumra esett két megnevezés. A korábbi századokban ez a mutató jóval alacsonyabb – minden nyolcadik-kilencedik helyre jut két név – ezt azonban leginkább a gyér adatolás, az adatok kis száma magyarázhatja. Kérdés persze az is, hogy a névrendszerek nagysága, a beletartozó nevek számbelisége és a szinonimitás mértéke között létezik-e valamiféle összefüggés: az erre vonatkozó kutatások hiányában azonban e kérdésre egyelőre sajnos nem tudunk válaszolni.

Mivel a szinonimitás tehát a névrendszerek változékonyságával is kapcsolatban álló tényező, Tapolcafő esetében például a magasabb szinonimaértékek jelezhetik akár a névállománynak az átlagosnál intenzívebb változását is. Ezt felmérhetjük olyan módon is, hogy megvizsgáljuk a névkincsbe újonnan bekerülő, illetve onnan kieső nevek számát, arányát és időbeli viszonyait. Ezzel párhuzamosan azt is célszerű figyelembe venni, hogy a megnevezett helyek tekintetében hogyan alakulnak a fenti viszonyok. Az alábbi táblázatban azt tüntettem fel, hogy egy-egy évszázadban hány új, korábban nem szereplő helynév tűnik fel a forrásokban, másfelől pedig hány név esik ki úgy, hogy a későbbiekben soha nem szerepel a tapolcafői helynevek között, illetőleg bemutatom azt is, hogy ezek a nevek hány denotátumot érintenek.

	-16. sz.	17. sz.	18. sz.	19. sz.	20. sz.
az új nevek száma	12	23	71	144	194
a kieső nevek száma[6]		1	12	36	94
az új névvel jelölt helyek száma	11	20	51	99	95
a kieső névvel jelölt helyek száma		1	9	19	47

A fenti számok a névanyag viszonylag gyors cserélődését mutatják. Évszázadról évszázadra eltűnt az adatolható tapolcafői helynevek egyharmada (a 18. és a 19. században), fele (a 20. században). Másfelől viszont az adott időszak névállományának a kétharmada (a 17. és a 20. században), háromnegyede (a 19. században), sőt négyötöd része (a 18. században) új névként jelent meg az adott

[5] Ez konkrétan persze nem így valósul meg, mivel vannak három, sőt több nevet viselő helyek is.

[6] A kieső nevek száma azt jelöli, hogy az adott évszázad adatai közül mennyi hiányzik a következő században. A 18. században említett 12 kieső név tehát a 17. században még része volt a névállománynak, a 18. században és később ezek azonban már nem adatolhatók.

korszakban. Időben előre haladva erőteljes növekedés mutatkozik meg mind a fogyás, mind a növekedés oldalán, s noha a kiesési folyamat arányaiban intenzívebb (évszázadonként megháromszorozódik az eltűnő nevek száma), mint a növekedés mértéke, mégis összességében a gyarapodás határozza meg a névállomány egészének mozgását (az adatolhatóság szintjén legalábbis), mivel abszolút értékben az új nevek száma a kiesőkénél jóval magasabb. Hasonló tendenciákat figyelhetünk a meg akkor is, ha a névvel megjelölt helyek számát vesszük figyelembe.

7. A fenti adatok értékelését, a belőlük levonható következtetések megfogalmazását egyelőre igencsak megnehezíti az a körülmény, hogy más névállományokra vonatkozó, hasonló vizsgálati eredményekkel nem rendelkezünk. A névrendszerek kronológiai jellemzése – ugyanúgy, mint sok más sajátosságuk bemutatása is – empirikus elemzéseken alapulhat. Ahhoz azonban, hogy tapasztalatainkat az általánosítás igényével is megfogalmazhassuk, nagy számú, jól adatolt helynévállomány szisztematikus feldolgozására van szükség. Ezek elvégzését követően a fenti megállapításaim is bizonyára finomításra, kiegészítésre vagy akár újragondolásra szorulnak majd.

Irodalom

Beke Ödön 1905. *A pápavidéki nyelvjárás.* Nyelvészeti Füzetek 17. sz. Budapest.

Bíró Ferenc 1999. *Körösladány helynevei.* Eger.

Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében.* Eger.

Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004. *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere.* Eger.

Győrffy Erzsébet 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen.

Hoffmann István 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–14.

Hoffmann István 2010. A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: *Emlékkönyv Mező András tiszteletére.* Szerk. P. Lakatos Ilona–Sebestyén Zsolt. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 63–70.

Hoffmann István 2013. *Mikrotoponimiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen.

Hoffmann István 2015. Nagykörű és Tapolcafő. Összehasonlító névrendszertani vizsgálat. Megjelenés alatt.

Horváth Endre 1906. *A bakonyalji nyelvjárás.* Nyelvészeti Füzetek 34. sz. Bp.

Inczefi Géza 1967. A földrajzi nevek történeti rétegződéséről. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967:* 79–91.

Nagy Máté 2013. *Vizsgálatok a Bodrogköz helyneveinek köréből.* Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
Papp László 1969. Földrajzi neveink továbbélése. *Magyar Nyelvőr* 93: 116–9.
Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen.
Sebestyén Árpád 1960. Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Pais Dezső közreműködésével szerk. Mikesy Sándor. Budapest. 82–5.
Szemák Éva 2012. *Helynévvizsgálatok a romániai Szatmár megye területéről.* Kézirat. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára.
Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen.

Kalcsó Gyula

Koinésodás a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben[1]

Tanulmányomban egy terminológiai újítást szeretnék javasolni a magyar történeti nyelvészetben jól ismert és régóta kutatott folyamat egyik szakaszának megnevezésére, majd megpróbálom bizonyítani annak indokoltságát. Célom az, hogy a nemzetközi szociolingvisztikai szakirodalom által használt szakkifejezéseket eredeti jelentésükben, koherens fogalmi rendszerként alkalmazzam, hozzájárulva ezzel az utóbbi években hazánkban is egyre inkább jellemző, a történeti szociopragmatikai szempontokat előtérbe helyező kutatások fellendüléséhez. Az általam javasolt újítás a következő: a *nyelvjárás-keveredés* révén végbemenő, *nyelvi egységesülés* nek, egyes szerzők által – már a legkorábbi időszakokra vonatkoztatva is – *sztenderdizáció* nak vagy *sztenderdizálódás* nak nevezett jelenség első szakaszában – hozzávetőleg a XVII. század közepéig tartó időszakban – végbement nyelvi változások megnevezésére véleményem szerint indokolt volna a *koinésodás (koineization)* kifejezés átvétele a nemzetközi történeti és leíró szociolingvisztikai-dialektológiai szakirodalomból.

Elsőként a fent említett fogalmak hazai és külföldi (angol nyelvű) használatát tekintem át. A Sándor Klára által fordított Trudgill-féle szociolingvisztikai fogalomgyűjtemény magyarországi megjelentetésének az volt az egyik fő célja, hogy csökkentse a terminológiai zűrzavart: „A szemléletmód igazi meghonosodásához (…) elengedhetetlennek látszik, hogy kifejezéskészlete az immár meghonosodott tudományterületekre jellemző jegyeket mutassa föl: tartalmában egyik kifejezés sem térhet el attól, ahogy mások, máshol a világon értelmezik ugyanazt a terminust, ha el akarjuk kerülni a kölcsönös félreértéseket…" (Sándor 1997: 95). Ennek érdekében közöl egy angol–magyar fordításjegyzéket (terminológiai szótárat), mely szerint a *nyelvjárás-keveredés*nek megfelelő angol terminus *(dialect mixture)* jelentése nagyjából megegyezik a magyar szakirodalomban használttal: érintkező dialektusok nyelvi megoldásokat vesznek át egymástól. A különbség az, hogy a *dialect* jelentése nem egyezik meg a magyar *nyelvjárás* szóéval: egyszerűen 'nyelvváltozat'-ot jelent. Ezért Sándor inkább a *dialektuskeveredés* műszót javasolja. A *nyelvi egységesülés* nem szerepel Sándor

[1] Bíró Ferenccel közösen foglalkoztunk a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség néhány nyelvi jelenségével, elsősorban Heltai Gáspár szövegeit vizsgáltuk. Ezek munkálatok nagyban elősegítették az kifejtett gondolatok megszületését, ezért az ünnepeltnek ajánlom születésnapja alkalmából.

(1997)-ben, valójában több angol megfelelője is szóba jöhet (pl. *dialect leveling, converging dialects* stb.). A magyar kifejezés egy általánosabb fogalmat tartalmaz *(nyelvi),* az angol megfelelők pedig a fentebb már leírt, szűkebb jelentésű *dialect* szót, tehát valamelyest ismét eltérést tapasztalunk. A *sztenderdizáció*nak v. *sztenderdizálódás*nak megfelelő angol szó *(standardization)* nagyjából megfelel a magyar terminusnak. A külföldi szakirodalomban azonban jóval kidolgozottabban jelenik meg. Nem célom, hogy kitérjek a témával foglalkozó művekre, Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák* című kötetének *Nyelvi tervezés, sztenderdizáció, koiné* c. fejezetében (Cseresnyési 2004: 165–173.) jó összefoglalást ad a nemzetközi szakirodalomról és a sztenderdizáció fogalmának jelentéseiről.

Mivel a *koiné, koinésodás* szakkifejezések eddig teljesen kimaradtak a magyar nyelvi egységesülés diakrón kutatásából, ezért szükséges ezen fogalmak jelentéséről bővebben szólnom. Trudgill (1997)-ben a következőt találjuk: „**KOINÉ** *(koiné)* – Olyan nyelvváltozat, amely **dialektus-érintkezés** során, koinésodás eredményeként jött létre. A koinésodás folyamata **dialektuskeveredésből** és ezzel egyidejű vagy ezt követő **kiválasztódásból** és **egyszerűsödésből** áll. A városi dialektusok gyakran koinék, amelyek az eredeti nyelvjárások keverékén alapulnak; a sztenderd nyelvek is lehetnek olyan nyelvváltozatok, amelyek bizonyos mértékben keresztülmentek a koinésodás folyamatán. A *koiné* szó jelentése az ógörögben 'közös' volt." (Trudgill 1997: 37–8.)

A koinésodás szakirodalmának alapművei Siegel (1985, 1993), valamint Trudgill (1986). Ezek, és más külföldi szerzők abban általában megegyeznek, hogy a *dialect mixture* és *dialect leveling (dialektuskeveredés* és *nyelvjárások kiegyenlítődése)* következménye a koinésodás, valamint a koiné kialakulása. A fogalmat az egyik kurrens kézikönyv, amely a nyelvi változatosság és a nyelvi változás témakörét tárgyalja (Chambers et. al. 2003) a téma egyik legelismertebb kutatóját idézve a következőképpen határozza meg: „a koine is a stabilized contact variety which results from the mixing and subsequent levelling of features of varieties which are similar enough to be mutually intelligible, such as regional or social dialects. This occurs in the context of increased interaction or integration among speakers of these varieties." [A koiné stabilizálódott kontaktusváltozat, amely egymás számára kölcsönösen érthető változatok – mint a nyelvjárások vagy szociolektusok – keveredő, majd kiegyenlítődő nyelvi formáiból alakul ki. Ez az adott változatok beszélőinek növekvő interakciója vagy integrációja során megy végbe. – A szerző fordítása.] (Siegel 1985: 358., idézi: Kerswill 2003: 510).

Cseresnyési László idézett művében a következőképpen határozza meg a koinét és a koinésodást: „A nyelvi tervezésnek, a sztenderdizáció tudatosan irányított folyamatának, illetve a többé-kevésbé spontán kiegyenlítődéssel való normaformálódásnak számos típusát ismerjük. Az inherensen érthető nyelvváltozatok (dialektusok) kiegyenlítődésével ún. új dialektusok (angol: neodialects,

»new« dialects) jönnek létre. Lodge (1999) szerint alapvetően ilyen folyamat nyomán jött létre a középkor végén a párizsi beszélt nyelv, de a jelenség teljesen általános, az új dialektusok létrejöttéhez például a mai japán nyelvben vö. Inoue (1983, 1986, 1990, 1991). A szakirodalomban sokszor idézik egy nyugat-norvégiai városka, Høyanger és az angliai Milton Keynes város esettanulmányait. Mindkét város lakossága az iparosítás következtében betelepülés révén növekedett meg: a sokfelől érkezett városlakók második nemzedéke már nem a szüleik nyelvjárását beszélte, hanem egy nyelvi kompromisszumokat és egyszerűsödéseket mutató új dialektust. Milton Keynes nyelvének formálódását az 1990-es években vizsgálták a kutatók (Williams & Kerswill 1997, Kerswill & Williams 2000ab). Munkáscsaládokból származó gyerekek korcsoportok szerint tagolt nyelvhasználati mintái alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a már kamaszkorba lépő korosztály igen egységes, új kiejtési normát alakított ki – elsősorban ők formálták az új változatot. A nyelvváltozatok spontán kiegyenlítődése során nemcsak új regionális változatok jönnek létre, hanem a régiókat összekötő normák is. A folyamat három lépcsőből áll. Először normaként kezdenek kezelni egy regionális változatot – ez a kiválasztás. Mivel a változat használói zömükben nem anyanyelvi beszélői a kiválasztott dialektusnak: megindul egy spontán kiegyenlítődési folyamat, amelynek során nyelvi kompromisszumok születnek. Az ily módon létrejött nyelvváltozat már nem regionális jellegű. Végül a norma a csoport anyanyelvévé válik, nativizáció, bővül és finomodik, elaboráció. A jelenség neve koinéisodás, a végtermék neve koiné, vö. Siegel (1985 és 1993).” (Cseresnyési 2004: 172–3., az idézetben szereplő hivatkozásokat l. ott). Itt lényeges mozzanat, hogy megkülönbözteti a tudatos sztenderdizálódást és a spontán koinésodást, valamint hogy a szakirodalomban leírt koinésodási folyamatok elsősorban beszélt nyelvi változatok esetében zajlottak le. Ennek oka az, hogy a weinreichi-labovi paradigma kutatói előtérbe helyezik a beszélt nyelv kutatását.

Egyes szerzők a sztenderdizáció fogalmát egyenesen kizárólag az írásbeliségben zajló folyamatra használják: „in the strictest sense, no spoken language can ever be fully standardized. Writing and spelling are easily standardized; spoken standardization is an »ideology«, an idea, not a reality. If languages were not standardized, they would break up into regional spoken dialects and end in mutual unintelligibility” [A legszigorúbb értelemben véve a beszélt nyelv sosem standardizálható teljesen. Az írás és a helyesírás könnyen standardizálható, a beszélt nyelv standardizálása azonban inkább csak egy „ideológia”, egy felvetés, nem a valóság. Ha a nyelveket nem standardizálnák, széteshetnének beszélt nyelvjárásokra, és eljuthatnának a kölcsönös érthetetlenségig. – A szerző fordítása.] (Milroy és Milroy 1985: 24).

Úgy tűnik, hogy a sztenderdizáció során egységesülő írásbeliség és a koinésodás során egységesülő beszélt nyelv valójában csak a közvetítő közegben és a tudatosság meglétében vagy hiányában tér el egymástól: a két folyamat egyébként hasonló. Több szerző kapcsolatba is hozza őket: bizonyos művekben

a koiné a sztenderd előzménye (l. pl. Milic 2007, Hidalgo 2001 – itt több tanulmányban is), másokban a sztenderdizáció része. Ez utóbbira jó példa a sztenderdizációval foglalkozó számos külföldi munka közül az egyik legtöbbet idézett mű, Ferguson (1997), amely a sztenderd kialakulását az alábbi folyamatok egymásutánjaként írja le: 1. *grafizáció,* 2. *sztenderdizáció,* 3. *modernizáció.* Ezek közül a sztenderdizáció egyik eleme a *koinésodás,* amelyet a túl provinciálisnak érzett megoldások kerüléseként, azok kiiktatásaként definiál (Ferguson 1997: 69–70).

Összefoglalva tehát a koinésodás leglényegesebb fogalmi jegyei a következők: dialektusok keveredésekor zajlik, elsősorban beszélt nyelvi, spontán folyamat. A sztenderdizáció ezzel szemben: elsősorban tudatosan irányított, főként az írásbelisében zajló folyamat. Kérdés ezután: hogy nevezzük az írásbeliségben zajló spontán kiegyenlítődést és a szóbeliség tudatos alakítását? Melyik az a fogalmi jegy, amelynek alapján határozottan elkülöníthető egymástól a két nyelvi változás? A tudatosság-spontaneitás vagy az írott nyelvi-beszélt nyelvi kettősség? Véleményem szerint a nyelvbe való tudatos beavatkozás a sztenderdizáció lényeges megkülönböztető sajátossága. Az írás és beszéd – bár a kezdetektől sajátos törvényszerűségek szerint elkülöníthető szabályok alapján különbözőképpen működik – valójában a sztenderd alakulása szempontjából csak a közvetítő közegben különbözik egymástól. Tehát koinésodás (spontán kiegyenlítődés) lehetséges az írásbeliségben, valamint tudatos sztenderdizáció akár a szóbeliségre vonatkoztatva is elképzelhető. Ezért a sztenderd kialakulásának azon típusa esetében, amelybe a magyar is tartozik, a folyamat első szakaszát, a *nyelvjáráskeveredés* és *-kiegyenlítődés* spontán folyamatát indokolt *koinésodás*nak nevezni. A magyarban használatos *sztenderdizálódás* műszó talán azonosítható vele: spontán alakuló, ám később sztenderdet eredményező változást jelent. Mivel azonban ezt nem lehet egyértelműen angolra fordítani, illetőleg nincs hasonló angol megfelelője, mégis jobbnak tartom a *koinésodás* átvételét. A XVI–XVII. században zajló nyelvjáráskeveredés révén meginduló koinésodás (tehát a nyelvi egységesülési folyamatok egy fajtája) olyan nyelvváltozatot alakít ki (a szociolingvisztikai irodalomban *new-dialect*nek nevezik, l. Trudgill 1986), amely később alkalmas lesz a sztenderdizáció révén a sztenderd nyelvváltozat szerepének a betöltésére. Ilyen történeti koinésodási folyamatot ír le többek közt Milic (2007), Schiffmann (1998), Trudgill et. al. (2000), Tuten (2000 és 2003). A XVI. századi szótárak, helyesírási ajánlások és kézikönyvek, nyelvtanok kétségkívül a sztenderdizáció első jeleinek számítanak. Ezek a korai kodifikációs aktusok azonban még csak sztenderdizációs kísérletek, gyakori sikertelenségüknek (pl. Dévai Bíró Mátyás vagy Heltai Gáspár helyesírási rendszere kudarcának) oka épp az, hogy nincs kiforott, autonóm dialektus, amelyet rögzíthetnének (Dévai Bíró helyesírása pl. kiejtésbeli ingadozások jelölését tartalmazza). A nyelvújítás idején zajló kodifikáció azonban már sikeres lehet, hiszen addigra kiformálódik az a new-dialect (magyarul esetleg *újdialektus*nak lehetne nevezni), amely auto-

nóm változatként már sztenderdizálható.

A továbbiakban azt mutatom be, hogy a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség jelenségei hogyan bizonyítják a koinésodás meglétét. A legfőbb érv egy közismert tény: majdnem minden XVI. századi nyomtatványban kimutatható, ám a század folyamán egyre csökkenő mértékben jellemző az ingadozás a különböző nyelvi változók esetében. Ugyanaz a nyelvi jelenség akár egy művön belül is többféle alakváltozatban jelentkezhet. Ezek többsége nem a dialektusok inherens változatossága, hanem nyelvjáráskeveredés eredménye.

Az alakváltozatok megoszlásának vizsgálata fényt derített arra, hogyan ingadozik az inflexiós morfémák alakja a különböző nyelvjárási eredetű megoldások között. A vizsgálat alapja egy elektronikus korpusz, amely az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok névszóinflexiós nyelvi változóinak feltérképezése céljából született meg (l. Kalcsó 2009). 103 szövegrészletet tartalmaz[2], amelyek mindegyike legalább ezerszavas, az esetek zömében a nyomtatvány mintegy huszadrészét kitevő véletlen minta. Ily módon mennyiségileg és minőségileg is reprezentatív – 240 ezer szóból áll, a korszak fennmaradt nyomtatványai közül mindössze 36 nem szerepel benne. A korpusz adatainak összegyűjtése egy ún. számítógépes konkordanciaprogrammal történt[3].

A változókról azt feltételeztem, hogy értékeik megoszlását nyelven kívüli tényezők határozzák meg. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban a legnagyobb hagyománya a nyelvjárásközpontú elemzéseknek van, azonban a területi kötöttségű megoszlás mellett indokolt lehet a nyelvjárási hatáson kívül más befolyásoló tényezők feltételezése is: a nyomtatott írásbeliség mint kialakulóban lévő új nyelvváltozat bizonyos nyelvi megoldásokat kizár magából. Ezért a lényeges nyelvjárástörténeti szempont, azaz a szerzők születési helye, valamint nyelvi szocializációjuk színterei szerint is elemzem a változóértékek megoszlását, ám további szempontokat is beemelek a megoszlásvizsgálatba: a művek megjelenési helyét és műfaját, ezekről ugyanis azt feltételezem, hogy alapvetően befolyásolhatják a különböző alakváltozatok megjelenését. A megjelenési hely azért lehet egy-egy mű nyelvét befolyásoló tényező, mert egyes nyomdászok átalakították a

[2] A korpuszba került nyomtatványoknak a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy.) c. bibliográfia szerinti sorszáma: 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 315., 319., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368. A művek részletesebb adatainak közlésétől helyszűke miatt eltekintünk. Az RMNy. internetes változatából azonban könnyen kikereshetők az adatok (http://www.arcanum.hu/oszk). A korpusz megtekinthető a http://www.korpusz.ektf.hu címen.

[3] R. J. C. Watt *Concordance* c. szoftverével. Vö. ttp://www.concordancesoftware.co.uk.

nyomdájukban megjelent nyomtatványok szövegét a saját ízlésük szerint (ami az új kommunikációs forma új normáinak az alakulását jelzi), a műfaj pedig a mű szerzőjének és a megcélzott olvasóközönségnek a társadalmi hovatartozásáról árulkodik: más rétegnek szól (ezért más nyelvezetű) a korabeli kalendárium, a hitvitázó próza vagy a prédikáció. Esetenként lehetségesek a műfaj nyelvi kötöttségeiből adódó különbségek is: pl. a verses szövegek más megoszlást mutathatnak, mint a prózaiak stb.

A korpusz változóinak a vizsgálata megmutatta, hogy az alábbi jelenségek gyakoriságán keresztül kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek később a sztenderd nyomtatott írásbeliséget határozottan megkülönböztetik a többi nyelvváltozattól:

- az ősi jelek után inkább nyílt a véghangzó,
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt,
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést,
- megjelenik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének az igénye, igaz, inkább még csak a ragvégi nazális elmaradásának túlkompenzálásában mutatkozik meg,
- a *-val/-vel* rag gyakrabban hasonul, geminálódik,
- a superessivusi rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést,
- az elativusi, delativusi és ablativusi esetek ragjainak domináns alakjai a középzártak,
- az allativusi rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a temporalist kifejező elem már inkább a *-kor* rag,
- a multiplicativusi rag is gyakrabban illeszkedik,
- kiszorulnak a kisebb területekre jellemző nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása).

Az átlagot tekintve tehát majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége, hiszen mindegyik változó esetében kisebb-nagyobb ingadozás tapasztalható.

A folyamat jellegzetes mozzanatai jól tetten érhetők az újonnan alakuló nyelvváltozatban: kiválasztódik valamely dialektus, majd a többi megoldásai a század folyamán kiszorulnak az új változat kommunikációs színteréről. Hasonló folyamatokról számol be Milic (2007) a XVI. századi az észak-itáliai nyomtatványok esetében. A sztenderd és a koinésodás összefüggéséről így ír: „the emergent linguistic standards in the printing industry, identified as bundles of linguistic features to which the text in print ought to adhere to, can be identified as the following tendencies of norm consensus (as defined by Ferguson 1988: 119–133): (1) koineization, representing the reduction of dialect differences either by silent levelling, i.e. avoidance of salient features of particular dialects,

or simplification, i.e. reduction in inventory – typical of Venetian Cinquecento printing, as well as Florentine printing roughly between 1530–60; and (2) variety shifting, referring to adoption of specific linguistic features characteristic of particular social groups, or registers – characteristic of Florentine printing in the fist half of the 16th century." [A nyomdászatban kialakuló nyelvi standardok olyan nyelvi jelenségekként azonosíthatók, amelyekhez a nyomtatott szövegeknek ragaszkodniuk kellene, és ezek a következő normatív törekvések tendenciáiban ragadhatók meg (a Ferguson által definiált fogalmaknak megfelelően): (1) koinésodás, amely a dialektusok közötti különbségek redukcióját jelenti akár spontán kiegyenlítődés, pl. bizonyos dialektusok feltűnő jellegzetességeinek a kerülése, akár egyszerűsödés, pl. nyelvi elemek készletének csökkentése által – a velencei cinquecento nyomdászatára csakúgy jellemző, mint a firenzeire nagyjából az 1530–60 közötti időszakban; és (2) változók lecserélése, ami egyes társadalmi csoportok bizonyos nyelvi megoldásainak elfogadását jelenti – a firenzei nyomdászat egyik sajátossága a 16. századi első felében. – A szerző fordítása.] (Milic 2007: 187.) Ferguson, Milic és a fentebb már említett számos külföldi könyv és tanulmány nyomán tehát a tárgyalt változást *(spontán) sztenderdizálódás* helyett a nemzetközi szakirodalomban jobban ismert, és jobban érthető kifejezéssel: *koinésodás*nak nevezhetjük.

Irodalom

Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXVII. Tinta Kiadó, Budapest, 2004. (Főként 6.2.: Nyelvi tervezés, sztenderdizáció, koiné. 165–173.)

Ferguson, Charles A. 1997. Standardization as a Form of Language Spread. In R. Kirk Belnap–Niloofar Haeri (eds.): *Structuralist studies in Arabic linguistics: Charles A. Ferguson's papers, 1954–1994.* Brill, Leiden, New York, Köln, 69–80.

Hidalgo, Margarita (ed.) 2001. Between Koineization and Standardization: New World Spanish. *International Journal of the Sociology of Language* 149.

Kalcsó Gyula 2009. A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban. Pandora Könyvek 21. EKF Líceum Kiadó, Eger.

Kerswill, Paul 2003. Koineization as language change. Koineization and accommodation. In J. K. Chambers, P. Trudgill & N. Schilling-Estes (eds.): *The handbook of language variation and change.* Blackwell, Oxford, 669–702.

Milic, Nikola 2007. Language Standardization and the Print Culture in 16th Century Italy. In Naomi Hilton et al. (eds.): *CamLing 2007: Proceedings of the Fifth University of Cambridge Postgraduate Conference in Language Research.* Cambridge Institute of Language Research, Camb-

ridge, 185–191.
Milroy, James–Milroy, Lesley 1985. *Authority in language: investigating language prescription and standardisation.* Routledge and Kegan Paul, London, New York.
Schiffmann, Harold F. 1998. Standardization and Restandardization: the case of Spoken Tamil. In *Language in Society* 27: 359–385.
Siegel, Jeff 1985. Koinés and koinéization. In *Language in Society* 14: 357–378.
Siegel, Jeff szerk. 1993. Koinés and Koinéization. *International Journal of the Sociology of Language 99.*
Trudgill, Peter 1986. *Dialects in Contact.* Blackwell, Oxford.
Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába.* JGYTF Kiadó, Szeged.
Trudgill, Peter & al. 2000. Determinism in new-dialect formation and the genesis of New Zealand English. *Journal of Linguistics* 36: 299–318.
Trudgill, Peter 2004. *New-Dialect Formation. The Inevitability of Colonial Englishes.* Edinburgh University Press, Edinburgh.
Tuten, Donald N. 2000. Linking social change and linguistic change: Koineization in early Castile. In: Steven N. Dworkin & Dieter Wanner szerk. *New Approaches to Old Problems: issues in Romance historical linguistics.* Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 97–105.
Tuten, Donald N. 2003. *Koineization in Medieval Spanish.* Walter de Gruyter, Berlin.

Kiss Jenő

Nyelvatlasz-adatok és a nyelvjárási változás-vizsgálat: részelemzés

1. Bevezetés. A dialektológiában a rendszeresnek mondható szókészleti változásvizsgálatok nem mai keletűek. Ugyanis a nyelvjárási szókészlet változását és a belőle levonható következtetések fontosságát eleink már fölismerték. Különösen is időszerűvé ezt a kutatási területet a hagyományos paraszti kultúrának a gyorsuló visszaszorulása tette. A változásvizsgálat voltaképpen követésvizsgálat: korábbi adatok életútját követjük nyomon későbbi megfelelőik segítségével (a magyar dialektológiai változásvizsgálatokra l. Kiss 1991). A nyelvjárási változásvizsgálatokat az azon nyelvi kontaktusok (mindenekelőtt az erős köznyelvi hatás) állandó és intenzív volta teszi különösen is tanulságossá. A nyelviváltozás-elmélet szempontjából is fontos lehet az a tény, hogy a gyorsan zajló regionális nyelvi változások in statu nascendi et movendi, azaz születésük és változásuk állapotában, folyamatában vizsgálhatók, s általános következtetések levonását teszik lehetővé. Számos példát látunk erre a nemzetközi dialektológiában is (vö. például Chambers 2002 és Elspass 2005). A szóban forgó változásvizsgálatnak legtöbb hozadékot ígérő lehetőségét a nyelvatlaszok kínálják. Mert a nyelvterület kisebb-nagyobb részét vagy akár egészét átfogják (ha nem is teljes kutatópont-hálózattal). A magyar nyelvtudományban e szempontból A magyar nyelvjárások atlasza a legfontosabb kiinduló forrás és korpusz mind megbízhatósága, mind adatainak hatalmas mennyisége, mind az adatok gyűjtésének ideje (1949–1964: akkor élt még a hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma), mind pedig az adatok hozzáférhetősége miatt. 2007 és 2011 között egy kis kutatócsoport (MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport) vezetésével elvégeztük az imént említett nagyatlasz részleges követéses vizsgálatának anyaggyűjtési részét. Azaz: a nagyatlaszhoz képest korlátozott számú kutatópont-hálózattal és kevesebb, de ugyanazon kérdésekkel gyűjtöttük a vonatkozó adatokat. Így jött létre az Új magyar nyelvjárási atlasz korpusza (tehát nem az atlasz, hanem a később létrehozandó atlasz anyaga), amely persze másban is különbözik elődjétől. Egyrészt, mert az adatokat hangzó formában vettük föl, s digitálisan rögzítettük, másrészt mert olyan kérdésekkel is dolgoztunk, amelyek újak a nagyatlasz kérdéseihez képest, harmadrészt, mert minden kutatóponton készültek szövegfölvételek is.

2. Szülőfalumban, a rábaközi Mihályiban végzett nyelvjárási vizsgálataim során a változásvizsgálat lehetőségei is adva voltak. Egyrészt Zsirai Miklós 1913-as tájszógyűjtése, sőt az ezt megelőző szórványos Nyelvőr-közlések is, mindenekelőtt azonban a nagyatlasz, melynek mihályi adatait 1956-ban Végh József, 1960-ban és 1963-ban – az ellenőrző gyűjtések folyamán – pedig Deme László

és Balogh Lajos gyűjtötte. Az így kínálkozó lehetőségekkel élve végeztem el az ellenőrző gyűjtések idején készített mihályi szövegfölvételek elemzését 1981-ben (Kiss 1981), s megírtam egy adatokat is bőven közlő összegzést (Kiss 1990). 2006-ban pedig – az Új magyar nyelvjárási atlasz próbagyűjtéseként – korábbi kisebb vizsgálatok után a mihályi adatok nyomába eredtem, azt törekedvén megállapítani, hogy a nagyatlasz adatai milyen formában élnek, ha élnek egyáltalán. Az adatokat magam jegyeztem föl, akkor még nem diktafonnal dolgoztam (erre a későbbi, a közös újatlaszos kérdőívvel történő gyűjtés idején kerítettem sort). Kilenc adatközlővel dolgoztam (5 nővel és 4 férfival: 70 év fölötti 2 volt, 50 és 70 közötti 5, 30 és 50 közötti pedig 2). Ennek a gyűjtésnek az anyagát egy korábbi tanulmányban már elemeztem abból a szempontból, hogy mely nagyatlaszos adatokat nem ismertek és nem használtak adatközlőim 2006-ban, illetőleg hogy az imént említett korosztályok szerint milyen különbségek mutatkoztak (Kiss 2007: 466–468).

A nagyatlasz kiválasztott adatainak és próbagyűjtésem vonatkozó adatainak az alapján végzek rövid elemzést. Az anyaggyűjtés során hangsúlyt helyeztem arra, hogy ne csupán szokásos adatközlőként, hanem informátorként is bevonjam adatközlőimet a gyűjtés izgalmas, olykor szó szerint vibráló világába. Ezért tudakoltam makacs következetességgel tőlük, mire emlékeznek a régiek nyelvhasználatából, mit nem használnak már, amit az idősebbektől még hallottak, mit nem használnak az unokákkal beszélve, amit egymás között még használni szoktak, s hogy szerintük általában hogyan mondják ezt vagy azt a mai mihályiak egymás között. A nagyatlasz ellenőrző gyűjtése idején 1964-ben készültek magnetofon-felvételek Mihályiban is, s az akkor elhangzottak elemzése jól mutatja, hogy egyes adatközlők már akkor mennyire el tudtak térni a nyelvjárási normától (Kiss 1981: 13–14).

3. Az elemző rész. A szóban forgó nyelvjárásban az –N határozórag (*házon, szépen)* realizációi a nagyatlasz tanúsága szerint az esetek többségében rövid vagy félhosszú *n*-nel hangzottak (a kérdőívbeli címszavak szerint lásd a megjelölt térképlapokon: okosan 707, itthon 737, idén 741, gyorsan 742, nélkül 766 (Mihályiban: *nékünn*), héten 1024, szekéren 1042, széken 1103). Mindössze két esetben jelenik meg a hosszú *nn*-es realizáció (*idénn*, *gyorsann*). Ez azért szúrt nekem szemet, mert a magam tapasztalata alapján az utóbbit tudtam a nyelvjárásra jellemző megoldásnak. (Egy idevágó tudománytörténeti adalék: Deme László említette, hogy a mihályi születésű Zsirai Miklós nyelvhasználatának egyik általa érzékelt sajátossága az -N módhatározórag gyakori hosszú ejtése volt.) Mi a magyarázat? Egyrészt az, hogy a szóban forgó toldalékolt szavak *–n* határozóragja követő s mássalhangzóval kezdődő szó előtt akkor is röviden ejtődik, ha a hosszú *nn*-s realizáció volt a normatív a nyelvjárásban, vö.: *ithon vót,* de: *ithonn ëvëtt; gyorsan futott,* de: *gyere, gyorsann!; okossan kisfiam,* de: *csinád okossann!* Tehát lehetséges, hogy ilyen és amolyan mondatfonetikai helyzetben is elhangozhattak ezek a szavak, s annak megfelelően jegyezte le

őket a gyűjtő. A félhosszú n-ek följegyzése viszont jól mutatja, hogy a köznyelvtől való eltérés hallható volt a gyűjtő számára az adatközlőknek szokatlan, tehát a köznyelvies, a rövid *n*-es kiejtés irányába késztető helyzetben is. A nyelvjárási *hun, mindëhun, sëhun* és *valahun* (a köznyelvi *hol, mindenhol, sehol, valahol* mihályi megfelelői) szóvégi *–n*-je határozórag. Igen ám, de ezt a laikus már nem érzékeli, ezért nem hosszú *nn*-nel ejtik. Pontos tehát a nagyatlaszos lejegyzés: *sëhun, sëhol* (*749.* térképlap), az utóbbi azonban az 1950-es években kirívó neologizmus volt.

A köznyelvi *zsindely* mindmáig nem tudott gyökeret verni a mihályi nyelvhasználatban. A nagyatlasz 1956-ben följegyzett diftongusos *sindüö* (202. térképlap) annyiban változott, hogy monoftongusos ejtése is előfordul (*sindő*). 1960-ból van egy *sindölér* 'zsindelyért', 1980-ból pedig egy *sindőjjér* adat (Kiss 1981: 10). De miért maradt hatástalan a köznyelvi szó? Azért, mert a *zsindely*-nek van egy másik, 'tetőcserép' jelentésben is használatos köznyelvi vetélytársa a nyelvjárásban, a *cserép*. Ezt is használják – a *sindő* mellett. A *sindő* állhatatossága másfelől azzal magyarázható, hogy a köznyelvi *zsindely*-jel nem állt memoriális kapcsolatban a nyelvjárási beszélők körében, s mivel összetartozásukat nem érzékelték, a köznyelvi alak nem befolyásolhatta nyelvjárási párja életét – annál kevésbé, mert köznyelvi szónak ott van a *cserép.* Figyelemre méltó az is, hogy a köznyelvi *véndely* nyelvjárási megfelelője, a *vindő* ugyanazt a nyelvi utat járja, mint a *sindő.* Megmaradásának elsődleges oka azonban az, hogy ezt az eszközt egyre kevésbé használják, s nincs olyan köznyelvi szó, amely kiszoríthatná (legföljebb a *zsirosbödön* jöhetne szóba, de mert alig van már disznóvágás – ott: *disznóölís –*, ritkán kerülnek szóba ezek a szavak). *A Dezső*-nek a *Dezsöl* névváltozata – mivel nincs *Dezsely* névváltozat a magyarban tudomásom szerint – az említett lexémák (vö. *sindő : sindöl, vindő : vindöl, Káró : Károl* 'Károly') analogikus hatásának az eredménye. Hangtörténetileg a *sindő* és a *vindő* megfelelője a köznyelvi *Gergő* keresztnév: *Gergely* → *Gergel* → (az *–l* vokalizálódásával) *Gergeü* → *Gergő*. S e tulajdonnévnek a melléknévi származéka a Mihályiban ma is használatos *gergölös* (idő), amely a télutó és tavaszelő ütközetének március 12-én (Gergely napján) gyakori kellemetlen következményét, a kiszámíthatatlan, szeles, esős, havas, hideg, kellemetlen időjárást jelöli. Vö. ehhez a következő szólásokat: *Gergely rázza a szakállát; Mérges, mint a Gergely-napi idő; Mátyás, Gergely, két rossz ember* (Fercsik–Raátz 2009: 107–108).

A *reggel* adatai is jól mutatják a változást. A nagyatlasz két *l*-kieséses változatot (*rëggëe, rëggé*) közöl a *rëggel* mellett (1064. térképlap). A 2006-os adatok szerint a *rëggé-t* már legföljebb a legidősebbek használják, tehát erősen archaikus. Említettek egy kihaltnak tekinthető, már csak emlékezeti szóként élő változatot is, ez pedig a *rëggédënn.* Ezt régebben hallották csak az akkori öregektől. A szóban forgó változatot őrzi egy szólás is: *rá (*vagy: *oda) së csëszik, min süket a jó rëggére.*

Hasonló eset a *nyelv* mihályi változataié is. A nagyatlasz két változatot hoz:

nyévë és *nyelvë* (1147. térképlap). A 2006-os adatok a *nyelvë* normatív voltát mutatják, de emlékezeti változatként felszínre került az elsőül közölt adat is. Mégpedig egy állandó szókapcsolatból, azaz olyan nyelvi kövületből, amely régies nyelvjárási alakok megmaradását biztosíthatja ideig-óráig (ameddig tudniillik az állandó szókapcsolat él). Ez a szókapcsolat a *tút ki a nyévedet* (= told ki a nyelvedet), amelyet gyakran mondtak nagyszülők, szülők unokáiknak, gyerekeiknek (a megfázásos eredetű gyakori köhögések miatt), s ennek emléke a szókapcsolattal együtt megmaradt az unokák emlékezetében. Hasonló az *asztal* nyelvjárási *asztó* változata (nagyatlasz 1071-es térképlap), amely mára már az emlékezeti tájszavak kategóriájába tartozik. Ezen a szinten való továbbélését egyelőre az *asztófijagyalázó* (= *asztalfiagyalázó)* 'rossz evő' összetétel segíti. Egyedül maradt viszont a (te) *hívsz* korábbi, a nagyatlaszban is már a *hísz* mellékalakjaként jegyzett, tehát emlékezeti szóalaknak tekintendő *hivol* (821. térképlap).

A köznyelvi *kiált* Mihályiban az 1950-es években, így a nagyatlaszos adat szerint is *kátt* volt. Ez a szóalak ma is él, de visszaszorulóban van. Köznyelvi hatásra közbülső változat alakult ki, a *kiátt,* de a fiatalok nyelvhasználatában jelen van már a *kiált* is. A *kátt* gyakorító képzős származéka a *kátoz (*rövid *t*-vel), amely ma is általános használatú.

A *völgy* főnév fő jelentése a 'hegyek, magaslatok közötti, alacsonyabban fekvő terület'. Van azonban '(a testen) jelentkező kelés magva', illetőleg 'az a kéve (a kepében), amelyik a szélső kévét befogja' (ez utóbbira l. Új magyar tájszótár 5: 771 *völgykéve* a. és Mihályi tájszótár 72). A nagyatlasz a *völgy* mihályi változataiként a *vüögy* és neologizmusként a *völgy* alakot közli (947. térképlap). 2006-ban a magaslatok közötti alacsonyabban fekvő terület kizárólagos jelölője a *völgy* lexéma volt, a föntebb közölt két másik jelentés hordozója pedig a *vőgy*. Így volt ez évtizedekkel korábban is emlékezetem szerint is. Szóhasadás történt, jelentéselkülönüléssel. Amiként – maradva a mihályi nyelvjárásnál – a *jászol* : *jászu* és a *villa* : *vëlla* esetében is történt: a *jászol* a bölcsőszerű alkotmányt jelöli a kis Jézust jelképező bábuval, változata pedig az istállók vályúszerű etetőjét, a *villa* az evőeszközt, a *vëlla* pedig a két- vagy több ágú mezőgazdasági szerszámot. Természetes azonban, hogy köznyelvi hatásra ez a korábbi világos alaki és jelentésbeli elkülönülés meggyengült, nem utolsósorban azért, mert az istállói (etető)jászolt falun is egyre kevesebben ismerik testközelből, s a mezőgazdasági eszköz jelölésére is a köznyelvi alakot használják. Érdemes volna megvizsgálni, hogy a hasonló nyelvjárási szóhasadások hogyan és mennyiben élik túl a köznyelvi hatást, ha egyáltalán túlélik (mihályi példákra l. Kiss 1990: 88).

A köznyelvi (én) *segítek* mihályi nagyatlaszos megfelelői a *segílëk* és a *segíttëk* (848. térképlap). Az előbbi a régi magyar *segél* ige nyelvjárási í-ző alakja (*segíl*), ma is él az idősebbek nyelvhasználatában, de visszaszoruló forma. A *segíttëk* a rábaközi nyelvjárási normának felel meg, itt ugyanis az *–ít* igeképző – *ítt* többnyire ma is. A köznyelvi (ti) *segítetek* (849. térképlap) igének a nagyat-

laszban három mihályi változata is szerepel: a *segítëk*, amely a nyelvjárási *segíl* + a többes szám 2. személyű igerag – *-l* kieséses – együttese, de a szótagzáró *l* kiesésével. A *segíttëtëk* a nyelvjárási *segítt* ige szabályos toldalékolásával jött létre. A *segíttëk* itt szerepeltetése (ti. hogy 'ti segítetek') viszont tévedés (föltehetőleg elírás), ugyanis ez egyes szám első személyű alak (l. föntebb). Bizonyára megütötte volna a fülemet, ha ezt a szóalakot többes szám 2. személyű szerepkörben bármikor is hallottam volna otthon. De nem hallottam.

A *szú* a nagyatlasz tanúsága szerint is *szul* volt Mihályiban az 1950-es években (974. térképlap), magam is így emlékszem (a TESz. ezt az alakváltozatot nem közli: 3: 800 *szú* a.). A többes számú *szulok* és a *szulos* melléknév és a *szullikas* (= szú + lyukas) összetétel is ebbe a sorba tartozik. 2006-os gyűjtésem során adatközlőim válaszaiból az derült ki, hogy három változat is hallható: leginkább a *szu,* amely *l*-nélküliségével a köznyelvi *szú* hatását mutatja, az egész régió szabályát követve azonban szóvégen rövid *u* van. A *szul* is megvan, de többé-kevésbé régiesnek érzik. Neologizmusként jelen van már a *szú* változat is.

A köznyelvi *szíve, szívük* mihályi megfelelőiként a nagyatlasz a *szüvö, szüvök* alakváltozatokat hozza (1138. és 1139. térképlap). A 2006-os gyűjtés alapján az általánosan használt forma a *szivë,* a *szivëk* ritkán fordul elő az idősek nyelvhasználatában. A nagyatlaszos adatok tehát visszaszorultak, legföljebb elvétve lehet hallani őket a legidősebbektől. A *szüvessenn* (=szívesen) őrzi legjobban a korábbi labiális tőváltozatot, de ez is erősen visszaszorulóban van, helyt adva a *szivessen(n)* formának.

A köznyelvi *tej*-nek a nagyatlasz adatai szerint 1956-ban *téj* volt a normatív, a *tej* pedig neológ mellékalakja (1079. térképlap). Emlékeim szerint is a *téj* volt az idősebbek körében általános használatú, s nekem gyerekként ez azért lehetett furcsa, mert családunkban csak nagyanyámtól hallottam. Érzékelhettem, hogy családonként olykor nagy különbségek voltak a nyelvhasználat nyelvjárásiassága tekintetében. Szomszédunk például nyelvjárási szempontból határozottan hagyományőrző volt, s ezt egy vele 1978-ban készült hangfelvétel is igazolja, mert abban a *téjjë* őrződött meg úgy, hogy 1980-ban a *tejë* alak (Kiss 1981: 12) volt általános használatú (ma, 2015-ben is így van).

4. A szókészlet változásvizsgálatában az apró részletek szemügyre vétele megkerülhetetlen. Ugyanis a részletek vizsgálatával válik lehetővé, hogy fölfedjük a – mi esetünkben a vizsgált nyelvjárásban érvényesült vagy érvényesülő – kisebb-nagyobb rendszerösszefüggéseket, s a változásokat indukáló körülményeket. Ily módon az ilyenféle adalékos elemzések azoknak a munkálatoknak az építőkövei, amelyeknek a célja általános törvényszerűségek megállapítása a nyelvi változások természetéről, okairól, módjáról. A nyelvi változások vizsgálatában a talán legizgalmasabb terület a változások megindulása forrásvidékének a földerítése. Tudvalévő, hogy a nyelvi változások az egyéni nyelvhasználatból, hajszálereken indulnak, s olykor búvópatakként hol felbukkannak, hol eltűnnek, hogy aztán közülük egyesek hódító útjukat bejárják, a többi pedig vagy megre-

kedjen, periférián maradjon, vagy az észrevétlenségből visszahulljon a nincstelenség világába. Tanulságos mind a terjedésnek, mind a visszaszorulásnak a nyelvi rendszerben és a közösség életében való lefolyását figyelemmel kísérnünk. S erre a nyelvjárások minden más nyelvváltozatnál több lehetőséget kínálnak.

A jelen vizsgálat alapján a következő általános jellegű megállapítások tehetők: 1) Az eredeti nyelvjárási és a mellettük megjelenő köznyelvi vagy köznyelvies szóalakok együttélése a szóhasadásos párok létrejöttére kínál lehetőséget: az eltérő alakok tálcán kínálják ugyanis a funkcióelkülönülés kialakulásának a lehetőségét. Éspedig többnyire úgy, hogy a nyelvjárási alak a régebbi, hagyományos, a köznyelvi pedig az újabb, modern eszköz, tevékenységi forma kifejezésére foglalódik le (a *villa* az emberi evőeszközt, a nyelvjárási *vëlla* a mezőgazdasági munkaeszközt jelöli). Abban az esetben, ha a nyelvjárási szóval/szóalakkal jelölt tárgy, fogalom visszaszorul, visszaszorul az azt jelölő szó is: a nyelvjárási *tëpik* a kézműves, a *szőnyeg* az ipari előállítású lakástextíliát jelölte, de mert már évtizedek óta csak az utóbb elérhető, lassan, de biztosan az emlékezeti szavak kategóriájába szorul vissza, majd bizonyára végleg el is tűnik a *tëpik (*< német *Teppich).* Ez az egész jelenségkör alapos vizsgálatra volna méltó! – 2) A tájszavak visszaszorulásának következtében megnőtt az „emlékezeti nyelvjárási szavak"-nak a száma. Azoké a nyelvjárási szavaké, amelyeket már spontán beszédben nem használnak, de amelyek még előhívhatók. A nyelvjárási szógyűjtések, így a követéses vizsgálatok esetében ajánlatos tehát tudakolni az adatközlőktől, emlékeznek-e még erre vagy arra a szóra, szóalakra, s ha igen, mit jelentettek, s kiktől hallották (nagyszülőktől, szomszéd nénitől stb.). Egy-egy szó nem akkor tűnik el véglegesen, amikor nem használják, hanem akkor, amikor az emlékezetből is kihull. Ha ugyanis az emlékezetben megvan, akkor a körülmények a tetszhalál állapotából éltre kelthetik a szót, ha azonban az emlékezetben sincs meg, akkor már ténylegesen kihalt. Hasonlóképpen: ha valamely eszköz kiesik a használatból, előbb-utóbb az azt jelölő szó is visszaszorul, s az emlékezetivé válás stádiuma után végleg el is tűnhet. Ha azonban az adott eszközt modernebb kivitelben újra használni kezdik, akkor a szó is újraéledhet. – 3) A visszaszoruló nyelvjárási szavak, szóalakok egy részét az állandó szókapcsolatok (szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szószerkezetek) sokáig őrzik. Egy példa: a föntebb elemzett szóalakok közül a *nyelvedet* régi nyelvjárási *nyévedet* változata így maradt meg. Ha tehát elkészül egy-egy nyelvjárási közösség frazeologizmusainak a leírása, érdemes ebből a szempontból is áttanulmányozni az archaikus nyelvjárási szavakat. – 4) A nyelvjárási szóalaknak a köznyelvitől való nagyobb fokú eltérése a köznyelvi megfelelővel való kapcsolat megszakadását, azaz a memoriális kapcsolat megszűnését hozhatja magával. Ha pedig ez bekövetkezik, akkor a nyelvjárási szóalak kikerül a köznyelvi szó hatása alól és „védettséget élvez" (l. föntebb a *sindő* és *vindő* esetét). – Nyelvszociológiai tapasztalat: a nyelvjárásiasabb nyelvhasználatú családok tagjai körében őrződnek meg legto-

vább az archaikus formák (l. a *tej* „szócikké”-ben; l. még Bokor 1995 passim).

Irodalom

Bokor József 1995. Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. szám.

Chambers, J. K. 2002. Dynamics of dialect convergence. Journal of Sociolinguistics 6/1: 117–130.

Elspass, Stefan 2005. Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 2005/1: 1–51.

Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009. Keresztnevek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

Kiss Jenő 1981. Nyelvjárási tanulmányok. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. szám.

Kiss Jenő 1990. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. szám.

Kiss Jenő 1991. Változásvizsgálat a magyar dialektológiában. In: Kiss Jenő és Szűts László szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 371–381.

Kiss Jenő 2007. A nyelvjárási szókészlet ismeretének változásáról. In: Benő Attila, Fazakas Emese, Szilágyi N. Sándor szerk., Nyelvek és nyelvváltozatok 1. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. Kolozsvár, A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. 465–470.

Kornyáné Szoboszlai Ágnes

Túros-e mindig a közös ló háta? Avagy egy nyelvjárási monográfia születése

Hogy ezt a címet adhassam Bíró Ferencet köszöntő írásomnak, legalább egy feltételnek meg kellett lennie: a közös munkának. De jó ismerni helyesen is a szólást! Hiszen azon a terepen, ahol a „közös ló" megszületett, ott *túrós à hātà*, mivel a *túr*, *túros* szavak a közmondásban érvényes jelentésben ismeretlenek. Különben is a beszélők ott, a keleti palóc nyelvjárás területén (is) hajlamosak a népetimológiára. De a *túr* mint ige megvan, mint azt a *Túr à disznó, túr à mocsārszélën* kezdetű dal ismerete igazolja. (Az interneten egy Nyárád menti, nem nyárádi (!) népdalnak tartott szöveg részeként találtam meg.)

A közös munka: *Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén*. (Eger, 2011. 309 lap; benne 82 lapnyi tájszójegyzék); szakmai meghatározása: nyelvjárási monográfia.

Az előmunkálatok 1995-ben indultak, amikor a falu első okleveles említésének 700 éves évfordulójára készülődve megfogalmazódott bennem egy – műfaját tekintve általam „falukönyv"-nek nevezett, az évfordulónak maradandó emléket állító könyv terve. Ez kezdetben kizárólag nyelvjárási feldolgozás lett volna, hiszen már korábban jártam gyűjteni nyelvjárási anyagot Felsőnyárádra miskolci hallgatóimmal. Ez igen hangulatos munka volt – remélem, így maradt meg a résztvevők emlékezetében is.

A faluba visszaköltözni szándékozó testvérem, Szoboszlay János még befejezetlenül álló házában vertünk tanyát hallgatóimmal. Testvéremmel, aki gyakran megnézet minket ott munka közben, igyekeztünk a falu és a közeli környék nevezetességeit is megismertetni. Ez nem volt haszontalan, mert például a gyerekek el nem tudták képzelni, mik lehetnek azok a szabályos kúp alakú képződmények a falu közelében. Talán vulkáni kúpok? Nem jártak még szénbányák vidékén, és nem ismerték a *meddőhānyó*-t.

Az üresen álló házból irányítottam el a gyűjtést végző hallgatókat az általam kiválasztott – és ami nagyon fontos az ilyen munkánál –, ismerős adatközlőkhöz. A falu elég alaposan megbomlott nyelvjárási állapotát ismerve, olyanokat választottam, akik tapasztalatom szerint a nyelvjárást még gyerekkoromból ismert változatában beszélik. Ezért vannak többségben az idős adatközlők, akik közül nem is egyet édesapám, Szoboszlay György tanított az elemi ismeretekre (ti. 1929 őszétől róm. kat. kántortanítóként dolgozott a faluban). A gyűjtés idején még legelső iskolásai is segíteni tudtak. Természetesen a református lakosságot is bekapcsoltuk a munkába, mert őket szomszédként, barátok, iskolatársak szüleiként, az eddig felsoroltak rokonaiként szintén nagyon jól ismertem. Ez egy alig ezer főt számláló településen teljesen természetes. Különben is azóta, hogy elke-

rültem a faluból, egyre több vegyes házasságot kötöttek (korábban ez szinte kizárt volt), az egységes állami általános iskola is a vallási különbségek, olykor ellentétekkel szemben hatott.

A legidősebb adatközlő 1911-ben, a két legfiatalabb 1942-ben született. Az összesen 45 adatközlőnkből 27 nő, 18 férfi, köztük hat házaspár volt. A nők főleg a háztartásban dolgoztak, vagy csak férjhez menetelükig vállaltak például a közeli szénbányák valamelyikében könnyebb fizikai munkát, takarítást, mezőgazdasági idénymunkát. A keresetet rendszerint a stafírung kiegészítésére fordították. A tehetősebbek asszonyai, lányai csak otthon dolgoztak.

A férfiak többsége legfeljebb a katonai szolgálat idejére hagyta el a szülőfalut, egyébként földet műveltek, valamilyen mesterséget űztek, vagy szintén a bányában dolgoztak.

Vallási és vagyoni szempontból a falu lakossága megoszlott. A tehetősebb, földdel rendelkező paraszti lakosság többsége református volt, a szegényebbek, a bérmunkából élők pedig katolikusok.. A beszolgáltatás (helyi szóval: *beadās*) éveiben a földet birtokolók kétlakiak lettek, hogy a beszolgáltatási kötelezettségnek megvásárolt termékekkel tudjanak eleget tenni. Ehhez keresték meg a pénzt (nem is rosszul a „széncsata" idején), és művelték a földjüket. Így egy három műszakban (nappalos, délutános, éjszakai *siktában*) dolgozó férfi az *északás héten* alig aludt, mert az éjszakai műszak után a kertjében, szőlőjében, földjén kapált, szénát kaszált a jószágainak, aratott, csépelt, kender segített feldolgozni, amikor férfikézre volt szükség és stb.

A gyűjtés kezdetben a nyelvjárási szókincsre fókuszált, mivel elsősorban másodéves miskolci egyetemi hallgatók vettek benne részt, akiknek záró dolgozati szemináriumot vezettem, és akik vállalták, hogy a dolgozatukban a Nyárádon gyűjtött anyagot dolgozzák fel.

Miskolcról kiutazva a 30 km-re fekvő faluba, egy-egy „munkanap" a következőképpen alakult. Előzőleg megbeszéltem az adatközlőkkel, hogy a hallgatók mikor keresik fel őket. A fogadtatás mindig szíves volt, amire én voltam a garancia, hiszen nemcsak én ismertem őket, hanem ők is engem, „falunk szülöttét" – ahogy emlegetni szoktak. És a gimnáziumi tanulmányaimat megelőzően a lakóhelyem. A sárospataki tanulásomat megelőzően állandóan itt laktam, később már csak a vakációk idején, de kapcsolatom mindig megvolt a szüleim, volt iskolatársaim és – azt mondhatom – gyerekkori ismeretségeim és ismertségem révén.

Kezdetben én is ott voltam egy-egy helyszínen, később azonban magukra hagytam a diákot és a vendéglátó adatközlőt, és visszamentem a házba, hogy valami szerény ebédet készítsek. Délután folytatódott a munka egészen addig, amíg a hallgatóknak vissza nem kellett Miskolcra utazniuk. Én rendszerint ott éjszakáztam – különösen ha másnap is folytattuk a gyűjtést.

Attól kezdve, hogy ez a munka a Visnyai Gyula polgármester (akinek már a szülei is az édesapám tanítványai voltak) és a képviselő testület (közülük többen

is a tanítványok, illetve a kartársak sorából kerültek ki) az évfordulóra készülődve az én – most már négy területre (történelem, földrajz, néprajz, nyelvjárás) kiterjedő tervemet megismerve és elfogadva, támogattak bennünket. Kaptunk ingyen ebédet az általános iskolában, és az elkészült szemináriumi, illetve szakdolgozatokat a polgármesteri hivatal szerény összeggel honorálta (otthoni változatban: *horonāltȧ* egy számukra átadott példány fejében. Ezekbe mindenki belelapozhatott 700 éves évforduló tiszteletére rendezett, 2000. augusztus 18-án nyílt és sajnos csak rövid ideig látogatható, igen gazdag anyagot felvonultató kiállításon. Közel húsz szemináriumi dolgozat és hat szakdolgozat van a gyűjteményben. Három szakdolgozat – Dudás Éva, Feketéné Üveges Enikő, Pávay Andrea munkája –.átdolgozva bekerült a falukönyvbe

A nyelvjárási kép összefoglalására a miskolci egyetemen velem egy időben oktató Fekete Péter kollégámat kértem fel. Ő kapcsolta be a munkába az ünnepeltet két helyszínt is megjárva. Ti. az egyik évben a hallgatók számára akkor még kötelező nyelvjárásgyűjtő utat B. Gergely Piroska tanszékvezető professzor a hozzánk legközelebb eső nyelvatlasz-kutatópontra, Szuhogyra szervezte. Ezen az úton puszta és önzetlen érdeklődésből Bíró Ferenc is részt vett. Itt kezdődött számára az „evés közben jön meg az étvágy" effektus, mert a második, most már Felsőnyárádra szervezett kötelező gyűjtésen újra velünk volt. Őt viszont Fekete Péter becsábította a nyárádi, akkor már az évfordulói előkészületek jegyében zajló munkába is. Ez az akció olyan gyümölcsöző volt, hogy született egy 80 lapnyi kézirat az említett falukönyv számára a Bíró Ferenc–Fekete Péter szerzőpáros tollából. Ez jelent meg – igaz, hogy a terjedelmet jelentősen lecsökkentve –*A mi falunk – Felsőnyárád* című falukönyvben 2000-ben a 700 éves évfordulót egy évvel követve: Bíró Ferenc–Fekete Péter: Nyelvjárási, nyelvhasználati jelenségek Felsőnyárádon (i. h. 379–440).

Elsősorban Bíró Ferencnek köszönhetően – ezt Fekete Péterrel együtt nyilvánosan is megerősítettük, – hármunk neve alatt 2011-ben megjelent a *Felsőnyárád nyelvjárása a 20. század végén* (Eger, 2011, 309 lap).

Itt kell megjegyezni két dolgot. A kiadvány szerzőinek említésénél jobbnak láttam volna a következő megoldást: Fekete Péter és Kornyáné Szoboszlay Ágnes közreműködésével stb. de ebbe Bíró Ferenc nem ment bele.

Másfél évtized érlelte meg a monográfiát. Ez alatt az adatközlők sora nagyon megfogyatkozott. Huszonnégy már az öröklétben társaloghat az anyanyelvjárásán. Az a nagyon sajnálatos, hogy közöttük kitűnő adatközlők is voltak, akik számára már az első percekben világos volt, hogy mit várunk tőlük, arról nem is beszélve hogy milyen nagyszerű tudással rendelkeztek az átalakulások miatt jórészt letűnt, hagyományos falusi élet területén.

Hogy a gyűjtő munkából monográfia szülessen, abba mindhármunk munkája benne van. De mégis Bíró Ferenc volt az, aki a legszívósabban vitte tovább az ügyet, egy pillanatra sem mondott le a megjelentetésről, pedig ez pénz hiányában szinte kilátástalanná volt. Az a falu, amelyik a falukönyv megjelentetése

érdekében Visnyai Gyula polgármestersége idején másfél milliót tudott áldozni a munkálatokra, zömmel a megjelentetésre, de egy kis honoráriumra is, mandátuma letelte után még jelképes/töredék összeget sem tudott adni a monográfiára.

Meg kell említenem, hogy a Bíró Ferenc szívós kitartása mellett a megjelentetés – az anyagiak biztosítását értve – Zimányi Árpád egri tanszékvezető érdeme.

A könyv megszületését, bemutatását a falu közvéleménye, a még élő adatközlők és/vagy a leszármazottak várták, sürgették. Kérésemre nem akárki, Kiss Jenő vállalta a kötet bemutatását, aki direkt ezért Felsőnyárádra utazott. 2012-ben egy október végi napon az egybegyűltek nagy figyelemmel és élvezettel hallgatták egy akadémikus tulajdonképpen róluk szóló fejtegetését 2012. Fekete Péterrel ezen az alkalmon juttattuk kifejezésre nyilvánosan Bíró Ferenc érdemeit az elvégzett munkában. Minden felszólaló köszönetét fejezte ki a jelenlevő Zimányi Árpádnak is.

A helybeliek közül sokan meg is vásárolták a kötetet. Erre csak úgy kerülhetett sor, hogy az eredeti 80 példány mellé Zimányi Árpád még továbbiakat adatott ki önköltségi áron. Ami az olvasó közönség érdeklődésére számot tarthat, az a bevezető gondolatsor és a nyelvjárásunk jellemzése. Ami viszont nekem a legemlékezetesebb, amit Bíró Ferenc így fogalmazott: „… a hangtani jelenségek közül legerősebben a rövid, széles ajaknyílással képzett (illabiális) *ȧ* tartja magát … A hosszú *ā* hang ellenben sokkal jobban közeledik az *á* felé (egyre alsóbb nyelvállásfokon és nagyobb ajaknyílással képezik) várhatóan itt a nyelvi kiegyenlítődés hamarabb meg fog történni”. A gazdag anyagból azért idéztem ez a „jóslatot”, mert ez az a tény, ami leginkább idegenszerűnek hat az én fülemben.

Most már (a **falukönyv**vel együtt) két könyv létezik nekünk, felsőnyárádiaknak: miattunk, rólunk. A **nyelvjárási monográfia** magába foglal egy majdnem százlapnyi **tájszójegyzék**et. De egy ennél bővebb szótárral már trilógiánk lehetne. És biztosan nagyobb terjedelmű is egy alapos, célzott gyűjtés eredményeként. Ezt a munkát azonban már a „növekvő zsenge népnek” kell elvégezni (Vikár Béla Kalevala-fordítása nyomán szabadon). A régi nyárádiak a munka sürgetésére azt mondták: *uprë!, uprë!,* vagy azt, hogy *ipȧr ipȧr!* ’gyerünk, hajrá, gyorsan’ jelentésben. Én is így biztatom mielőbbi munkavégzésre az utánunk jövőket.

A bevezető *ló* gondolathoz visszatérve: nem állja meg a helyét a „minden cigány a maga lovát dicséri” igazsága sem, mert én nyugodtan lehetek elismerő a Bíró Ferenc teljesítményét tekintve. A mondottakat alátámasztandó, idézek a máig egyetlen recenzióból. „Végezetül megállapíthatjuk, hogy Bíró Ferencék ugyan csak a nyelvjárási alapréteg nyelvhasználatát vizsgálták, ezzel mégis teljes munkát végeztek. A monográfia részletes, alapos, pontos, adatokban rendkívül gazdag: nagyszerű képet ad a felsőnyárádiak múlt század végi nyelvjárásáról. Reméljük, hogy ez a munka más kutatások kiindulópontjául is szolgál majd” (Teperics Józseftől idézve; MNy.110 [2014]: 488).

Csalódtam viszont abban a reményemben. hogy a manapság nem sűrűn születő nyelvjárási monográfiák képviselője – a felsőnyárádi – nagyobb feltűnést kelt a szakmában. A csalódáson túllépve, én is remélek, és az alcímben felvetett kérdésre határozott *nem* a válaszom.

Most pedig Nyárádon tanult fordulattal szólva: *Kedves Fëri! „Kívānom, hogy ezën soràim jó egészségbe' tàlājjànàk .... Most pedig zārom soràimàt"* sok köszönettel, ahogy Te meghatároztál engem:

a csángó palóc Szoboszlay Ágnes

Lőrincz Gábor

A magyar utónevek varianciája

1. Bevezetés

Az utónevek alakváltozatainak (variánsainak) vizsgálata nagyon izgalmas, azonban több okból is bonyolult feladat. Egyrészt azért, mert míg a variativitás és a vele azonos szemantikai jegyeket is mutató lexikológiai jelentésviszonyok (poliszémia, paronímia, szinonímia) elkülönítése a köznevek esetében azok jól meghatározható denotatív jelentéseinek köszönhetően viszonylag egyszerű (bár közel sem problémamentes), addig a tulajdonnevek denotációjának mibenléte vitatott kérdés, minek következtében a különböző lexikológiai jelentésviszonyokba való besorolásuk is sokkal problematikusabb. Egy másik ok, hogy a vizsgálat során a történeti és a leíró szempontú elméleti háttér szorosan összefonódik, hiszen az utónevek alakváltozatainak összetartozása egyes esetekben a szinkróniában is egyértelmű (*Joachim/Joakim*), más esetekben viszont csak etimológiai elemzés bizonyíthatja azt (*András~André→Endre, Alex/Alek→Elek*). Vannak azonban olyan utónevek is, amelyek variáns mivolta sem diakrón, sem szinkrón módszerekkel nem igazolható megfelelően, hiszen bár alakilag nagyon hasonlóak (*Buzát?Buzád, Bakta?Baksa*), etimológiájuk tisztázatlan, egyértelmű közszói eredetüknek köszönhetően pedig felvetődik a morfológiai tagolhatóság lehetősége, ami a szinonimákhoz közelíti őket. A kérdés eldöntése azokban az esetekben a legnehezebb, amikor az alakilag nagyon hasonló utónevek (*Abony?Adony*) etimológiája ismeretlen, és morfológiai felépítésük is azonos. Ezek a szempontok egyrészt viszonylagos szabadságot biztosítanak a magyar utónévanyagot vizsgáló számára, másrészről azonban megkövetelik, hogy nagyon körültekintően és következetesen járjon el a tulajdonnevek varianciájának kutatása során.

2. Elméleti alapvetés

Kiindulásképpen tisztáznunk kell a variativitás fogalmát. Mivel az utónevek vizsgálata a lexikai szinthez kapcsolódik, ezért most csak a lexikai variánsok meghatározására szorítkozom: A lexikai variánsok olyan nyelvi változatok, amelyek alakilag nagyon hasonlóak (csak részleges alaki, nem morféma értékű eltérést mutatnak), referenciális (denotatív) lexikai és grammatikai jelentéseik teljesen azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérőek, azaz közöttük az egyes nyelvrétegbeli vagy kommunikációs helyzetekben való használhatóságukban mutatkozik különbség (vö. Lőrincz 2009: 110). A lexikai szintű variativitás meghatározásakor tehát jelentésbeli és alaki szempontokat egyszerre kell szem előtt tartani.

A szakirodalomban több esetben megfigyelhető terminológiai többértelműség a variativitás és a vele azonos jegyeket is mutató lexikológiai jelentésviszonyok kapcsán. A variánsokat legtöbbször a szinonimákkal (vö. Haader 2001: 367, Dömötör 2004: 72, Benkő 1988: 68, Gombocz 1997: 60, Hadrovics 1992: 93), közülük is leginkább a szinonim képzővel létrehozott azonos tövűekkel (*zongorál–zongorázik, tördel–tördös*) cserélik fel, aminek legfőbb oka a nagyfokú alaki hasonlóság (vö. Lőrincz 2011a: 138, Juhász 1980: 113). Más esetekben a variánsokat a poliszémákkal (a kognitív nyelvészetben a poliszém lexéma egyes jelentéseit szemantikai variánsoknak nevezik) hozzák kapcsolatba (vö. Pethő G. 2004: 80), néha pedig a nyelvi változók minden típusát variánsnak tekintik a szakemberek (vö. Lanstyák 2009: 19, Kiss J. 2008: 260, Szathmári 1999: 301). Az is előfordul azonban, hogy a nyelvészek nem feltételeznek szoros kapcsolatot olyan nyelvi elemek között (*várj–várjál*), amelyeket egymás variánsaiként kellene kezelni (vö. Lanstyák–Szabómihály 2011: 115–116).

A variativitás kapcsán meg kell említenünk a különböző mértékű alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok kérdését is, amelyek három csoportba sorolhatók: funkcionális elkülönülést mutató variánsok, teljes szóhasadáson átment önálló lexémák, valamint részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakvariánsok. Az első esetben egy poliszém lexéma alakvariánsairól van szó, amelyek denotatív jelentései azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérést mutatnak: *kapsz – kapol – kapú.* A második esetben önálló lexémák jönnek létre, melyek esetében szinkrón nyelvi síkon teljes jelentéselkülönülés figyelhető meg még akkor is, ha nagyfokú alaki hasonlóságot mutatnak: *nevel – növel, megvesz – megveszik*. A harmadik eset pedig az átmenetet képviseli (jelentésmegoszlás), amikor is nehezen dönthető el, hogy két önálló lexémáról vagy egy lexéma alakváltozatairól van-e szó: *átnyúl–átnyúlik, áldoz–áldozik* (vö. Lőrincz 2004 és Lőrincz 2009: 103–108).

A dolgozat szempontjából szükséges tisztáznunk a **variáns** és az **alakváltozat** terminusok kapcsolatát is: „Alakváltozatoknak tekintjük az olyan közös gyökerű párokat, amelyeknek tagjai között írásban is megnyilvánuló magán- vagy mássalhangzóbeli (például kötőhangzóbeli) eltérés van, önálló szóelem- vagy toldalékbeli különbség nincs (Grétsy 1980: 139). „Bizonyos (…) szópárok tagjait egymástól nem is jelentésbeli, hanem csupán alkalmazásbeli vagy hangulati, érzelmi tartalombeli különbség választja el" (Grétsy 1962: 19). Ha összehasonlítjuk a lexikai variánsok és az alakváltozatok definícióját, akkor jól látszik, hogy a két terminus azonos jelentésű. Az alakváltozat megnevezést Károly Sándor (vö. 1970:78) és Juhász József (vö. 1980) is a variáns terminussal azonos jelentésben használja.

Mielőtt áttekintenénk, hogy a névtani kutatásokban hogyan jelenik meg a variativitás kérdésköre tisztáznunk kell a köznevek és a tulajdonnevek denotatív jelentésének és denotációjának különbségét. A denotatív (megjelölő) vagy konceptuális (fogalmi), más megnevezéssel kognitív (ismeretei/tudati) vagy logikai

jelentés a közszavak esetében azoknak az azonosító jegyeknek az összessége, amelyek a jelöltet (*szék, fiú, tehén*) megkülönböztetik valamennyi más létezőtől (vö. Lőrincz 2009: 50 és Szende 1996: 22–25), azaz amelyek alapján eldönthető, hogy egy dolog melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve (vö. Szilágyi N. 1996: 39). A denotatív jelentés a jelentésszerkezet központi magja (vö. Kiefer 1983: 84). A denotáció (jelölési érték) a szakirodalomban vagy a jelnek a vele jelölt dologgal vagy a jelnek a fogalommal való kapcsolata (vö. Lőrincz 2009: 124 és Pethő J. 2006: 36), ami „… magában foglalja azoknak az elkülönítő, más oldalról azonosító jegyeknek az összességét, amelyek egy dolgot elkülönítő értékkel általánosan és elégségesen meghatároznak" (Pethő J. 2006: 36).

A tulajdonnevek denotatív jelentése és denotációja vitatott: „A tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval, Martinkó fogalmazásában »a jelölt dolog tudati képével«. […] Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnév jelentése nem maga a jelölt dolog (…), hanem a jelölt dologra való vonatkozás" (J. Soltész 1979: 29). Kiefer Ferenc szerint a tulajdonnév (denotatív) jelentése az az egyed, amelyre maga a tulajdonnév vonatkozik (2000: 159–166), vagyis nem a jelölt dolog tudati képe, hanem maga a jelölt dolog. Több kutató is úgy gondolja azonban, hogy a tulajdonnév jelentése megegyezik a név etimológiájával (vö. Hajdú 2003: 82).

A tulajdonnév jelentésének meghatározása a szakirodalomban tehát nem egységes, az azonban tény, hogy: „A tulajdonnevek hangalakjai és denotátumai (a jelöltek) között hasonló összefüggések vannak, mint a közszavak alakja és jelentése között" (Hajdú 2003: 89). Ezeknek az összefüggéseknek a szemléltetésére J. Soltész Katalin (vö. 1979: 33–43) és Hajdú Mihály (vö. 2003: 89–96) névtani jelentésrendszerét használom, utóbbit táblázatos formában is közlöm (a táblázatban feltüntetett fogalmak és a példaanyag is Hajdú Mihálytól származik, a táblázat azonban ilyen formában nem jelenik meg az idézett műben). Indokoltnak tartom továbbá szemléltetni Károly Sándor közszavakra alkalmazott lexikológiai jelentésviszony-rendszerét is, mivel bár Hajdú Mihály névtani rendszerének alapját képezi, alakváltozat-értelmezésük mégis csak részlegesen egyezik. A névtani rendszerben megjelenő jelentésviszonyok közül csak azokat jellemzem részletesen, amelyek kapcsolatba hozhatók a variativitással. Előre jelzem, hogy a tulajdonnevek különböző jelentésviszonyokba való besorolása (éppen a denotatív jelentés fogalmának szakirodalmi értelmezési eltérései miatt) sokkal problematikusabb, mint a közneveké.

JELENTÉS → ALAK ↓	**Egy jelentés (*monoszémia*)**	**Több összefüggő jelentés (*poliszémia*)**	**Több összefüggéstelen jelentés (*heteroszémia*)**
Egy alak (*mononímia*)	Egyjelentésű szavak: *szú, hasis, pikkelylik*	Többjelentésű szavak: (poliszémák): *ezüst, baba, kikap*	Azonos alakú szavak (homonimák): *áll*[1], *áll*[2], *szeg*[1], *szeg*[2], *szeg*[3]
Több hasonló alak (*polinímia*)	Alakváltozatok: *fel/föl; csoda/csuda;*	Jelentésmegoszlás: *bozótos, bozontos; csoma, csuma; gomb, gömb; tompa, tömpe;*	Jelentéselkülönülés: *guba, gubó; jóság, jószág; suhan, suhanc*
Több különböző alak (*heteronímia*)	Rokon értelmű szavak (szinonimák): *kutya, eb, arc, ábrázat, pofa*	Mezőösszefüggés: *fül, orr, szem, eszik, iszik, fácán, fürj*	Összefüggéstelen szavak: *ló, asztal, indulat*

1. táblázat: *Károly Sándor által elkülönített lexikai jelentésviszonyok* (1970: 78).

JELENTÉS → ALAK ↓	**monodenotátum**	**polidenotátum**	**heterodenotátum**
Egy alak (mononímia)	Egyjelentésű tulajdonnevek: *Namíbia, Olt*	Többjelentésű tulajdonnevek: *Urál, Amerika, Szabó Tamás*	Azonos alakú tulajdonnevek (homonimák): *Galícia, Gera*
Több hasonló alak (polinímia)	Alakváltozatok: *Danzig/Gdańsk; Petőfi Csarnok/Pecsa; Anna/Ancsika/ Panka*	Jelentésmegoszlás: *Vidám, Vidor; Gallipoli, Gelibolu*	Jelentéselkülönülés: *Johannes, János, John*
Több különböző alak (heteronímia)	Rokon értelmű tulajdonnevek (szinonimák): *Pest/Ofen; Vajk/Szent István*	Mezőösszefüggés: *Karthágó, Tunisz*	Összefüggéstelen szavak: *Ferihegy, Monfalcone*

2. táblázat: *Hajdú Mihály által elkülönített névtani jelentésviszonyok* (2003: 94).

Hajdú Mihály – Károly Sándorhoz hasonlóan – elkülönít mono-, poli- és heteronímiát, valamint (a mono-, poli-, és heteroszémia analógiájára) mono-, poli-, és heterodenotátumot. Károly Sándornál a variánsok alaki és jelentésbeli szempontból is egységes csoportot alkotnak (*fel/föl, csoda/csuda*), Hajdú Mihály alakváltozatokként feltüntetett példáinak egy része azonban legalább morféma értékű eltérést mutat (*Anna/Pancsika, Petőfi Csarnok/Pecsa*), azaz nem az alakváltozatok, hanem a szinonimák közé tartozik. Ugyanez figyelhető meg a család- és utónevek alak- és írásváltozatainak esetében, amelyek között szintén megjelennek szinonimák (*Eperjes/Epres*) és variánsok (*Endréd/Endrőd*) is. Az is előfordul, hogy egyes utónevek minden változata szinonimaként szerepel, pedig közöttük szinonimák (*Mária, Marinka, Marcsi*) és variánsok (*Marinka, Marika, Mariska*) egyaránt vannak. Egy konkrét személynév különböző nyelvekben használatos változatai (*Mária, Mary, Marie/John, János, Johannes*) egy személyt jelölve mono-, több személyt jelölve pedig heterodenotátumként jelennek meg, azaz ugyanazok a tulajdonnév-változatok egyszer a variánsok sorába illeszkednek, máskor pedig a jelentéselkülönülést mutató tulajdonnevekébe. A földrajzi nevek esetében a lexikológiai jelentésviszonyba való besorolás egyértelmű, hiszen – minden esetben monodenotátumról lévén szó – az azonnyelvi és a különböző nyelvekben előforduló névváltozatok vagy egymás variánsai (*Bukarest/Bucarest/Bucharest*) vagy egymás szinonimái (*Pest~Ofen*). Az is fontos kérdés, hogy az azonos nyelvi tulajdonnév-változatok ugyanazt a denotátumot jelölik-e, mert ha nem, akkor nagyfokú alaki hasonlóságuk ellenére (*Pócs, Pós, Pósa, Póka, Pócsa*) sem variánsok, hanem jelentéselkülönülést mutató tulajdonnevek.

J. Soltész Katalin a különböző nyelvek azonos eredetű neveit (*John/János/Jean*) alakváltozatokként kezeli, emellett pedig részletesen foglalkozik az azonnyelvi névváltozatok (*András~Andor~Endre, Demeter/Dömötör*) kérdésével is, amelyeket rokon neveknek tekint. Utóbbiakról megállapítja, hogy köztük jelentésmegoszlás, jelentéselkülönülés, névhasadás (vö. még Kiss L. 1994) ment végbe, hiszen akár egy személy is viselheti őket kettős utónévként (*Gelléri Andor Endre*). Ennek a megállapításnak a kapcsán meg kell jegyeznem, hogy bár valóban vannak olyan rokon utónevek, amelyek kettős névként egymás mellé kerülhetnek, mégsem tartom valószínűnek, hogy léteznek *Gábor Gábrielek, Júlia Juliannák* vagy *Tibor Tiborcok*, ugyanis úgy vélem, hogy a minimális alaki eltérés kizárja bizonyos utónevek kettős nevekként való használatát. Ha azonban a rokon neveknek eltérő a hangalakja és az írásképe (*Atilla–Etele*), akkor már megjelenhetnek kettős utónévként, ami igaz az eredeti utónevek és a belőlük önállósult eltérő alakú becézett névváltozatok (*Erzsébet Zsóka, Éva Vica, Bandó András, Elek Sándor*) esetében is.

J. Soltész Katalin a földrajzi nevek eltérő hangalaki változatait (*Perzsia~Irán, Etiópia~Abesszínia*) szinonimáknak tekinti, mivel azonos denotátumot jelölnek. Ezt a jelenséget a többnevűség egyik aspektusaként tárgyalja, de felhívja a fi-

gyelmet arra, hogy a többnevűség is csak abban az esetben kapcsolódik a szinonímiához, ha a földrajzi nevek egy nyelvrendszeren belül élnek egymás mellett változatként. Szinonimája tehát *Fiumének Rijeka, Danzignak Gdańsk,* de nem az *Pozsonynak Bratislava* vagy *Bécsnek Wien*. Ennek kapcsán megfontolandó, hogy a határon túli magyarok nyelvhasználatában szinonimának számítanak-e a magyar és az államnyelvi megfelelők: *Kassa–Košice, Nagyvárad–Oradea, Szabadka–Subotica*.

J. Soltész elhatárolja azonban a szinonimáktól az egyes nyelvek utónév-megfeleléseit (*Theophil–Amadeus–Gottlieb–Bogumil; Kovács–Schmidt–Faber*), de nem az eltérő nyelv, hanem a különböző denotátumok miatt. Hajdú Mihálytól eltérően az egyes utónevek alaki eltérést mutató azonos nyelvi változatait (*Marika~Mariska*) sem szinonimáknak, hanem variánsoknak tekinti. A két rendszer eltéréseit a jobb áttekinthetőség érdekében táblázatos formában szemléltetem:

Hajdú		**J. Soltész**	
Danzig/Gdańsk	alakváltozatok/variánsok	*Danzig~Gdańsk*	szinonimák
Karthágó–Tunisz	mezőösszefüggés elemei	*Perzsia~Irán*	szinonimák
Mária~Marika	szinonimák	*Mária/Marika*	alakváltozatok/variánsok
John,János,Jean	jelentéselkülönülés	*John/János/Jean*	alakváltozatok/variánsok

3. táblázat: *J. Soltész Katalin és Hajdú Mihály rendszerének eltérései*

Világosan látszik, hogy a két rendszer közti ellentmondások egyik része a variativitás és a szinonímia pontatlan elhatárolásának következménye, másik része azonban a tulajdonnevek denotációjával (mono-, poli- és heterodenotátum) magyarázható: „Ha a tulajdonnév több egyedre vonatkozik, több denotációja, következésképpen több jelentése is van” (J. Soltész 1979: 29). Az összevetett példák közül a *Karthágó–Tunisz* és a *Perzsia~Irán* nem azonosak, de lényegileg egyeznek, hiszen ugyanazoknak a földrajzi területegységeknek az ókori és a jelenkori megnevezései.

Bár a homonímia és a variativitás nem függnek össze szorosan, mégis meg kell említenünk az utóneveknek egy olyan csoportját, amely mind Hajdú Mihálynál, mind J. Soltész Katalinnál az utónév-homonímiával kapcsolatban jelenik meg, de véleményem szerint az utónév-alakváltozatokhoz is kötődik. Ebbe a csoportba a különböző keresztnevek azonos becenevei (*Berci* → Albert, Bernát és Bertalan; *Gyuszi* → Gyuri ‹ György és Gyula; *Ági* → Ágnes és Ágota *Juci* →

Judit, Júlia, Julianna) tartoznak, amelyeket ha egy utónév változataiként használunk (*Gyula* → Gyuszi és Gyuri*; György* → Gyuszi és Gyuri; *Júlia* → Juli és Juci; *Julianna* → Juli és Juci), akkor becenévvariánsok jönnek létre.

3. Példaanyag

A szakirodalom áttekintése alapján megállapíthatjuk, hogy a tulajdonnevek különböző jelentésviszonyokba való besorolása bonyolult feladat, ezért az utónevek vizsgálatának elméleti kereteit pontosan meg kell határozni: 1. Vizsgálataim során nem a nevet viselő személyek (jelöltek/denotátumok) lehetséges számából indulok ki, hanem abból, hogy az Akadémia utónévlistáján szereplő nevek közül egyazon személy bármelyiket kaphatja: pl. *Alicia, Alícia, Alízia, Alica, Alisa, Aliza, Alissza, Aliz* vagy *Alíz*. 2. Mivel a variativitás legcélravezetőbb vizsgálati módszere a dinamikus szinkrónia (vö. Gorbacsevics 1978: 5, hivatkozik rá Lőrincz 2009: 96–97), ezért a variánspárok/variációs sorok meghatározása során az utónevek alaki és etimológiai jellemzőit együttesen tartom szem előtt. Az etimológiára mint a tulajdonnév egyik legfontosabb jelentéssíkjára tekintek (vö. J. Soltész 1979: 31–32), amely a legtöbb esetben segít eldönteni, milyen kapcsolatban áll egymással két névalak. 3. Az MTA-listán szereplő utónevek különböző nyelvekből származó változatait csak akkor tekintem variánsoknak, ha azok alaki és etimológiai szempontoknak együttesen felelnek meg (*Alex/Alek, Agáta/Ágota* de *Alexander→Sándor*). 4. J. Soltész Katalin névhasadással kapcsolatos megállapításait figyelembe véve (de azokat kissé átértelmezve) a variánsokat elkülönítem a jelentéshasadáson átment névalakpároktól. Ha két utónév csak részleges alaki eltérést mutat, emellett pedig azonos a kezdőbetűjük és az etimológiájuk (*Bars/Bors, Ábrám/Ábrán*), variánsoknak tekintem őket. Ebbe a csoportba sorolok néhány olyan utónevet is, amelyek becéző változatokból önállósultak (*Annika/Anika/Anikó*). A jobb áttekinthetőség érdekében a variánsokat a dolgozat egészében perjellel (/) kapcsolom össze. Ha a két név etimológiája azonos, de eltérő az írásképük és a hangalakjuk (*Alek→Elek, Armandó→Herman*), akkor már jelentéshasadás során szétvált alakpárokként kezelem őket, és nyíllal (→) különítem el egymástól. Megkülönböztetek továbbá szinonimákat, alaki hasonlóságot mutató önálló neveket (paronimákat), valamint olyan alakpárokat is, melyek tagjainak lexikológiai jelentésbeli viszonya bizonytalan. A szinonimák közé olyan nevek kerülnek, amelyek morféma értékű eltérést mutatnak egymáshoz képest (*Adelin~Adelina, Amarilla~Amarillisz*). Az alaki hasonlóságot mutató önálló nevek (*Alida–Alina, Árisz–Árész*) elhatárolásában kiindulópontom az eltérő etimológia, a bizonytalan besorolású nevek között pedig olyan hasonló alakú párok (*Adala?Adéla, Bartal?Bertel*) szerepelnek, amelyek közül legalább az egyik eredete ismeretlen. A szinonimákat hullámvonallal (~), az alaki hasonlóságot mutató önálló neveket kötőjellel (–), a bizonytalan besorolású neveket pedig kérdőjellel (?) kapcsolom egymáshoz. Ahogy fentebb már utaltam rá, a homonímia nem függ össze szorosan a variativitással,

ezért a vizsgált névanyagban megjelenő homonimákat nem önálló csoportban, hanem az egyes csoportokon belül vizsgálom. A nevek etimológiai összefüggéseinek meghatározásához az MTA Nyelvtudományi Intézete által kifejlesztett *Utónévkeresőt*[1] használom, az utónevek forrásának pedig az MTA által 2015. március 1-jén közzétett női és férfiutónév-listát tekintem. Dolgozatomban mind a női, mind a férfinevek közül csak az *a*-val és a *b*-vel kezdődőek vizsgálatára szorítkozom, velük összefüggésben azonban néhány esetben más kezdőbetűs utóneveket is megvizsgálok.

Mielőtt azonban áttekintenénk az utónévanyagot, nézzük meg, milyen feltételek mellett kerülhet fel egy név az MTA által összeállított utónévlistára. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül ismertetett szempontok az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján[2] részletesen megtalálhatóak. Az 1982. évi 17. törvényerejű rendelet 30.§-ának (5) bekezdése kimondja: ha a szülők által választott utónevet az utónévjegyzék nem tartalmazza, akkor az MTA jogosult dönteni a kért utónév anyakönyvezhetőségéről a névkutató, nyelvtörténész, pszicholingvista, szociolingvista szakemberekből álló Utónévbizottság szakvéleménye alapján. Az Utónévbizottság alapelvei közül a következők kapcsolódnak a dolgozat témájához:

2. Az újonnan kérvényezett utónevet minden esetben a mai köznyelvi kiejtésének megfelelően, a mai magyar helyesírás szabályai szerint kell bejegyezni (pl. *Maya* helyett *Maja*; *Gerald* helyett *Dzserald*, *Claudia* helyett *Klaudia*). Erről az 1982. évi 17. törvényerejű rendelet 27.§ (2) bekezdése így rendelkezik: „*A név anyakönyvezésénél a magyar helyesírás szabályai az irányadóak*."

6. Az idegen nyelvi eredetű újabb utóneveknek a magyarban meglevő, tehát már meghonosodott megfelelőit ajánljuk bejegyzésre, ha vannak ilyenek (pl. *Casper* helyett *Gáspár*, *Deniel* helyett *Dániel*, *Catharina* helyett *Katalin*).

9. Az utónévlistán szereplő nevek becéző változatai abban az esetben javasolhatók bejegyzésre, ha az általuk képviselt típusnak már vannak hagyományai a névkincsünkben. A nevek túlzott, többszörös becéző formáit a bizottság nem javasolja (pl. *Icuska, Katácska, Loncika, Gyuszkó, Misike*). A férfinevek becéző formáit csak akkor támogatja a bizottság anyakönyvezésre, ha személynévi használatuk a középkorra nyúlik vissza, és ez hitelesen bizonyítható is (pl. *Gergő, Janó*).

12. Ha egy már anyakönyvezett név bejegyzését kérik más helyesírással:

a. a már bejegyezhető, idegen eredetű, más nyelvekben is több alakváltozatban létező nevek esetében akkor javasoljuk a név újabb írásváltozatát, ha a jelenségre találunk példát más nevek esetében (*Annabel – Annabell, Bora – Bóra, Izabel – Izabell),*

b. ha a kért bejegyzési forma megfelel a magyar kiejtésnek, illetve az alakvál-

[1] http://corpus.nytud.hu/utonevportal

[2] http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek

tozat bizonyíthatóan levezethető egy alapnévből (*Milla – Mila, Heni – Henni*).

3.1. Utónévvariánsok

Ebbe a csoportba azokat az utóneveket soroltam, amelyek alakilag és etimológiailag is egyértelműen összetartoznak. Az alaki eltérés további altípusok szerinti csoportosítástól eltekintek, illetve figyelmen kívül hagyom azt is, ha az alaki eltérés kettős átvétel eredménye. A neveket gyakorlati okok miatt nem ábécérendben közlöm.

> női nevek: *Annamira/Annamíra, Antoanett/Antoniett, Aranka/Aranyka, Ariadna/Ariadné,*
> *Amina/Ámina, Anabel/Anabell/Annabel/Annabell, Adela/Adéla, Agáta/Ágota,*
> *Alicia/Alícia/Alízia, Alica/Alisa/Alissza/Aliza, Aliz/Alíz, Amália/Amélia,*
> *Ariéla/Ariella, Aletta/Alitta, Anni/Ani, Anika/Annika/Anikó,*
> *Aisa/Aisah,*
> *Adriána/Adrianna, Afrodita/Afrodité, Anéta/Anetta, Angéla/Angella,*
> *Ariana/Arianna, Aténa/Aténe/Atina, Aina/Ajna/Ainó/Ajnó, Aira/Ajra,*
> *Aleszja/Alesszia/Alexia, Aloma/Alóma, Arika/Arikán, Alda/Aldea,*
> *Azura/Azurea, Aura/Aurea*
>
> …
>
> *Benedikta/Beneditta/Benedetta, Barbara/Borbála, Bianka/Blanka,*
> *Borka/Boróka, Benáta/Benita, Béta/Betta/Betti, Beatrisz/Beatrix,*
> *Britni/Britani*
>
> férfinevek: *Arkád/Árkád, Anton/Antos, Adorján/Adrián, Andorás/András, André/Andrej,*
> *Arlen/Árlen, Árszen/Arzén, Aser/Áser, Aba/Ata, Ámer/Amir,*
> *Arvéd/Arvid,*
> *Andor/Andon/Andos, Amadé/Amadó, Atilla/Attila, Angelus/Angelusz,*
> *Ábrám/Ábrán, Achillesz/Achilles/Ahillész, Aladin/Aladdin, Alek/Alex,*
> *Arnold/Arnót/Arnó, Aldó/Áldor, Ágost/Auguszt, Alvián/Alvin*
>
> …
>
> *Bogumil/Bohumil, Boldizsár/Baltazár, Benjamin/Benjámin, Benke/Benkő,*
> *Bodó/Bató, Bartó/Barta, Bars/Bors, Benedek/Benedikt,*
> *Bán/Bánk, Barabás/Borbás, Bernárd/Bernát*

A fenti variánspárok/variációs sorok közül néhány tagjainak a kapcsolata rövid magyarázatot igényel. Az *Aisa/Aisah* pár második tagjának *-h*-ja (minden valószínűség szerint) néma hangzó, a pár tagjai tehát írásváltozatok, az

Antoanett/Antoniett pedig hangátvetéses és a magánhangzó minőségében is eltérő variánsok. A *Borbála* a *Barbara*, a *Boldizsár* a *Baltazár* régi magyar alakváltozata, a *Bató*/*Bodó* és az *Aba/Ata* pedig azonos etimológiájú régi magyar nevek.

A *Bianka/Blanka, Aira/Ajra* és az *Alesszia/Aleszja* utónevek azért kerültek a variánsok közé, mert a párok tagjainak eltérése csupán magánhangzók és approximánsok szembenállása (*i→l, i→j*), ami a közelítőhangok akusztikai jellemzőinek folytán (vö. A. Jászó 2004: 110) hangvariációnak tekinthető.

Az *Andorás/András, Ágost/Auguszt, Alvin/Alvián, Barabás/Borbás, Boróka/Borka, Britni/Britani, Alda/Aldea, Azura/Azurea, Aura/Aurea* párok tagjait is variánsoknak tekintem, hiszen csak fonémányi eltérést mutatnak. Az *André/Andrej*, *Andor/Andon/Andos* nevek is összefüggnek az *Andorás/András* nevekkel, mégis célszerű őket egymás szinonimáiként kezelni. Az *Andon* kapcsán homonímiával is számolni kell, hiszen az az *Anatal*nak és az *András*nak is becéző alakja lehet. Ugyanez mondható el a *Béta/Betta/Betti* utónevekről is, hiszen a *Betta* a *Berta*, a *Babett*, a *Babetta*, valamint az *Erzsébet* változata is lehet, míg a variációs sor másik két eleme csak az *Erzsébet* becézőjeként és önállósult változataként él.

Az *Anikó* változatot azért kezelem az *Anika/Annika* pár variánsaként, mert töveik és a hozzájuk kapcsolódó kicsinyítő képzők (*-ka/-kó*) is egymás variánsai.

Az *Adorján* az *Adrián* régi magyar alakváltozata: a pár tagjai között a magánhangzótöbbleten kívül magánhangzó–approximáns szembenállás is megfigyelhető.

Az *Arnold/Arnót/Arnó, Aldó/Áldor, Arika/Arikán, André/Andrej, Benedek/Benedikt, Bernát/Bernárd, Bán/Bánk* utóneveket azért tekintem variánsoknak, mert véleményem szerint egyik tagjukban a J. Soltész Katalin által a tulajdonnevekben előforduló névformánsok közé sorolt funkciótlan végződések (vö. J. Soltész 1979: 19) jelennek meg.

3.2. Utónév-szinonimák

Ebbe a csoportba azok a névváltozatok kerültek, amelyek egymáshoz képest legalább egymorfémányi eltérést (többletet vagy hiányt) mutatnak. Közülük néhány az első csoportban már egymástól elkülönülő variánspárok elemeiként megjelent (*Alicia/Alícia/Alízia, Aliz/Alíz*), itt azonban (az alaki eltérés következtében) egy szinonimasor tagjaiként kezelem őket (*Alicia/Alícia/Alízia~Aliz/Alíz*). Mivel a variánspárok/variációs sorok tagjai közül mindegyikhez hozzátartozik ugyanaz a szinonima/szinonimasor, ezért azokat együtt tüntetem fel. Az utónév-szinonimák esetében is eltekintek a különböző alcsoportokba való besorolástól, azaz nem részletezem az eltérő morfémák számát, elhelyezkedését stb.

> női nevek:
> *Apol~Apolka,Angyal~Angéla/Angella~Angélia~Angyalka~Angelika~Angelina,*

Aleszja/Alesszia/Alexia~Alexa, Annamari~Annamária,
Adelgund~Adelgunda,
Atala~Atália, Adél~Adela/Adéla~Adélia~Adelin~Adelina, Adelaida~Adelheid,
Anabel/Anabell/Annabel/Annabell~Anabela/Anabella/Annabela/Annabella,
Alicia/Alícia/Alízia~Alica/Alisa/Alissza/Aliza~Aliz/Alíz,
Andelin~Andelina,
Alexandra~Alexandrin~Alexandrina, Anett~Anetta/Anéta, Andi~Andrea,
Ariana/Arianna~Arienn, Asztrid~Asztrida, Alfonza~Alfonzin~Alfonzina,
Adriána/Adrianna~Adrienn~Adria, Alett~Aletta/Alitta, Ápril~Áprilka,
Ari~Arany~Aranka/Aranyka~Aranyos, Amarill~Amarilla~Amarillisz,
Armanda/Armandina, Auguszta~Augusztina, Amarant~Amaranta,
Ági~Ágnes~Ágota/Agáta~Agnéta, Amál~Ameli~Amália/Amélia,
Alberta~Albertin~Albertina, Antoanett/Antoniett~Antonietta,
Ania~Ani/Anni~Anna~Annika/Anika/Anikó~Anica~Anka

...

Babett~Babetta~Betta, Barbara~Barbarella, Betti~Bettina, Berta~Bertina,
Bea~Beáta~Beatrix/Beatrisz~Beatrice, Berna~Bernadett~Bernadetta,
Bernarda~Bernardita, Bíbor~Bíbora~Bíborka, Brigi~Birgit~Brigitta,
Bársony~Bársonyka, Brunhilda~Brünhild, Bogi~Boglár~Boglárka,
Borbála~Bori~Boriska~Bora~Borcsa~Borka/Boróka,
Benedikta/Beneditta/Benedetta~Benáta/Benita

férfinevek: *Amand~Amandó, Armand~Armandó, Ábrahám~Ábrám/Ábrán~Ábris,*
Anton~Antal, Aurél~Aurélián, Aba/Ata~Apaj~Apor, Ata~Atilla/Attila,
Abos~Abosa, Adrián~Adriánó, Ágost~Ágoston, Anton~Antónió,
Andorás/András~André/Andrej~Andos/Andon/Andor,
Auguszt~Augusztusz, Amadé/Amadó~Amadeusz

…

Baldó~Baldvin, Barna~Barnabás, Bartó/Barta~Bertalan~Bartos~Bartal, Bács~Bacsó, Balassa~Balázs,
Bán/Bánk~Bános, Bars/Bors~Borsa,
Benedek/Benedikt~Benediktusz, Bazsó~Bazil

Az ebbe a csoportba sorolt utónévpárok kapcsán is vetődnek fel kérdések. A morfématöbblet egyértelműen a szinonímia bizonyítéka, azonban kizárólag a névalakot lezáró morfémaértékű *-a* hangban (vö. Hajdú 2003: 645) eltérő párok

tagjait bizonyos megszorításokkal a variánsok közé is sorolhatnánk. Ennek oka, hogy bár az *-a* (a latin nőnem jellegzetes végződése) bizonyos tulajdonneveknél valóban a nőnemet jelöli (*Petra–Petrus, Albert–Alberta*), más esetekben azonban ezt a funkciót nem tölti be, hiszen hiánya nem férfi-, hanem egy másik női nevet eredményez (*Adelin~Adelina, Babett~Babetta*). Az *-i, -ia, -in, -ina* végződések is egyértelműen képzők (vö. J. Soltész 1979: 20 és Racskó 2014), amelyek szinonimasorokat hozhatnak létre: *Adél~Adela/Adéla~Adélia~Adelin~Adelina.* Nem kötelező az összes elem megléte, és az sem törvényszerű, hogy egy adott képzőnek melyik másik képzőt kell követnie: *-a/-ia* (*Aliz/Alíz~Alica/Alisa/Alissza/Aliza~Alicia/Alícia*), *-i/-ia* (*Amál~Ameli~Amália*), *-a/-in/*

-ina (*Alberta~Albertin~Albertina*).

Az *Anni/Ani* párt mind az *Ania,* mind az *Anica,* mind pedig az *Anika/Annika/Anikó* nevektől célszerű elhatárolni, mert az *-i,* az *-ia,* a *-ca,* illetve a *-ka/-kó* képzők (alaki eltérésüknek köszönhetően) szinonimák. Az *Anna* és az *Anni/Ani* variánspár kapcsolata azért érdekes, mert az utóbbiakban jól elhatárolható az *-i* kicsinyítő képző, az *-a* azonban – annak ellenére, hogy kicsinyítő képzőként is funkcionálhat – az eredeti névalak szerves része. A szinonimák közé tartoznak az *Alina~Alinka, Bíbora~Bíborka* párok is, hiszen az *-a* és a *-ka* szinonim képzők. Az utóbbi pár hatelemű szinonimasorrá bővül az utónévanyagban: *Borbála~Bori~Boriska~Bora~Borcsa~Borka.*

A *Bogi* a *Boglár~Boglárka* nevek szinonimája, egyben homonim utónév is, hiszen egyaránt megjelenhet a *Bogárka,* illetve a *Bogáta* változataként.

Az *Angyal~Angyalka* pár elemeit az *Angéla/Angella~Angélia~Angelika~Angelina* sor szinonimáiként kezelem, hiszen eltérő nyelvekből való származásuk ellenére alaki összetartozásuk egyértelmű.

Meg kell említenem egy olyan szinonimasort és szinonimapárt is, amelyek tagjainak összetartozása nem magától értetődő. Ennek oka a köznévi eredet és a morfológiai tagolhatóság: az *Aba~Apaj~Apor* ('apácska') és az *Ata~Attila/Atilla* ('atyácska') ugyanannak a tőalakváltozatnak (*ap-/aty-*), a kicsinyítő képzős származékai, így akár egy szinonimasor elemei is lehetnének, az egyes tagok jelentős alaki eltérése miatt (*Apor, Attila*) mégis úgy gondolom, hogy célszerű őket elhatárolni egymástól.

3.3. Névhasadással létrejött nevek

Ezek a nevek etimológiailag összetartoznak, alakilag azonban már teljesen eltávolodtak egymástól.

> női nevek: *Alberta→Berta, Arinka→Irénke, Arikán/Arika→Réka, Anriett→Henriett*
>
> ...
>
> *Böske→Erzsébet→Örzse→Zsóka*

férfinevek: *Aba/Ata→Ete, Alexander→Alex/Alek→Elek→Sándor, Atilla/Attila→Etele,*
Armand~Armandó→Herman, András→Bandó→Endre

Az alaki eltérés ellenére egyes esetekben még könnyedén felismerhető az utónevek összetartozása, más esetekben azonban a nevek kapcsolata már teljesen elhomályosult. Az *Alex/Alek→Elek→Sándor* nevek jól szemléltetik ezt, hiszen az *Alek→Elek* változatok összetartozása részben még érezhető, az *Elek→Sándor* változatoké azonban már nem. Ennek oka, hogy az *Elek* az *Alexander* első, a *Sándor* pedig a második eleméből önállósult. A nagyfokú alaki eltérés az *Arinka→Irénke, Arikán→Réka, Armandó→Herman* nevek esetében is gátolja az összetartozás felismerését. Az *Anriett→Henriett, Alberta→Berta, Ata→Ete, Atilla/Attila→Etele* párok kapcsolata még többé-kevésbé érezhető, a *Böske→Erzsébet→Örzse→Zsóka, András→Bandó→Endre* utóneveké pedig egyértelmű.

3.4 Alaki hasonlóságot mutató, etimológiailag eltérő nevek (paronimák)

Ebbe a csoportba azokat az utóneveket soroltam, amelyek alakilag nagyon hasonlóak, de etimológiájuk teljesen eltérő. Az egyes nevek etimológiáját nem ismertetem, mivel attól az előző csoportok esetében is eltekintettem.

női nevek: *Amanda–Almanda, Andi–Anda, Anda–Anada, Annamari–Annamira/Annamíra,*
Amadil–Amadea, Anikó–Enikő, Ariana–Ariadna/Ariadné, Amanda–Armanda,
Aisa/Aisah–Ajsa, Amélia–Amelita, Amália/Amélia–Emília, Amélia–Anélia,
Adelina–Adelinda, Adina–Edina, Aletta–Alexa, Alica/Aliza/Alisa–Alida–Alina,
Alina–Alida–Alinda, Alina–Arina, Arita–Arika–Arina, Arina–Arinka, Arinka–Aranka, Arita–Anita, Anita–Anitra, Amina–Anina–Anima, Atika–Atina,
Aminta–Amina, Amina–Amira, Amilla–Anilla, Anilla–Aniella, Apolka–Aporka, Abélia–Adélia, Amandina–Armandina, Anabel–Amábel, Arika–Erika

...

Berna–Berta, Blandina–Blondina, Bertina–Bertilla, Bozsena–Blazsena,
Babetta–Babita, Babita–Bagita, Bagita–Bogáta, Borbála–Borbolya

férfinevek: *Abosa–Absa, Ákos–Árkos, Alen–Alek, Alex–Axel, Almár–Alpár, Ádel–Ádér,*
Adrián–Arián, Arián–Arion, Ámor–Ámos, Árisz–Árész, Aser/Áser–Asur,
Ámer/Amir–Ammar, Amir–Amin, Aton–Atos–Atosz, Amand–Armand, Andos–Antos

...

Balár–Balázs, Baldó–Bandó–Bardó, Baldó–Balló, Barton–Bartos, Béni–Bene,
Bacsó–Bazsó, Bende–Bence, Bertin–Berton–Bertold–Bertram, Bodó–Bodony,
Barabás–Barnabás, Baján–Boján, Bars/Bors–Barsz

A fenti utónevek közül több is előfordul legalább két pár/sor elemeként. Ez azért van, mert ha egy név több névalakot is felidéz, a felidézett alakok között már nem feltétlenül van alaki kapcsolat: az *Alinᵃ*hoz nagyon hasonló az *Alinda,* az *Alida*, az *Arina* és az *Alica/Aliza/Alisa.* Közülük az *Alina–Alida–Alinda* és az *Alica/Aliza/Alisa–Alida–Alina* sorok elemei alakilag alig különböznek, az *Alida>Arina,* valamint az *Alica>Alinda* azonban már teljesen eltérőek. Ugyanez figyelhető meg pl. az *Andi–Anda, Anda–Anada, Andi>Anada,* vagy az *Arina–Arinka, Arinka–Aranka* és az *Arina>Aranka* nevek esetében is.

Az *Aisa–Ajsa* nevek kapcsolata azért érdekes, mert kiejtésük azonos, írásmódjuk azonban eltér, vagyis egymás homofonjai, emellett pedig etimológiájuk a lehető legtávolabb áll egymástól: az első arab eredetű, a második pedig ősi magyar.

3.5. Bizonytalan besorolású nevek

Ide azok az utónévpárok kerültek, amelyek az előző csoportok egyikébe sem sorolhatók be maradéktalanul, mivel tagjaik közül vagy legalább az egyik etimológiája tisztázatlan, vagy valamilyen következetlenség figyelhető meg az alakok és az etimológiák kapcsolatában. A potenciális variánsok (*Arad?Aracs*), illetve szinonimák (*Anaszta?Anasztázia*) elhatárolásától eltekintek, és az egyes nevek etimológiáját is csak akkor ismertetem, ha az feltétlenül szükséges.

női nevek: *Armida?Armilla, Ada?Adala?Adéla, Amáta?Amadil, Amanda?Amandina, Anaszta?Anasztázia*

...

Bebóra?Debóra, Bora?Bóra

férfinevek: *Arad?Aracs, Arion?Ariton, Ariton?Airton, Absa?Absolon, Árden?Ardó,*
Aba?Abád?Abod?Abony?Abos~Abosa?Adony, Alek?Arek

...

Baksa?Bakta, Bátor?Bátony, Bekes?Békés, Batus?Batu?Bató, Bató?Bacsó,
Bese?Becse?Beke, Bekény?Beke?Bekő?Bekes, Bekény?Berény, Bedecs?Bedő,
Bedő?Bekő, Bod?Bodó, Bodor?Bodony, Bartal?Bertel?Bercel,
Bertel?Bertin, Bozsó?Bazsó, Bérc?Berec, Beten?Betlen, Bojta?Bojtor,
Buzád?Buzát, Bedő?Bodó, Bodó?Bozsó

Az *Armida?Armilla* alakpár tagjai közül az Utónévkereső adatai szerint az utóbbi az előbbinek kicsinyítő képzős változata, etimológiájuk azonban teljesen eltérő (az első 'felfegyverzett', a második pedig 'örmény; karperec' jelentésű).

Az *Amáta?Amadil* nevek kapcsolata azért bizonytalan, mert kérdéses, hogy az *Amadil* annak a spanyol *Amada* névnek a származéka-e, amelynek magyar megfelelője az *Amáta*.

Az *Ada?Adala?Adéla* utónevek kapcsolata is bonyolult, mivel bár etimológiájuk azonos ('nemes'), az *Ada* homonim jelentésű is (germán 'nemes' és héber 'ékesség, szépség'), az *Adala* germán eredete pedig bizonytalan.

A *Bora?Bóra* nevek kapcsolata is nagyon érdekes. Az Utónévkereső adatai szerint a *Bora* a *Borbála* becézője, a *Bóra* pedig újabb keletkezésű magyar név, a *Bóra* etimológiája mégis azonos a *Borbálá*éval.

Az *Ariton?Airton, Baksa?Bakta, Bedecs?Bedő, Bedő?Bekő, Buzád?Buzát, Beten?Betlen* párokban mindkét tag, az *Arion?Ariton, Aracs?Arad, Absolon?Absa, Bátor?Bátony, Békés?Bekes, Bekény?Berény, Bodó?Bod, Bodony?Bodor, Bertin?Bertel, Bazsó?Bozsó, Berec?Bérc, Bojta?Bojtor, Bodó?Bedő, Bodó?Bozsó* párokban pedig a második tag eredete ismeretlen. A *Bekény?Beke?Bekő?Bekes, Aba?Abád?Abod?Abony?Abos~Abosa?Adony* és a *Bese?Becse?Beke* sorban csak az első elem etimológiája tisztázott, az *Árden?Ardó, Alek?Arek, Amanda?Amandina, Anasztázia?Anaszta, Debóra?Bedóra* párok második elemét az Utónévkereső pedig nem is tartalmazza.

A *Batu?Bató?Batus* nevek kapcsolata is összetett: a *Batu* mongol eredetű, a *Bató* régi magyar, de etimológiájuk nagyon hasonló (az elsőé 'uralkodó', 'meghatározó', a másodiké 'parancsoló', 'úr'). A *Batus* eredete bizonytalan, vagyis az előbbi kettő közül bármelyik származéka lehet. A *Bacsó?Bató* utónevek kapcsolata azért kérdéses, mert etimológiájuk csak részben azonos (az előbbi jelentése a *Bács*éval azonos 'kis uraság', az utóbbiét lásd fentebb). A *Bacsó* nevet azért nem kezelem a *Batu?Bató?Batus* sor elemeként, mert alakilag teljesen különbözik a *Batu*tól és a *Batus*tól is.

A *Bartal?Bercel?Bertel* sorban csak az első név etimológiája ismert, a másodiké már nem az, a harmadikat pedig nem is tartalmazza az Utónévkereső.

4. A vizsgálat során felmerülő problémák

A fentiekben (néhány kivételtől eltekintve) azoknak az utóneveknek a jelen-

tésbeli kapcsolatait ismertettem, amelyek vagy egyértelműen besorolhatók valamelyik lexikológiai jelentésviszonyba, vagy biztosan nem sorolhatók be egyikbe sem (mivel ismeretlen az etimológiájuk). Nem foglalkoztam azonban részletesen azokkal az utónevekkel, amelyek kapcsolata alaposabb kutatást igénylő kérdéseket vet fel. Ezek a kérdések a legtöbb esetben abból adódnak, hogy a névalakon belül nem egyértelműek a morfémahatárok (meddig tart a tő, hol kezdődik a toldalék), illetve az sem, hogy bizonyos képzők milyen kapcsolatban állnak egymással. Ha például az *Andrej/André* nevek *-é/-ej* végződéseiről bebizonyosodik, hogy különböző nyelvekben használatos szinonim képzők (vagyis a *-j* nem funkciótlan végződés), akkor az *André* és az *Andrej* nem variánsok, hanem szinonimák. Bár az *-ó* az *-us/-usz* latinos toldalék származéka (vö. J. Soltész 1979: 20), mégis további kutatás szükséges annak eldöntéséhez, hogy az ilyen végződéseket tartalmazó nevek (*Angelus/Angelusz* és *Andzeló*) szinonimák-e vagy variánsok. Az *-os/-us* (*Ambrus/Ambos)* képzők kétség kívül variánsok, az azonban nem zárható ki, hogy az *-ó* és az *-us/-usz* eltérő nyelvekben való használatuk miatt szinonimáknak minősülnek. Az ezekhez hasonló kérdések részletes vizsgálata egy további dolgozat tárgyát képezi majd.

5. Befejezés

Dolgozatomban megkíséreltem feltérképezni az MTA által összeállított utónévlistán szereplő nevek egy kis töredékének lexikológiai jelentésbeli viszonyait, ami nem minden esetben volt egyszerű feladat. A vizsgált utónevek legtöbbje a szinonimák közé tartozik, majd a variánsok, a paronimák, a bizonytalan besorolású és a névhasadással keletkezett nevek következnek. A teljes utónévanyag vizsgálata során (ami még további hosszadalmas körültekintő munkát igényel) ezek az arányok természetesen módosulhatnak.

Irodalom

A. Jászó Anna 2004. Hangtan. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve. Hetedik, átdolgozott és bővített kiadás*. Trezor Kiadó. Budapest. 73–163.

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó. Budapest.

Dömötör Adrienne 2004. Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok. In: Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 73–79.

Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Gorbacsevics, K. Sz. 1978. – Горбачевич, К. С. *Трудности слуовоупотребления и варианты норм современного русского языка*

(A mai orosz nyelv szóhasználati nehézségei és normavariánsai). Изд. Русский язык. Москва.
Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Grétsy László 1980. Alakváltozatok, alakpárok. In: Grétsy–Kovalovszky (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 139–143.
Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változatvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 3. sz. 354–370.
Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan.* Osiris Kiadó. Budapest.
Juhász József 1980. Vázlatok a szó portréjához. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Tankönyvkiadó. Budapest. 99–120.
J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémia Kiadó. Budapest.
Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kiss Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104. évf. 3. sz. 257–274.
Kiss Lajos 1994. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („névhasadás"). In: Szathmári – E. Abaffy – B. Lőrinczy (szerk.): *Bárczi Géza-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 103–107.
Kiefer Ferenc 1983. A szemantikai jegyek és a jelentésfajták. In: *Az előfeltevések elmélete.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 83–89.
Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet.* Corvina. Budapest.
Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai.* Stimul. Pozsony.
Lőrincz Julianna 2004. *A magyar igevariánsok grammatikai és pragmatikai jellemzői.* VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. Budapest. Előadás. www.nytud.hu/MMNyK/eloadas/ (letöltés ideje: 2011. 1. 15.)
Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek.* Selye János Egyetem. Komárom.
Lőrincz Julianna 2011. A variánsok helye és funkciója a magyar nyelvben. In: *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás.* Pandora Könyvek 24. EKF Líceum Kiadó. Eger.
Martinkó András 1956. A tulajdonnév jelentéstanához. In: *Pais-emlékkönyv*. 189– 95.
Pethő Gergely 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet.* PhD-értekezés. ELTE. Budapest. Kézirat.
Pethő József 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára*. Nyíregyházi

Főiskola. Nyíregyháza.
Racskó Tamás 2014. *Magyar nők, német asszonyok.* Nyelv és Tudomány. (letöltve: 2015. 3. 22.)
Szabómihály Gizella – Lanstyák István 2011. Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. A nyelv.* Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja. 113–125.
Szathmári István 1999. A funkcionális stilisztika és a szótőváltozatok. In: Kugler Nóra –Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest.
Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A Hét szabad művészet könyvtára.* A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola sorozata. Corvinus. Hn.
Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.

Lőrincz Julianna

A műfordítások mint funkcionális szövegvariánsok

1. Bevezetés

A funkcionális nyelvészet a jelentésekhez rendelt különböző grammatikai formák szövegbeli funkcióinak leírására törekszik. A funkció azonban nem merev kategória, hanem folyamatjelleg, amely a beszélői vagy hallgatói feldolgozás eredményeképpen jön létre (vö. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008).

A funkcionális nyelvészetnek fontos alapelve a prototípuselv, amely szerint a jelentések kifejezőeszköz-rendszerének centrumában az invariáns jelentésjegyeket tartalmazó legtipikusabb, a prototipikus kifejezés áll. A nyelvi funkciók figyelembevétele a jelentésleírásban azonban nemcsak a grammatikában, hanem a stilisztikában, a kontrasztív nyelvészetben és más diszciplínákban is fontos szerepet játszik a 20. század elejétől kezdve.

A funkcionális stilisztika lényegének felvázolásakor abból kell kiindulnunk, hogy az egyes szövegek információtartalmának kifejezésére szolgáló nyelvi és nem nyelvi elemek funkciójának a leírása a meghatározó a szöveg jelentésének értelmezésében. A funkcionális stilisztikai vizsgálat középpontjában tárgyának megfelelően a funkcionális stílusok állnak, amelyek a konkrét szövegek komplex nyelvi kifejezésrendszerét vizsgálják a szövegalkotás más kritériumainak függvényében (pl. a szöveg témája, műfaja, a szöveg alkotójának közlési szándéka stb.) (vö. Szathmári 2004, Szikszainé Nagy 2011).

A funkcionalitás a forrásnyelvi és célnyelvi műfordításszövegek egybevető stilisztikai vizsgálatakor is fontos szerepet játszik (vö. Popovič 1980, Lőrincz 2014). Popovič az irodalmi kommunikációval kapcsolatban a forrásnyelvi és célnyelvi irodalmi szövegekre alkalmazta a variativitás elméletét, és rendszerében a funkcionalitásnak is nagy szerepe van (vö. Popovič 1980, Lőrincz 2007, 2014).

2. A funkcionális ekvivalencia a fordításelméletben

Tökéletes megfeleltetési viszony nem létezik, az ekvivalencia legjobban a forrásnyelvi és célnyelvi szövegek funkcionális hasonlósága felől közelíthető meg. A forrás- és célnyelvi szövegek megfeleltetésének egyik típusa a funkcionális ekvivalencia. A funkcionális ekvivalencia Nida (Nida 1964, Waard–Nida 2002) munkássága révén került be az általános fordításelméletbe, majd a magyar fordításelméleti szakirodalomba (vö. Klaudy 1997). A különböző nyelvi elemeket akkor tekintjük egymás funkcionális ekvivalenseinek, ha az aktuális kontextusban ugyanaz a kommunikatív funkciójuk.

Nida és Waard értelmezésében a funkcionális ekvivalencia akkor jön létre, ha a forrásnyelvi szöveg az eredeti jelentést legjobban megközelíti. „A funkcionális

ekvivalencia azonban nemcsak a forrásszöveg jelentésének tökéletes megértése, de a fordítás azon módja is, amelynek eredményeképpen a szándékolt befogadók feltehetően megérthetik a szöveget" (Nida–Waard 2002: 11). Nagyon fontos feltétel tehát a fordításszöveg értelmezésében a befogadó részvétele is, ami a szociolingvisztika felől közelíti meg a fordítást. A befogadóra tett hatás pedig sokszor nehezen vetíthető előre. Különösen akkor, ha az eredeti szöveg és a fordításszöveg keletkezése között sok idő telik el.

Bár az ekvivalencia meglétét sokan tagadják mind a nyelvészeti hátterű fordításelméletben (translation theory), mind pedig az irodalmi fordításról való gondolkodás szakirodalmában (vö. Kabdebó et al. 1998), abban azonban sokan egyetértenek, hogy az eredeti szöveg funkcionális variánsa a célnyelvi szövegnek. A fordított szövegvariánsnak ugyanis ugyanazt a funkciót kell betöltenie a befogadó kultúrában, amelyet az eredeti szöveg a forrásnyelvi kultúrában betöltött.

3. A kommunikatív ekvivalencia

Popovič az eredeti irodalmi szövegek célnyelvi szövegvariánsainak létrehozásakor az egyik legfontosabb szempontnak a forrásnyelvi szövegek stílusának átvitelét tartja a célnyelvi szövegvariánsba. „A szépirodalmi szöveg stílusában az ekvivalencia kétféleképpen érvényesül: egyrészt a paradigmatikus tengelyen, azaz a kifejezőeszközök konkrét kiválasztását megelőző helyzetben; valamint a szintagmatikus tengelyen, amely már meghatározott, a szövegben adott kommunikációs helyzetnek megfelelő kifejezőeszközök megválasztását jelenti. […] Ennek alapján a műfordítási ekvivalenciát úgy értelmezzük, mint az eredeti mű és a fordítás kifejezőeszközeinek egyezését, s nem lényeges, hogy ezt az egyezést milyen tényezőkkel valósítja meg a műfordító" (Popovič 1980: 139).

Popovič ekvivalencia-értelmezése megengedi tehát a szövegrészletek módosításait is annak érdekében, hogy a forrásnyelvi szöveg egészének üzenete átkerüljön a célnyelvi szövegbe. A különböző szinteken megvalósuló módosulások paradox módon nemcsak a teljes tartalmi és formahűség lehetetlenségének a jelei, hanem annak is, hogy bizonyos változtatások árán el lehet kerülni a „hűtlenséget", azaz az eredetivel kommunikatíve egyenértékű szövegvariánsokat lehet létrehozni.

Azon kívül, hogy az eredeti szöveg egészét is invariánsnak kell tekintenünk, amelynek jelentését vissza kell adnia a fordításszövegnek is, a szöveg stílusában is van egy vagy több olyan rész, amely dominál a többihez viszonyítva, ezt Popovič terminológiai megkülönböztetésként szöveginvariánsnak nevezi. A szöveginvariánst is feltétlenül meg kell őrizni a fordításban is. Ami ezen kívül esik, kisebb-nagyobb mértékben módosulhat. Ugyanakkor pedig a műfordítónak arra is törekednie kell, hogy azokat a részeket, amelyeket az eredeti szöveghez képest módosított a célnyelvi szövegben, a szöveg más részeiben kompenzálja. A fordítónak az eredeti szövegegészhez kell „hű"-nek" lennie. „Nincs eszményi

és tökéletes szöveghűség, illetve fordítói szabadság. Ebben is, abban is van valami a másikból. Azok a funkcionális módosulások, amelyek két nyelvi rendszer eltérésének feltételei mellett is ekvivalens kifejezési formáit adják vissza az eredeti szövegnek, az eredeti szövegegész kommunikatív ekvivalensét hozzák létre" (Popovič 1980: 148).

4. József Attila *Óda* című versének orosz és angol nyelvű szövegvariánsai

Dolgozatom következő részében József Attila *Óda* című versének fordítási variánsait vetem egybe az eredeti magyar szöveggel és egymással is. Nem törekszem azonban teljességre az elemzésben, mivel a József Attila-szöveg gondolatiságát tekintve rendkívül összetett mű, nagyívű diskurzusok sorozata az ábrázolt világ és a magát annak részeként tekintő lírai én, valamint a lírai én és a szeretett lény között (vö. Beney 1999). Erre utalnak a költemény fiktív dialogikus alakzatai (szubjekció) is.

A magyar szöveget tekintve invariánsnak, az idegen nyelvű szövegvariánsokban azt vizsgálom, hogyan valósul meg a funkcionális ekvivalencia, milyen azonosságok és eltérések vannak a szövegekben a stílus szintjén. Mivel az invariáns magyar szöveg jelentése rendkívül összetett, az alakzatok szintjét választottam ki részletesebb elemzésre, az alakzatok közül pedig az adjekciós alakzatokhoz tartozó ismétlés, ellentét, fokozás és a párhuzam alakzatait emelem ki, mivel ezek nagyobb részt alakzattársulásokat alkotva meghatározó funkciót töltenek be az *Óda* című vers jelentésképzésében és stílusteremtésében.

A leggyakoribb ismétléses alakzatok a szövegben a változatlan ismétlések (geminációi, anafora) és a variációs ismétlések (paronomasia). A magyar szövegből csak az elemzés céljából kiválasztott szövegrészek alakzatait, alakzattársulásait vetem egybe az idegen nyelvű szövegvariánsok alakzataival. A fordításszövegek alakzatainak elemzésekor először az angol, ezt követően pedig az orosz szövegváltozatokat vizsgálom meg.

Magyar szöveg:

Itt ülök csillámló
sziklafalon
Az ifju nyár könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.

Angol szövegváltozat:

I am sitting here on a glittering wall of rocks.	'Itt ülök csillámló sziklafalon.
The mellow wind of the young summer	az ifjú nyár lágy szellője
like the warmth of a good supper flies around.	mint egy jó vacsora melege száll körül(öttem).'

Az első kiemelt forrásnyelvi szövegrész angol változata funkcionálisan ekvivalens az eredetivel, egy jelzőcserét kivéve: a *könnyű* helyett a good (*jó*) szót alkalmazta a fordító, Thomas Kabdebo. Az *around* (körül) szó betoldás a szövegben, a forrásnyelvi *kedves* jelző pedig kimarad az angol változatból. A változások ellenére a szövegrész az eredeti funkcionális ekvivalens variánsának tekinthető.

Orosz szövegváltozat:

На теплой, как постель, скале сижу,	’Ágymeleg sziklán ülök,
задумчив и рассеян, вдыхая запахи,	elgondolkodva és szórakozottan, belélegezve
с полей летящие весенних.	a tavaszi mezőkről szálló illatokat’.

Az orosz szövegben az eredetiben nem szereplő betoldások vannak (ágymeleg, elgondolkodva és szórakozottan; belélegezve a tavaszi mezőkről szálló illatokat), ugyanakkor kimaradt az eredeti komplex kép: *az ifju nyár könynyű szellője* metafora és a hozzá kapcsolódó hasonlat. A vers kezdő képe így nem ekvivalens az eredetivel, csupán annak pragmatikai adaptációja (vö. Benő 2011).

Az úton senki, senki,
Látom, hogy meglebbenti
szoknyád a szél.
És a törékeny lombok alatt…

A (2) eredeti szövegrészletben a *senki, senki* változatlan ismétlés, geminációs az ember tájbeli hiányát érzékelteti. Él és mozog a táj, de a lírai énen kívül más szubjektum nincs benne.

Angol szövegváltozat:

The road is empty, empty,	’Az út üres, üres,
yet I can see how the	még látom ahogyan
wind makes your	a szél meglendíti
skirt flutter	a szoknyádat
under the fragile	a fa törékeny
branches of the tree	lombja alatt.’

Az angol szövegváltozatban is megjelenik a geminációs alakzat, de az *empty*

’üres’ jelentésű szó változatlan ismétlésével, amellyel a fordító nem utal a szubjektum hiányára, csupán általános hiányt fejez ki. Így ez a változat nem teljesen adekvát változata az alakzatnak, bár az egész szövegrész funkcionálisan ekvivalensnek tekinthető a forrásnyelvi szövegrésszel.

Orosz szövegváltozat:

Лесными тропами шальной гуляет ветер	’Az erdei ösvényeken kósza szél sétál
и, думая, что он один на свете,	és, gondolva, hogy egyedül van a világon,
к твоим коленям подобраться рад.	örül, hogy a térdedhez törleszkedhet.
Трепещут косы нежные берез;	Remegnek a nyírfák kedves fonatai;’

Az orosz fordításban ezen a helyen is más információt kódol a fordító. Ennek egyik oka az, hogy a fordító, Jurij Guszev megszünteti az eredeti ismétléses alakzatot. A szubjektumok hiányát a szél megszemélyesítése váltja fel, ezzel az eredetiben nem szereplő új adjekciós alakzatot told be a célnyelvi szövegbe. Ezzel a fordító nem adjekciós, hanem a nyelvi elemek kicserélésén alapuló immutációs alakzatot hoz létre, amely ismét pragmatikai adaptáció.

Itt szeretném megjegyezni, hogy a József Attila verseinek orosz fordításaiban sokszor előforduló adjekciós eljárást követve a műfordító jellegzetes orosz motívumokkal egészíti ki az eredeti táj leírását. Tapasztalataim szerint az orosz műfordítók gyakran leegyszerűsítik József Attila verseinek alakzatait és kognitív metaforáit. A versek konkrét képi síkját elválasztják az elvonttól, így a forrás- és céltartomány kapcsolatát is megbontják, megváltoztatva ezzel a forrásnyelvi szöveg metaforáinak jelentését, ezzel pedig sokszor a metaforákból építkező alakzatok szerkezetét és rendszerét is.

József Attila verseinek egyik meghatározó képi eleme a metafora. A metafora a költői szövegben a hagyományos metaforaértelmezések szerint polifunkcionális egység: a nominatív és a pragmatikus funkcióegyüttes jelenlétét feltételezi. A metafora nominatív funkciója a metafora elemeinek szemantikai információjában, a pragmatikai funkció pedig a képszerkezet strukturális elemeiben jelenik meg. A kognitív metaforákban a céltartomány és a forrástartomány elemei szervesen összetartoznak. A forrástartomány és a céltartomány összekapcsolása a költői szövegben sokszor hoz létre olyan asszociációkat, amelyek az adott kultúrában is újszerűek, hagyománynélküliek. Így jönnek létre az új asszociációkon alapuló hapax legomenonok, amelyeknek fordítása nehéz feladat. Nem mindig „fejthető meg” ugyanis egyértelműen a hapax jellegű kognitív metafora jelentése, ahogyan sokszor a konvencionálisé sem. A különböző kiterjesz-

tések, kidolgozások és más, a kognitív metaforaelméletben leírt műveletek következtében a szöveget befogadó előismeretei, mentális erőfeszítései révén a metaforáknak különböző értelmezései jöhetnek létre, amelyek sokszor nincsenek összhangban a szöveg szerzőjének metaforaalkotó szándékával. Még akkor sem, ha a szerző és a befogadó ugyanazt a nyelvi kódot alkalmazza a szövegalkotás és a szövegértelmezés során. Ez történt az *Óda* orosz fordításában is a fordító metaforaértelmezéseivel, illetve metafora-átültetéseivel. Jurij Guszev anyanyelvi szinten beszéli nyelvünket, a magyar költészet Balassi karddal kitüntetett kiváló közvetítője. Az *Óda* fordításakor azonban véleményem szerint a szükségesnél nagyobb mértékben alkalmazkodott a célnyelvi befogadó kultúrához, megsértve ezzel a funkcionális ekvivalencia elvét is.

Az angol fordítást a magyar–angol kétnyelvű költő-műfordító, Thomas Kabdebo készítette, aki jól ismeri, és kiválóan alkalmazza mindkét nyelv metaforaalkotó hagyományát, és fordításában létre tudta hozni a József Attila-szöveg adekvát angol nyelvű funkcionális szövegvariánsát.

Magyar szöveg:

és – amint elfut a Szinva-patak –
ím újra látom, hogy fakad
a kerek fehér köveken, fogaidon
a tündér nevetés.

Angol szövegváltozat:

– as the stream down below is running away –	’amint a patak fut tova alant
I see again,	újra látom,
how the ripples on round white pebbles,	a hullámok amint gördülnek a fehér kavicsokon,
the fairy laughter spouts out on your teeth.	fogaidon a tündér nevetés elömlik.’

Az szövegvariánsban a fordító a *Szinva* tulajdonnév elhagyásával kiszakítja a *kerek fehér kövek=fogaid* metaforát a konkrét szövegkörnyezetből. Az eredeti tömör metaforikus képet megbontva variációs szinonimikus ismétlést told be a szövegbe (stream is running away, spouts out), az eredeti metaforát pedig párhuzamos alakzattá változtatja, megszüntetve a forrásnyelvi fogak=fehér kövek kifejtett metaforát. Ezzel az eljárással több módosulás is keletkezett a szövegben, ami a funkcionális ekvivalencia ellenében hat.

Orosz szövegváltozat:

В речушке, что покрыта рябью зыбкой,	’A könnyű fodrokkal fedett patakban,
в струящемся расплавленном опале,	ezüstös olvadt opálban,
на белых камешках, как на зубах,	a fehér kavicsokon, mint a fogakon
горит лучисто	ég fényesen
твоя улыбка,	a mosolyod.’

Az orosz nyelvű szövegvariáns sem funkcionális megfelelője a magyar szövegrésznek: *в струящемся расплавленном опале* ’ezüstös olvadt opálban’ színjelzős szerkezet betoldás, új adjekciós alakzat. Az eredeti fogak=fehér kövek metafora az orosz szövegben hasonlattá egyszerűsödik. A *tündér nevetés* szinesztéziát pedig kihagyja a fordító, helyette a *твоя улыбка* ’mosolyod’ szót szerepelteti. Mivel az egész képszerkezet eltér az eredetitől, így ismét pragmatikai adaptáció jön létre.

A következő szövegrészben a szerelmi vallomás ellentétes és párhuzamos alakzatokban bomlik ki.

Magyar szöveg:

Óh, mennyire szeretlek téged,
(…)
Ki mint vízesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkan futsz tova,
míg én, életem csúcsai közt, a távol
közelében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogy szeretlek, te édes mostoha!

Ebben a részben az antitézis alakzatai dominálnak. Az ellentét különböző típusai is meghatározó alakzatai József Attila kései költészetének. Ezek egyike a személyes névmással jelölt lírai én és a szeretett lény, a te közötti ellentét. A fent és a lent, a kint és a bent ellentétét tartalmazó kognitív térmetaforák is gyakoriak József Attila költészetében. A forrásnyelvi szövegrészben rendkívül expresszív a két antitézis: a *távol közelében; földön és égbolton.* A határozót tartalmazó alárendelő és mellérendelő szintagmákkal kifejezett antitézisek a szövegben egy jelzős szintagmával kifejezett szemantikai ellentéttel, oximoronnal egészülnek ki. Az oximoron a metafora azonosított elemével társulva (te) komplex képet alkot: *Te édes mostoha.* A szövegrészben az ellentét alakzataihoz társul a gradáció (fokozás), amely szinonimikus variációs ismétlés is egyben: *zengem, sikoltom.*

Nézzük most meg a szövegrész alakzatait az angol fordítási variánsban!

Angol szövegváltozat:

O how I love you, …	‘Ó mennyire szeretlek téged, …
Who part from me, in silence, and run away	Ki a részem vagy, és csendben futsz tova
like the waterfall from its own rumble	mint a vízesés önnön morajától
while I, between the peaks of my life,	míg én, életem csúcsai közt
near to the far	a távolhoz közel
cry out and reverberate	kiáltom szét és visszhangzom
rebounding against sky and earth	visszaverődve égről és földről,
that I love you, you sweet step-mother.	hogy szeretlek téged, te édes mostoha.’

Az angol szövegvariáns kisebb módosításoktól eltekintve funkcionálisan ekvivalens az eredetivel. A dinamikus *zengem, sikoltom* igékkel kifejezett fokozást a fordító a *cry out and reverberate* ’kiáltom szét és visszahangzom’ jelentésű szinonimákkal adja vissza. Így a szinonimikus ismétléses alakzat is létrejön a célnyelvi szövegben. A *reverberate* ’visszhangzom’ ige az *against sky and earth* ’égről és földről’ ellentétes alakzattal alkot alakzattársulást az angol szövegvariánsban. Betoldás az angol szövegben a forrásnyelvi szövegrészben nem szereplő *Who part from me* ’ki a részem vagy’ metafora. A célnyelvi szöveg ellentétes alakzataival az *in silence* ’csendben’ határozó és a *rumble* ’robaj’ az eredeti szöveggel adekvát módon erősíti a fordító az ellentétet a zaj különböző fokozatai és a lélek belső csendje között.

Orosz szövegváltozat:

О, как безмерно я люблю тебя! (...)	’Ó, milyen mérhetetlenül szeretlek téged!
боясь тебя и о тебе мечтая.	félve tőled, és rólad álmodozva.’
Ты, словно водопад, умчишься молча прочь,	Te, mint egy vízesés, robogsz halkan tova
меня, свой грохот, позади оставив.	engem, a robajodat, hátrahagyva.
И буду я один меж тесных берегов	És én egyedül fogok a szűk partok között
выть от тоски, как волчья стая,	üvölteni a bánattól, mint egy farkascsorda,’

Az eredeti alapgondolatok az orosz nyelvű szövegvariánsban is olvashatóak, az alakzatok struktúráját és a versformát tekintve is jól követi a fordító a forrás-

nyelvi szöveget. Az eredeti és az angol variánshoz viszonyítva azonban több módosítás is létrejött az orosz célnyelvi szövegben. Az orosz szövegváltozatban az újabb ellentétek betoldása felerősíti az ellentétek szintjét, valamint kibontja, részletezi a kognitív metafora táji elemeit, betoldva ismét az orosz táj egy jellegzetes elemét: *волчья стая* 'farkascsorda'. Az eredeti szövegben nem szereplő adjekciós alakzatok is vannak a szövegrészben, ilyen például az ellentét a *боясь тебя и о тебе мечтая* 'félve tőled, és rólad és álmodozva' antonimikus szerkezetben.

Ugyancsak új adjekciós alakzat betoldása a célnyelvi képi síkba ugyan beleillő, azt kifejtő, de az eredetiben szintén nem szereplő metafora és hasonlat betoldása: *меня, свой грохот, позади оставив* 'engem, a robajodat, hátrahagyva; vagy: *буду… выть от тоски, как волчья стая* 'üvölteni fogok a bánattól, mint egy farkascsorda'.

Az orosz szövegvariáns utolsó három sora egyértelműen pragmatikai adaptáció, az 'üvölteni fogok a bánattól, mint egy farkascsorda' sor betoldása lényegesen megváltoztatja az eredeti szöveg konnotációját, bár a célnyelvi befogadó számára bizonyára jól érthető sajátos asszociációt hoz így is létre a fordító. Valószínűleg ez is volt a műfordító szándéka. Szíves szóbeli közléséből megtudhatjuk, hogy olyan szövegváltozatot akart alkotni, amely az orosz anyanyelvű befogadó számára is érthető, megfejthető asszociációs jelentéssel bír, ugyanis tapasztalatai szerint eléggé idegen tőle a magyar költő sajátos asszociációs rendszere.

„A belül megjelenített külvilág legkiforrottabb és legismertebb példája az *Óda*, amelynek megoldásai azért sajátosak, mert ez az eljárás többnyire az első személy képi megjelenítésére jellemző József Attila költészetében, itt viszont a *te*, a második személy ábrázolódik ezen a módon" (Domonkosi 2005: 63–71). A kint és bent kognitív metaforával kifejezett világ egyik legérdekesebb megnyilvánulását láthatjuk a következő szövegrészletben.

Magyar szöveg:

Hullámzó dombok emelkednek,
csillagképek rezegnek benned,
tavak mozdulnak, munkálnak gyárak,
sürög millió élő állat,
bogár,
hinár,
a kegyetlenség és a jóság;
nap süt, homályló északi fény borong –
tartalmaidban ott bolyong
az öntudatlan örökkévalóság.

A vers előző szakaszában is érzékelhető volt a dinamizmus, a most elemzen-

dő szövegrészben azonban a mozgás sokkal intenzívebb. A világ megannyi fontos élőlénye, a makro- és a mikrokozmosz elemei – a munkálkodó emberek, a humanizált objektumok; apró állatok – jelennek meg az alakzattársulásokban különböző adjekciós alakzatok – felsorolás, fokozás, antitézis – alkotóelemeiként.

Angol szövegváltozat:

Undulating hills rise	'Hullámzó hegyek emelkednek
star constellations oscillate	csillagképek rezegnek
lakes move, factories operate	tavak mozognak, gyárak dolgoznak
millions of living creatures	élőlények milliói
insects	rovarok
seaweed	tengeri hínár
cruelty and goodness	a kegyetlenség és a jóság
stir the sun shines,	mozog, a nap süt,
a misty arctic light looms –	misztikus sarki fény homályik –
unconscious eternity roams about	az öntudatlan örökkévalóság kószál
in your metabolism.	anyagcserédben'.

Az angol szövegvariánsban a mozgás különböző változatait szemantikailag és funkcionálisan is ekvivalens szinonim jelentésű igékkel alkotta újra a fordító. Néhány, a szövegjelentés szempontjából nem lényeges módosulást találunk csak a szövegrészben: a *sürög* igét nem fordítja le Kabdebo. Azonban a mikro- és makrokozmosz minden eleme, a tér, a mozgás, az idő összefüggéseinek ábrázolása az eredetivel egyenértékű alakzatokban jelenik meg az angol változatban. Kisebb eltérések megfigyelhetők a fordításban itt is. Például a sarki fényhez társított *borong* ige nem dinamikus cselekvést fejez ki az eredeti szövegben, így az angol szövegvariánsban a *roams about* 'száguld' ige dinamizmusa ellentétes az eredeti szemantikai jelentéssel. Az *in your metabolism* 'anyagcserédben' az eredeti *tartalmaidban* szónak szinonimikus változata, amely konkretizálja az eredeti szójelentést, leszűkítve József Attila poliszém szavának jelentéstartományát.

Orosz szövegváltozat:

Вздымаются в тебе холмы крутые,	'Meredek dombok emelkednek benned,
созвездия мерцают золотые,	arany csillagzatok ragyognak,
озера плещут, фабрики пыхтят,	tavak csobognak, gyárak pipálnak,
мильоны рыб, зверей, зверят,	halak, vadak, vadkölykök,

грибов, гробов,	gombák, koporsók milliói,
безжалостность и человечность;	a részvétlenség és az emberség;
сияет солнце, мрак полярный плотен –	ragyog a nap, a sarki sötétség sűrű
витает в глубине твоей прекрасной плоти	kereng gyönyörű tested mélyén
себя не сознавая, вечность.	öntudatlanul, az örökkévalóság.

Az orosz szövegváltozatnak ismét több eleme eltér az eredetitől. A tér, az idő, mozgás alakzatait a forrásnyelvihez hasonlóan megalkotta ugyan a műfordító, de az eredeti alakzatok szavait több helyen más jelentésűekkel helyettesítette. Például a mikrokozmosz részeinek felsorolásakor több cserét (immutáció) hajt végre, új rész-egész viszonyokat alkotva a szövegben, valószínűleg ismét az orosz természeti világ elemeinek az orosz versszöveg-alkotó kánonban szokásos hagyományos leírásához akart igazodni. Például a *гроб* 'koporsó' szó szerepel a szövegben a *hínár* helyett. A műfordító a halál gondolatát fejezte ki a felhasznált szóval a helyettesített forrásnyelvi szó konnotációjának értelmezése alapján: ti. a hínár lehúz, így a halál képzetét asszociálja a forrásnyelvi befogadóban. A kiválasztott *гроб* 'koporsó' is azonos hatást válthat ki a célnyelvi befogadóban.

Érdekes feladat lenne a fordítói gondolkodás elemzése is: miért éppen azokat a nyelvi eszközöket alkalmazta a szöveginterpretációban az eredeti gondolati tartalmak és a stilisztikai eszköztár, köztük az alakzatok fordításakor.

5. Összegzés

Az elemzésben nem volt célom a teljes József Attila-szöveg minden stíluselemének egybevetése a célnyelvi szövegekével, csupán az orosz és angol szövegváltozatokban megvalósuló néhány adjekciós alakzatnak, illetve a szöveg alakzatrendszere néhány fontos elemét vizsgáltam. Nem tűztem ki továbbá célul a versnek az irodalomelméleti szakirodalomban megszokott elemzését sem, csak egyfajta szövegértelmezéssel kötöttem össze a kiemelt alakzatok különböző nyelvű szövegekben betöltött funkciójának vizsgálatát.

A műfordítás interkulturális tevékenység. A műfordító a szöveg jelentésének idegen nyelvű tolmácsolásán kívül felvállalja a kulturális közvetítő szerepét is: közvetít mind a forrásnyelvi, mind pedig a célnyelvi befogadó kultúra között. Az irodalmi fordításról való gondolkodás irodalmában ma a szépirodalmi szövegek egyenértékűségi viszonyának vizsgálatakor egyre inkább elfogadott az a nézet, hogy a célnyelvi szöveg mint variáns nem a forrásnyelvi szöveg mint invariáns teljes mása, hanem optimális esetben is csak ahhoz hasonló szövegváltozat.

A szépirodalmi szövegek fordításával kapcsolatban nagyon fontos, hogy a szövegek kapcsán érintkező egyes kultúrákban mennyire egyezik a szöveg- és stílusalkotó kánon. Ha a célnyelvi befogadó kultúrában, illetve annak költői szövegalkotási hagyományában vannak a szövegkohéziós funkciójú elemeknek kialakult formái, akkor a műfordító létre tudja hozni a célnyelvi szövegben is a

forrásnyelvi szöveg funkcionális célnyelvi variánsát. Ha azonban a célnyelvi befogadó kultúra nyelvében, kulturális és műfordítói hagyományaiban nincsenek meg a forrásnyelvi költői szöveg elemeinek adekvát kifejező eszközei, akkor a fordító a célnyelvi szövegvariánsban más elemekkel helyettesíti az eredeti szöveg elemeit. A műfordítói eljárásnak ezt a típusát szubsztitúciónak (helyettesítésnek) nevezzük (vö. Popovič 1980). A szubsztitúció sok esetben azonban nem egyszerű helyettesítés, az eredeti szövegelemek funkciójának létrehozására a fordított szövegvariánsban, hanem olyan mértékű változtatás, amely már pragmatikai adaptációnak tekinthető.

A szépirodalmi szövegek fordítási variánsainak létrehozásakor a posztmodern irodalomban kedvelt eljárás, az újraírás is megjelenik bizonyos mértékben. Mivel költői szövegek esetében teljes jelentésbeli és formai funkcionális megfeleltetést nem tud létrehozni még a költő-műfordító sem, minden műfordítás mint szövegvariáns újraalkotási folyamat eredményeképpen jön létre. „Minden átírás egyfajta variatív ismétlésnek fogható fel, így az újraírt mű nemcsak ismétlés, de variáció is" (Lőrincz G. 2015: 74).

Néhány megjegyzés még idekívánkozik a fordítások értékelésével kapcsolatban.

1. A kint és bent világának egymásba hajlása, a külső világ humanizálása, az ezeket kifejező alakzatok nemcsak nyelvi, hanem szoros logikai rendben való megszerkesztettsége szinte mérnöki pontosságú nemcsak a József Attila-szövegben, hanem az angol célnyelvi szövegvariánsában is. Az orosz szövegvariánsban lényegesen több eltérést találunk, több helyen célnyelvi funkcionális ekvivalens helyett pragmatikai adaptációk, az eredetitől eltérő jelentésű szövegrészek jöttek létre.

2. Az eredeti szövegben az objektív és szubjektív tér- és időmetaforák párhuzamot alkotva, majd más alakzatokkal összekapcsolódva, alakzattársulásokban jelennek meg. De nemcsak a kiemelt szövegrészletek, hanem az egész versszöveg alakzatvilága rendkívül összetett, bonyolult lételméleti és metafizikai tartalmakat fejez ki. Egy ilyen szöveg fordítása a leggyakorlottabb műfordító számára is nagyon nehéz feladat. Az angol fordítás ez esetben is sikeresebb, mint az orosz. Ebben közrejátszik az a tény is, hogy Thomas Kabdebo magyar-angol kétnyelvű költő-műfordító, míg Jurij Guszev ugyan kiválóan ismeri nyelvünket és kultúránkat, magyarul is anyanyelvi szinten beszél, de nem vállalta fel azt a szerepet, hogy a fordításszövegben az eredeti szövegre jellemző nyelvi elemeket visszaadja, hanem a feltételezett orosz olvasó-befogadó elvárásainak akart jobban megfelelni. Ez a befogadói elvárásoknak való megfelelés napjainkban nagyon sok műfordításban tetten érhető. Elég utalnunk az magyar Shakespeare-fordításokra, amelyek a mai színházlátogatók szövegértelmezését könnyítik meg.

3. A költői szövegeket szervező olyan egyéni stíluselemek, mint az elvont tartalmakat kifejező alakzatok idegen nyelvi variánsai nagyon sok esetben nem,

vagy csak egyes részleteiben ekvivalensek az eredetiekkel. Ezt láthatjuk az *Óda* orosz fordításában is, amelyben a különböző alakzatok csak kisebb-nagyobb mértékben közelítik meg a forrásnyelvi invariáns elemeket, de pontos megfelelőiket sok esetben nem tudta létrehozni a műfordító. Ennek ellenére ez a szöveg is betölti kulturális közvetítő szerepét, önmagában pedig, önálló orosz versként poétikailag is, prozódiai elemeit tekintve is megfelelő, de nem funkcionális variánsa az eredetinek.

Irodalom

Beney Zsuzsa 1999. *Lényed ott minden lényeget kitölt. Az Óda világképéről.* In: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről. Argumentum Kiadó. Budapest. 54–76.

Benő Attila 2011. *Fordítás és pragmatikai adaptáció.* In: A dolgok másik neve. Komp-Press Kiadó. Kolozsvár.

Domonkosi Ágnes 2005. *Belül ég, de kívül éget". A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében*. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 63–71.

Kabdebó Lóránt, Menyhért Anna et al., (szerk.) 1998. *A fordítás és intertextualitás alakzatai.* Anonymus. Budapest.

Klaudy Kinga 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastica. Budapest.

Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. *Funkcionális nyelvtan.* In: Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor és Ladányi Mária. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.

Lőrincz Gábor 2015. Néhány gondolat Weöres Sándor *Tao Te King* fordításának keresztény motívumairól. In: H. Nagy Péter, Keserű József (szerk.): A párbeszéd eleganciája. Köszöntő kötet Erdélyi Margit tiszteletére. Selye János Egyetem Tanárképző Kar. Komárom. 73–81.

Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde.* Pandora Könyvek 10. EKF Líceum Kiadó. Eger.

Lőrincz Julianna (társszerző Kiss Tímea) 2014. *Alakzatok a magyar modern és későmodern költészetben és műfordításaikban. (Ady Endre és József Attila-verseiben).* Pandora Könyvek 32. EKF Líceum Kiadó. Eger.

Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete.* Madách. Bratislava. Ford. Zsilka Tibor.

Szathmári István 2004. *A funkcionális stilisztika történetéhez*. Nyr. 128. évf. 4. szám. 435–440.

Szikszainé Nagy Irma 2011. *Magyar stilisztika.* Osiris Kiadó. Budapest.

Waard, Jan de – Nida, Eugene A. 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban.* Ford. Pecsuk Ottó. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.

N. Fodor János

Interferenciális jelenségek és névromlások esetei a 18. század eleji személynév-történeti forrásanyagban[1]

1. Az 1715-ben és 1720-ban készült első két országos összeírást jelenleg alapul vevő **Történeti magyar családnévatlasz** adatbázisa közel 350 ezer személy névadatát tartalmazza. A névanyaghoz kapcsolódó különböző szempontú vizsgálatok során tapasztalhatjuk azt, hogy főként az idegen eredetű nevek számos esetben romlott alakban vagy többféle változatban, illetőleg érezhetően nyelvi interferenciális sajátosságokat tükrözve kerültek be az összeírásba. Legjellemzőbbek azoknak az előfordulások, amelyeknél igazolhatóan ugyanaz a személy különböző névvel (névalakkal) szerepel a forrásokban. (Az adatbázis részletes jellemzésére l. N. Fodor – F. Láncz 2011, N. Fodor 2014: 451–452).

Az alábbiakban megkísérelem számba venni a névtorzulások és névvariánsok kialakulásának okait, azzal a céllal, hogy a Kárpát-medence különböző nyelvű névrendszereinek egymásra hatásával foglalkozó névkontaktológiai vizsgálatok számára néhány szempontot egyértelművé tegyek. Elengedhetetlen tehát annak tisztázása, hogy a variabilitást mutató névalakok példái közül melyeket lehet valóban a kontaktológiai elemzéshez figyelembe venni, és melyek azok, amelyek nem a természetes névhasználathoz kapcsolódnak, hanem külső tényezők (pl. összeíró személye) által befolyásolt írásbeli névalakok. Az alapvető kérdés tehát az, hogy történeti névanyagon hogyan lehet a valódi névhasználatot rekonstruálni, illetve milyen tényezők torzíthatják a nevek lejegyzését.

A határon túli magyarság névkontaktológiai kérdéseivel foglalkozó legutóbbi tanulmányok (pl. Lanstyák 2013, Bauko 2013) eredményei lehetőséget adnak arra, hogy a hivatalos névhasználat előtti időből származó névanyag elemzési szempontjait a szinkrón vizsgálatok fényében határozzuk meg. Már most ki kell emelnünk a mai és a történeti anyag között húzódó alapvető különbséget, nevezetesen azt, hogy előbbi a hivatalos (tehát főként írásbeli) és szóbeli névhasználat vizsgálatát is lehetővé teszi, míg egy háromszáz évvel ezelőtti idősíkhoz kapcsolódó névanyag esetében csak az írott adatok állnak rendelkezésünkre, így nincs módunk ellenőrizni az élőnyelvi névhasználatot, arra csupán következtetni tudunk. Ezért is játszanak kiemelt szerepet az összeírások fentiekben említett párhuzamos névadatai. Utóbbi forráscsoport esetében viszont a vizsgálatot könnyebbé teszi, hogy hivatalos névhasználattal a tárgyalt korszakban nem kell

[1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült. Ezzel a személynév-történeti témájú munkával kívánom köszönteni ünnepeltünket.

számolnunk, hiszen a törvények (rendeletek) által kötelezővé tett családnévhasználat, illetőleg a személyek hivatalos dokumentummal történő azonosítása is csak jóval később, a 19. század elején válik általános gyakorlattá (erre l. Farkas – Kozma 2009: 353–359).

2. A névadatok helyes értelmezéséhez mindenekelőtt feltétlenül szükséges az összeírások keletkezési körülményeinek a feltárása. Köztudomású, hogy az országos össszeírások célja az adózó népesség minél szélesebb körű, átfogó feljegyzése volt, melynek során természetszerűleg nemzetiségi szempontból semmilyen különbségtétel nem fogalmazódott meg. A korabeli Magyarország legtöbb nemzetisége etnikumtól függetlenül a társadalmi állás szerint (ti. adóköteles személy volt-e az egyén) bekerülhetett az összeírásba. Ez azért is nagy jelentőségű számunkra, mert így egyrészről a magyartól eltérő névrendszerek tanulmányozására is lehetőség nyílik, másrészről a különböző etnikumok közötti (főképpen azonban a magyarpárú) névhasználati szokásokban jelentkező interferenciális jelenségek feltárásához is alapvető fontosságú forrásanyagot kaptunk. Ehhez azonban elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy mit tükröz a fennmaradt adat: a ténylegesen használt név írott változatát vagy a lejegyző (nyelvi tudása) által torzított névalakot.[2]

Mindkét összeírás esetében törvény szabályozta a felmérés mikéntjét. Ennek lényege az volt, hogy a megyék szerinti összeírást csak olyan kiküldöttek (*deputatus conscriptor*ok) végezhették, akik más megyéből érkeztek. Az országgyűlés azt is meghatározta, hogy az adott megyében melyik megye küldöttei végezzék a felmérést.[3] Ennek a nevek lejegyzése szempontjából azért volt jelentősége, mert így gyakran előfordult, hogy olyanok érkeztek a kijelölt megyébe az ország távolabbi vidékéről, akik az összeírandó megye nem magyar nemzetiségű lakosainak nyelvét nem beszélték. Általában megyénként két küldött végezte a felmérést, de előfordult három, illetve négy összeíró is. Az összeírások készítői-

[2] Munkámban ez utóbbi problematika részletes bemutatására vállalkozom, a névrendszerek között természetes módon jelentkező kontaktushatások feltárása külön tanulmány tárgyát képezi.

[3] Az alábbiakban felsorolom az 1715-ös összeírásban szereplő megyéket zárójelben feltüntetve a felmérésre kijelölt másik vármegyét: Abaúj (Liptó), Bereg (Veszprém), Borsod (Moson?), Gömör (Győr), Jászkun kerület (Komárom), Heves és Külső-Szolnok (Komárom), Sáros (Trencsén), Szepes (Pozsony?), Szabolcs (Fejér), Hajdú kerület (Fejér), Torna (Győr), Ung (Árva), Ugocsa (Veszprém), Zemplén (?), Árva (Zala), Bács (Máramaros), Bars (Abaúj), Hont és Kis-Hont (Szabolcs), Liptó (Sopron), Nógrád (Somogy), Nyitra (Ung), Pest-Pilis-Solt (Bereg), Pozsony megyei szabad királyi városok (Sáros), Pozsony (?), Esztergom (Borsod), Trencsén (Zemplén), Turóc (Vas), Zólyom (?), Bihar (Pest-Pilis-Solt), Békés (Tolna), Csanád (Baranya), Arad (Baranya), Csongrád (Baranya), Szatmár (?), Közép-Szolnok (Hont), Máramaros (Hont), Kraszna (Hont), Kővár vidéke (Hont), Zaránd (Esztergom), Fejér (Nógrád), Baranya (Ugocsa), Komárom (?), Győr (?), Moson (Zólyom), Zala (Bihar), Somogy (Heves), Sopron (Turóc), Tolna (Ugocsa), Veszprém (Szepes).

nek nevét a letisztázott ívek nagyrészt tartalmazzák, hiszen a hitelesítéshez mindenképpen szükség volt a megyei küldöttek aláírására és pecsétjére. Az összeírók többnyire hivatali ügyintézésben jártas nemesek voltak, akik mint a magyar (köz)nemesség tagjai az esetek nagy részében magyar nyelvet ismerték és használták akkor is, ha történetesen nem magyar nemzetiségűek voltak.

3. Az 1715-ös összeírás esetében 78 kiküldöttet ismerünk név szerint, akik közül 55 visel magyar családnevet, 16 személynek szláv, négynek pedig német eredetű neve van (3 kérdéses). Ha az arányokat nézzük, akkor látható, hogy a küldöttek közel háromnegyede (70,51%) lehet magyar származású, viszonylag magas a szláv nevet viselők aránya is (20,51%), a potenciális német összeírók pedig 5,13%-ot tesznek ki. A szláv nevűek főként az északi, túlnyomóan szlovák többségű megyék küldöttei, mellettük akad néhány (vélhetően) horvát és szlovén nemzetiségű vagy származású összeíró is a déli, délnyugati megyékből. Az összeírt megyék lakossága, valamint a *deputatus conscriptor*ok valószínűsíthető nemzetisége között megfigyelhető az az összefüggés, hogy több esetben is szláv nevet viselő személyek szláv többségű megyében teljesítenek szolgálatot. Mivel ilyenkor a másik összeíró általában magyar nevű, a neveknek az írásbeliségben a nyelvismeret hiányából eredő „torzulásai" várhatóan kisebb mértékben jelentkeznek.

A megyei küldöttek között román nevű személyt viszont nem találunk. Ez nem jelenti magától értetődően a román nyelv ismeretének hiányát, de például a dunántúli vagy észak-magyarországi megyékből érkező biztosok esetében a román nyelvismeret alig valószínűsíthető. Ezért az írásbeli interferenciális sajátosságok feltárásához leginkább a román nevek szolgáltathatnak adalékokat, példáimat az érintett megyék anyagából veszem[4]. Az összeírásokban a következő román ajkú lakossággal is bíró közigazgatási egységek szerepelnek: Ugocsa, Szatmár, Máramaros, Kővárvidék, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd, Arad. Ugocsában veszprémi, Biharban Pest-Pilis-Solt megyei, Zarándban esztergomi, Arad vármegyében baranyai, Máramarosban, Kővárvidéken, Közép-Szolnok és Kraszna megyében pedig négy Hont vármegyei küldött végezte az összeírást.

4. Meg kell említenünk, hogy a „klasszikus" értelemben vett interferenciális jelenségek a kétnyelvűséget feltételezik. A magyarázat szerint a nyelvi interferencia jelenti egyrészt valamely nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a befolyását, hatását a másikra, másrészt „valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban nem az illető nyelvre jellemző […] jelenségnek, szerkezetnek vagy elemnek" a használatát egy másik nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a hatására (Kiss 1995: 202–3). Annak ellenére, hogy az alábbiakban felsorolt esetek nem tartoznak a kétnyelvű-

[4] Itt jegyzem meg, hogy a névadatok pontos forráshelyének idézésétől nem csupán a helyhiány miatt tekintek el, hanem azért is, mert a Magyar Nemzeti Levéltár AdatbázisokOnline elektronikus oldalán az összeírások anyaga elérhető, így a hivatkozott adatok könnyen visszakereshetőek.

ség tárgykörébe, tulajdonképpen éppen a nyelvismeret hiányából adódó jelenségeket veszik számba, mégis értelmezhetőek egyfajta „negatív" interfernciaként.[5]

Fontos kiemelnünk azt is, hogy a vizsgált nevek az élőnyelvi nyelvhasználattal szemben kizárólag vagy valószínűsíthetően csupán az írásbeliségben jelentek meg. A különbség a fogalom hagyományos értelmezéséhez képest abban is megmutatkozik, hogy esetünkben az **összeírók** lejegyzési sajátosságait veszem számba, – mint említettem – azzal a céllal, hogy az írott nyelvi interferenciák kiszűrésével következtetni lehessen a tényleges élőnyelvi nyelvhasználatra és az abban jelentkező, a **névviselőhöz és környezetéhez** kapcsolódó névkontaktusos jelenségekre.

A nyelvismerettel valamilyen mértékben együtt jár az anyanyelvtől eltérő névrendszer ismerete is, bár ez utóbbira való rálátás kétségtelenül megszerezhető nyelvismeret nélkül is, de az átlátszó etimonú nevek pontos megértéséhez (dekódolásához) mindenképpen szükséges a másik nyelv ismerete. Az idegen nyelvi tudás hiánya főként akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az összeíró a nem magyar nevet a saját (anya)nyelvi tudásához igazítva „értelmezi" vagy egyszerűen félrehallja, s ezáltal torzított alakban rögzíti írásban.

5. Az összeírók magyar nyelvűségét a személynévi utaláson kívül a helyesírás segítségével tudjuk megerősíteni. Azoknak a hangoknak, amelyek a latin ábécétől eltérnek (pl. a palatális mássalhangzók) betűkapcsolattal *(ny, ty, gy, ly)* történő jelölése magyar helyesírás ismeretére utal. Különösen is igaz ez a [ɟ] hang esetére, amelyet csak a magyar helyesírás szerint jelölünk *g+y* mássalhangzó-kapcsolattal (a jelölés történetére l. Korompay 2003: 285–286). Hasonló érvet szolgáltat az [sz] hangnak az *s+z* betűkapcsolattal történő jelölése is. A vizsgált korpuszban szereplő *Nyegro, Nyisztor, Telekany; Pintye, Mattyo; Gyurkucsa, Gyurcsk, Abrogyán, Tógyer, Pangy; Mátyusz, Szerb, Vaszil* stb. nevek a kiküldöttek magyar nyelvi kompetenciáját jól jelzik. Itt kell megemlítenünk azt, hogy a románság évszázados cirill betűs írásgyakorlata miatt részükről a latin betűs helyesírási gyakorlatot ebben az időben hiába keresnénk, így ennek az összeírások névlejegyzési módjára gyakorolt eseteleges hatásával sem kell számolnunk. Az írásrendszer cseréje évtizedekkel később, az 1840-es években zajlott le a román görög katolikus egyházban, a görög keletiben pedig csak 1881-ben (Berecz 2009: 264).

Az alábbiakban elsőként azokat az eseteket veszem számba, amelyek az idegen névrendszer ismeretének a hiányából adódó lejegyzési sajátosságokat jelzik.

1) A legtöbb megye esetében az adófizetők nevét latinos **névsorrend**ben (kn. + csn.) a keresztnév latinosított alakjaival rögzítették (pl. *Georgius Kovács*). A Hont megyei követek által összeírt megyékben magyar névsorrendet (csn. + kn.)

[5] Kiss Jenő a lexikai interferencia (szóátvétel) kapcsán említi (1995: 203), hogy szavak úgy is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba, hogy az átvevők nem beszélik az átadók nyelvét (l. pl. *vigéc*).

találunk. A névrendszer ismeretének hiánya okozhatja az olyan eseteket, amikor a családnév–keresztnév sorrend mégis felborul. Az általánosan alkalmazott magyaros sorrend ellenére például a *Marianul Lupejeszk* nevet (Kővári kerület) latinos sorrenddel írják le (vö. még pl. 1715: *Moka Sziminik* ~ 1720: *Simon Moka* – Nyegrefalva, Szatmár m.).

2) A **nyelvismeret hiánya** a névalakok helyesírását és lejegyzését alapvetően befolyásolta létrehozva számos romlott, torzult névalakot, melyeknek az alábbi csoportjait különíthetjük el.

a) A név végződése a hiányos percepció okán lemaradt (pl. 1715: *Bu* ~ 1720: *Bu**k***[6], *Porum* ~ *Porum**b**; Boj* ~ *Boj**e**, Thodor Gavrilla* ~ *Gabriel Tódor**án**; Andreka**n** Petre* ~ *Petrus Andreka* stb.).

b) Fonetikai alapú tévesztések a név elején és belsejében is előfordultak (pl. 1715: *Kin**gy**e* ~ 1720: *Kin**d**e, Kin**gie*** ~ *Kin**gya**, **Se**m**en**ik* ~ ***Szi**m**iny**ik; **B**orz**a** Vra**cs*** ~ ***M**orcz**a** Vra**d**, **Z**ura**t*** ~ ***Cs**ura**d*** stb.). Bizonyos esetekben a helyesírás következetlenségével is számolnunk kell.[7]

c) A biztosok számos alkalommal a hangzás alapján „értelmesítették” az idegen nevet a saját anyanyelvüknek (a magyarnak) megfelelően (pl. 1715: ***Gsurka*** ~ 1720: ***Gyurka, Blas*** ~ ***Balázs**, Dem**i**ter* ~ *Dem**e**ter*, ***Baráth** Jónocz* ~ *Joannes **Brád**, Jak**o**b Ursz* ~ *Jak**a**b Urszul*, ***Pop** Juon* ~ ***Pap** János, **Popa** Ursz* ~ ***Pap** Urszuly*, ***Sus** Petrul* ~ ***Szász** Péter, Mih**á**ly Juon* ~ *Mih**u**ly János*, ***Matus** Togier* ~ ***Mátyus** Tógyer*, ***Dema** Flori* ~ ***Deme** Lőrincz*, ***Dema** Juon* ~ ***Deme** János*, ***Rossa** Gyurcsk* ~ ***Rúzsa** György*, ***Bika** Peter* ~ ***Biga** Péter*, ***Nylas** Igna* ~ ***Nyilas** Ignác*, ***Drobus*** ~ ***Darabos, Sulle*** ~ ***Süle, Mark*** ~ ***Marek**, **Toko*** ~ ***Tokaj, Kubullo** György* ~ ***Köböllő** Gyurka* stb.). Ezek azok az esetek, amelyek a névetimon, valamint a névviselő etnikumának a meghatározását megnehezítik, egyben bizonytalanná teszik azokat a névmagyarázatokat is, amelyeknél a párhuzamos adat nem hívható segítségül. A problémát legszemléletesebben a Zaránd megyei *Pop Juon* ~ *Pap János, Sus Petrul* ~ *Szász Péter, Rossa Gyurcsk* ~ *Rúzsa György* stb. névpárok jelzik: az első esetben a román családnév és román keresztnév egyértelműen román névviselőre utal, míg a másik névalak magyarra, azonban tudjuk, hogy ugyanarról a személyről van szó, tehát az egyik magyarázat kizárható (l. még Bélay 1943: 117). Ezen ismeret hiányában a neveket különböző képpen minősítenénk. (A névanalízis módszerét alkalmazva ezért korábban nem csupán a családnevet vettük figyelembe a névviselők etnikumának a meghatározásakor, hanem a keresztneveket is, bár a fenti eset némelyikében ez sem lenne mérvadó – erre l. N. Fodor 2013: 523–526). Az további vizsgálatot igényel, hogy elképzelhető-e egy vegyes lakosságú településen a két névrendszer névformáinak párhuzamos használata.)

[6] A továbbiakban a tilde előtti névalak az 1715-ös, a tilde utáni pedig az 1720-as összeírásból származó adatot jelöli.

[7] Például valószínű, hogy a *Semenik* név *s* grafémája is [sz] hangértékű.

d) A nyelv- és névrendszer ismeretének hiányából adódó hibák közül kiemelkednek azok az előfordulások, amelyekben a lejegyző a keresztnév és családnév elkülönítését nem érzékeli: egy **összevont alak**ban ötvözi a kéttagú nevet. 1715-ben a Zaránd megyei Székesaranyág nevű településen említett *Pavellan* látszólag egytagú név, az 1720-as névalak alapján *(Pavel János)* azonban egyértelműen a *Pavel Jan (Joan)* kéttagú nevet rejti. Hasonló történt a *Paskucsul* név esetében is. 1720-ban *Páskul Urszul* név szerepel a forrásban ugyanannál a településnél, tehát feltehetően ezt értette félre a lejegyző (l. még *Tokourcz* < *Toko Ursz, Paskuczil* <? *Pask(u) Urszul, Nyetepasko* <? *Nyete Paszku, Manation* <? *Manat Juon*).

e) Szintén a nyelv- és a névrendszer ismeretének a korlátozott voltára utalhat a **keresztnevek eredeti névalakban történő rögzítése a latin helyett**. Az 1715-ös összeírók sok esetben valószínűsíthetően nem ismerték a görögkeleti keresztnevek latin alakjait, azaz nem tudták a megfelelő latin név alapján azonosítani a nevet, ezért eredeti román alakjukban jegyezték fel azokat. Számos esetben találhatunk a névkorpuszban olyan adatokat, amelyek ugyanannak a keresztnévnek a vélhetően ténylegesen használt, élőnyelvi becézett alakjai (pl. lat. *Petrus (Péter):* r. *Pintye, Petrul;* lat. *Johannes (János):* r. *Juon, Jovan, Jánk, Jankul;* lat. *Georgius (György):* r. *Gyürcs, Gyurka, Gyurkucsa, Gyurcsk;* lat. *Andreas (András):* r. *Andrika, Andrics;* lat. *Theodorus (Tódor, Tivadar): Todor, Tógyer~Togier, Tiodor, Todir, Toda, Tódorán* stb. Az 1720-as összeírók ezzel szemben általában megkeresték a latin változatot (pl. *Lupe* → *Volfgangus; Griga, Giriga* → *Gregorius, Vaszalie* → *Ladislaus, Gavrila* → *Gabriel*). (További román és szláv (ruszin) keresztnévalakok felsorolására l. még Bélay 1943: 118.)

6. A fentiekben főként a nyelvismeret hiányából adódó névtorzulásokat és egyéb lejegyzési sajátosságokat tekintettük át. Az alábbiakban azt kívánom néhány példa alapján igazolni, hogy bizonyos esetekben az összeírók ugyan rendelkeznek megfelelő nyelvi kompetenciával ahhoz, hogy az idegen neveket azonosítsák, viszont ez az etnikai szempontból semleges latinizálás mellett néhány esetben „tudatos névmagyarosítást" jelent, amely a fentiekhez hasonlóan nem tükrözi az élőnyelvi névhasználatot. Az ilyen típusú neveket három csoportba sorolhatjuk.

a) Már a fenti példák között is felbukkantak olyan adatok, amelyeknél a **román keresztnevek magyar alakban** történő lejegyzését láthattuk (pl. *Juon ~ János, Petrul ~ Péter, Gyurcsk ~ György* stb.). Főként az 1720-as összeírókra jellemző, hogy azonosítani tudják a nyugati egyházi hagyományban is meglévő, keleti rítusú románok által használt keresztneveket. Ezeket a latin mellett több esetben magyarul tüntetik fel az összeírásban, amely mindenképpen tudatos névfordításra, alkalmi névmagyarosításra utal. A fentiekben bemutatott hangzás alapján történő névazonosítások (pl. *Demiter ~ Demeter)* nem feltételezik az idegen nyelv- és névrendszer ismeretét, csupán a hasonló hangzás hívja elő a magyar névalakot, a most tárgyalt esetben viszont már joggal gondolhatunk a

tudatos névalakításra.

A nyugati névadási hagyományban ismeretlen keresztnevek (pl. *Ursus* 'medve') azonban érthető módon ritkán jelennek meg magyarul. Az etnikumspecifikus *Ursus* keresztnév 1715-ben *Ursz, Urs, Urszuly, Ursuly, Ursully, Urszul, Ursul, Urssul, Ursuj,* 1720-ban *Ursz, Urs, Urszuly, Urszul, Ursul* alakban fordul elő.[8] A keresztnévnek a magyar fordítású alakja egy alkalommal bukkan fel (1715: ***Medve*** *Forgás* [ɔ: *Horgás*] ~ 1720: *Ursulus Horgas* – Nyegrefalva, Szatmár m.). (Az *Ursus* név és alakváltozatainak földrajzi helyzetét az 1. ábra mutatja.)

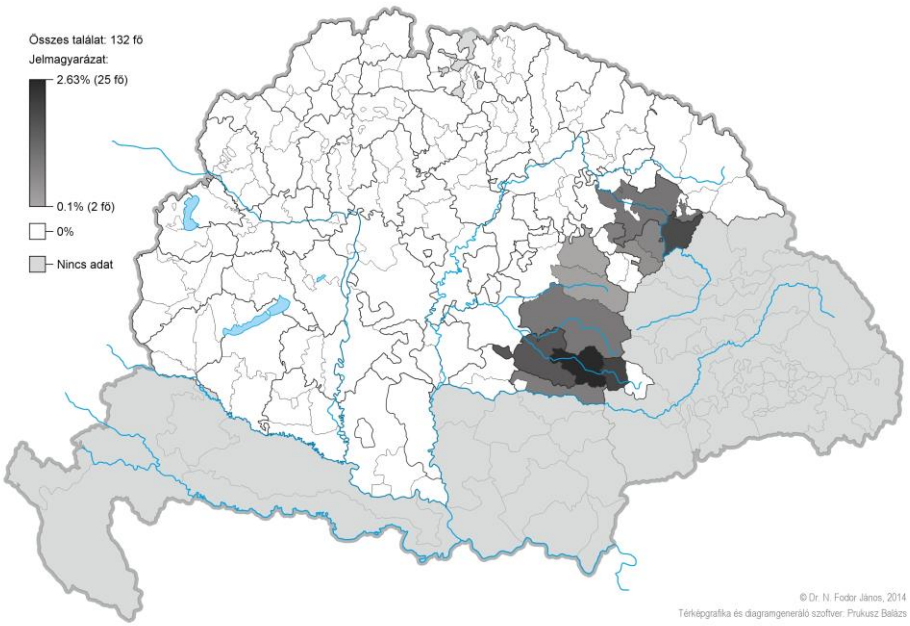

1. ábra: Az *Ursus* keresztnév földrajzi kiterjedése és gyakorisága 1715-ben (TMCSA 1715)

b) Szintén a nyelv- és névrendszer ismeretére utalnak a **helynévi eredetű román családnevek** magyarosításai. A román *-an* (~ *-ean*) képzős nevek magyar megfelelői főként – de nem kizárólagosan – azokban az esetekben jelennek meg, amikor a román családnév helynévi eleme magyar helynévből származik

[8] A név latin megfelelője, az *Ursus* (34 adat) mellett 1720-ban Közép-Szolnok megyében *Ursinus* (15 adat), Szatmárban és Kővárvidéken pedig *Ursulus* alak (31 adat) szerepel, ami a latin névalak meghatározásának bizonytalanságát is jól jelzi. Megemlítendő, hogy 1715-ben mindössze 5 esetben találunk latin *Ursus* alakot, a további előfordulások a román keresztnévváltozatokat mutatják.

(pl. Zaránd megyében *Erdellan Juon ~ Erdélyi János, Argillan Gabrilla ~ Erdéli Gavrilla,* [*Moldovan* >] 1720: *Móldvai Tógyer, Módvai János; Bogdan Moldovan ~ Moldvai Bogdány;* Ugocsa megyében *Mathias Tarpány ~ Matheus* (!) *Tarpai*). Az 1720-as conscriptio összeírói ismerik a román képző funkcióját és azonosítani tudják a megfelelő magyar formánssal. Az 1715-ös összeírásban viszont a névadatok magyarosítására csupán egy szórványos példát találtam (*Petrus Rogozi* [< *Rogoz* hn., Máramaros m.] ~ *Petrus Rogosány*).

A román helyesírási reform latinista nyelvszemléletéhez kapcsolódó, ún. etimologikus helyesírás alapján a 19. században a hímnemű, mássalhangzóra végződő főnevek végére csak az írásbeliségben létező *-u* került (Berecz 2009: 264). Ekkor született meg a képző *-eanu* alakja is (pl. *Moldov(e)an* > *Moldov(e)anu*).[9] Érdekes névföldrajzi adalék, hogy a *Moldoveanu* név a mai román telefonkönyv adatai szerint főként Erdélyen kívüli, egykori regáti területeken, a *Moldovanu* alak Moldva északi részén jellemző, míg a *Moldovan* Erdélyben, főként a Mezőség területén található (Lipan 2012). Hasonló megoszlást láthatunk, nemcsak az *-(e)an(u)* képzős nevek (pl. *Muntean(u), Oltean(u)* stb.), hanem a latinizáló *-u*-ra végződő más (közszói eredetű) nevek (pl. *Păcurar ~ Păcuraru* 'juhász') esetében is: az *-u* nélküli alakok egy egykori magyarországi területeken, az *-u*-ra végződők a Kárpátokon kívül általánosak. E mögött meghatározó okként vélhetően a korábbi magyar (fél)hivatalos névlejegyzési sajátosságok továbbélő hagyományát jelölhetjük meg, amelybe a most tárgyalt összeírások gyakorlata is szervesen beletartozik. (A magyar hangjelölés román családnevekben kimutatható hagyományára l. még Berecz 2009: 265).

c) A fenti helynévi típushoz szorosan kapcsolódnak a közszói eredetű **családnevek fordításá**nak esetei. Az összeíró a számára szemantikailag transzparens román családnevet lefordítja, magyarosítja (pl. ***Albus*** *Tamás ~* ***Fehér*** *Tamás,* ***Albus*** *Jovan ~* ***Fehér*** *Jancsi* (!) – Székudvar, Zaránd m., ***Pekora*** *Juon ~* ***Juhász*** *János* [< rom. *păcurar* 'juhász', mai névalak: *Păcurar(u)*], ***Popa*** *Ursz ~* ***Pap*** *Urszuly* – Gyulavarsánd, Zaránd m.). Az ilyen jellegű névfordítások igazolása csupán alapos vizsgálat után lehetséges, ugyanakkor ezek a példák nagyfokú óvatosságra intenek a névelemzések terén.

7. Meg kell jegyeznünk, hogy a bemutatott névrögzítési gyakorlat mögött olyan ideológiai háttér nem húzódott (történeti okokból sem húzódhatott), amely a modern nemzeti tudat kialakulását követő, 19 és 20. századi történelemből jól ismert névfordításokat motiválta (l. pl. az államnyelvi keresztnévforma kötelező anyakönyvezési gyakorlatát). Itt nagy valószínűséggel egyrészt a túlnyomóan magyar nemzetiségű vagy magyarul is tudó összeírók egyéni szerepéről, esetleg a magyar nyelvnek a latin mellett feltehető presztízséről, félhivatalos szerepéről lehet csupán szó, és nem pedig valamiféle tudatos névmagyarosítási programról,

[9] Megemlítendő, hogy *-ean* képzős neveket nem találunk a 18. század eleji összeírásokban, csupán *-an* formánssal szerkesztett családneveket.

amellyel az etnikai hovatartozás arányait kívánták volna a magyarság javára befolyásolni a névalakok megváltoztatása, magyarosítása révén. Ezt az is mutatja, hogy az összeírások teljes névanyagát tekintve nem számottevő az ide sorolható esetek száma.

Irodalom

Bauko János 2013. Kontaktusjelenségek a szlovákiai magyarok személynévhasználatában. In: Vörös Ferenc szerk. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek.* Savaria University Press, Szombathely. 69–78.

Bélay Vilmos 1943. *Máramaros vármegye társadalma és nemzetiségei.* Budapest.

Berecz Ágoston 2009. A családnév románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve a magyarországi román nemzeti elit énképében. In: Farkas–Kozma szerk. 263–72.

Farkas Tamás–Kozma István szerk. 2009. *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban.* Gondolat Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

N. Fodor János – F. Láncz Éva 2011. A Történeti magyar családnévatlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.

N. Fodor János 2013. Geolinguistic research of historical personal names found in Carpathian Basin. In: Oliviu Felecan szerk., *Proceedings of the Second International Conference on Onomastics "Name and Naming".: Onomastics in Contemporary Public Space.* Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013. 518–527.

N. Fodor 2014. Névföldrajz és etimológia: Mutatvány a Történeti magyar családnévatlasz lexikális térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr* 138: 451–460.

Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. (Ómagyar kor.) In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 281–300.

Lanstyák István 2013. Kontaktushatás a tulajdonnevekben. In: Vörös Ferenc szerk. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek.* Savaria University Press, Szombathely. 43–68.

Lipan, Florin 2012. *Romanian names.* . (Letöltés: 2015. március 28.)

V. Raisz Rózsa

Illyés Gyula: Bartók

Kedves kollégámnak, Bíró Ferencnek,aki hallgató korában minden stilisztikai elemzése szövegéül Illyés-költeményt választott.

I. Illyés Gyula Naplójegyzetei Bartókról

Illyés Gyula 1961-es Naplójegyzeteiben (1901-1972. 41) vallja meg: „egy negatívum vezetett kezdetben hajdan Bartókhoz. Nem szerettem a cigányzenét." Érdeklődését később fokozta, hogy az ő szülőföldjéről mintegy négyszáz dallamot jegyzett fel a zeneszerző népdalgyűjtései során, Illyés szerint éppen gyűjteményének legszebb darabjait (1989–1962–, 39–45, 221).

A költő azonban azt is tudta, hogy a népdalgyűjtés Bartók (és Kodály) számára nem pusztán zenei jelentőségű tett volt; a „magyarul zenélni" mellett „Kodály azt akarta (egyebek közt), hogy tudjon ez a nemzet és ez a nép világszinten dalolni. Bartók meg (egyebek közt ugyancsak), hogy tudatosítsuk, mit jelent világszinten magyarnak lenni." (1992–1977–1978–118). Ezen túl olyan zenét teremtettek, amely modern („újkori"), melynek „hallgatásakor magamban is egy néppel ülök egy teremben. Egyedül sem vagyok egyedül. A húrok alatt egy ország a hangszekrény, s külön varázs, hogy rész vagyok ebben én is" (1992–1977–1978–116).

New Yorkban járva ellátogatott Bartók sírjához (a zeneszerző hamvai csak 1988-ban kerültek hazai földbe, a Farkasréti temetőbe; mivel a költő 1983-ban hunyt el, ezt már sajnos nem érhette meg). A New York-i temetőben olvasta a márványtáblát: Béla Bartók 1881 Nagy Szent Miklós 1945. „Ritkán éreztem olyan elevenen, mint ott, tízezer kilométerekre Magyarországtól, hogy az ő korszakuk alatt élek. Az ő szellemi fejedelemségük védelmében, dicsőségében. Sokat szenvedett kis nép fiaként is teljes egyenrangúságban bár a leghatalmasabb országok polgáraival" (1989–1961–1972–; 1967-ből való a jegyzet).

Egy későbbi (1981-ben írt), Fegyver és csoda című rövid költeményéből idézem:

„… elhagyván a partot
lépett s nem süllyedt a szennyek tengernyi sarába
a Krisztus-tiszta lábú Bartók"

Azaz a költő megértette (bár ő, miként Kodály is Magyarországon maradt

mindvégig), hogy Bartóknak el kellett hagynia a szennyes, véres Európát, hogy tiszta maradjon, a Cantata Profana szállóigévé vált szavai szerint „csak tiszta forrásból" kívánt meríteni. (A Cantata szövegét is Bartók írta egy román kolinda alapján.)

Bartókról több magyar költő is írt verset; ezek közül tudomásom szerint legkorábbi (1939-ben keletkezett) Kassák Lajos költeménye; Vas István Bartók-verse pedig az Élet és Irodalom 1973. évi január 5-ei számában jelent meg. Kassák Szénaboglya című könyve (Kassák 1988) az írónak 1955–1956-os naplója, mintegy az Egy ember élete köteteinek (nagy időkihagyással következő) folytatása. Az író életében csak részletek jelentek meg belőle az Alföld című folyóiratban. Kassák a Szénaboglyában közli Bartókról írott versét, s emellett sok hangversenyélményéről olvashatjuk reflexióit. Elsősorban a 20. századi zene érdekelte, Bartókon kívül például Sztravinszkijt hallgatta elismeréssel. Csaplár Ferenc (1993: 157) Kassák és Illyés kapcsolatáról így szólt: „Kassák az Illyésről írottakat közvetlenül megelőzően a Bartók-évfordulóval [1955] kapcsolatos publikációkat értékelve egyetlen szóval sem említi Illyés Bartók-versét, pedig a vers megjelenése, majd a közlésére vállalkozó hetilap betiltása az egész ünnepségsorozat alighanem legföltűnőbb, legtöbbet tárgyalt eseménye volt." Csaplár szerint lehetséges, hogy Kassákot Illyés verse késztette arra, hogy saját Bartók-versének szövegét közölje az említett kötetben (Kassák 1981: 277–278). A 3. vonósnégyesről írva – jegyzi meg Csaplár (uo.) – Kassák lényegében rokon megállapításokat tesz, mint ami az Illyés-versben olvasható. Talán ezekre a sorokra gondol a szerző: „A rendetlenségnek ezzel a végletes rendjével, az emberi ész ilyen frenetikus felháborodásával, könyörtelen véleménynyilvánítással még sohasem találkoztam. Szenvedünk ettől a zenétől, gyötör és próbára tesz, de végül is megtisztulunk tőle" (Kassák 1988: 276).

Illyés Gyula Bartók című nagy verse kifejezi, hogy Bartók zenéje az ő számára nemcsak megrázó zenei élmény. Naplójegyzeteiben több helyen utal arra, hogy kortársainak egy része sem a Bartók-zenét, sem az ő versét nem értette meg (1990: 57). „A kortársak zöme Bartók zenéjét kakofóniának, hangzavarnak érezte. Ezt nemegyszer hallottam még én is. A Bartók-vers első szakasza tehát kifejez mégis valami helyzetet. Mellesleg az a vers csak szögtöréssel szól Bartókról; igazából a személyi kultusz idejéről beszél. Magukra is vették. A verset először közlő lap szerkesztője elveszítette állását" (1990: 97).

A költemény egésze, de kiemelve egy-egy sora is igazolja a költő vallomását, mely szerint a jelenéről, a jelenéhez írta:

> te bennünket növesztel, azzal
> hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk:
> Ez – ez vigasztal!
> Beh más beszéd ez!
> Emberi, nem hamis!

A joggal erőt ad a legzordabbhoz is:
a kétségbeeséshez.

Magyarság-vers tehát ez is, mint Vörösmarty Liszt Ferenchez című költeménye. Illyés Bartók-versének a költő által idézőjelbe tett szava Vörösmarty 1841-ben írt ódájának kezdő szavára utal szép intertextualitással:

Szikár, szigorú zenész, hű magyar
(mint annyi társad közt – „hirhedett")

Ez az utalás nagyon is jogos: Vörösmarty a világ hírhedett zenészét hívja a haza nevében; „zengj nekünk dal", a nemzet érdekében:

Zengj nekünk hatalmas húrjaiddal
Hogy szívekbe menjen által a dal.
S a felébredt tiszta szenvedélyen
Nagy fiakban tettek érjenek
És a gyenge és erős serényen
Tenni, tűrni egyesüljenek;
És a nemzet, mint egy férfi, álljon
Érc karokkal győzni a viszályon.

II. A Bartók című vers hangzásvilágáról

Illyés Gyula költeményének hangzásvilága több részletében hangutánzó jellegű; ezzel kapcsolatban többféle értelmezés lehetséges. Felmerülhet, hogy a bartóki zene erőteljességét kívánja saját nyelvi eszközeivel érzékeltetni, utalhat továbbá az előadóművész-zongorista Bartók szuggesztív hangszerjátékára. Zeneművész társai, tanítványai sokan nyilatkoztak Bartók zongorajátékáról: „mágikus billentéssel, transzcendentálisan bűvölte elő a zongorából" a hangokat, „Lelki szemeimmel magam előtt látom a vékony termetű, ősz mestert a zongoránál, látomásos pillantással szemében. Az allegro barbarót játssza, zongoraműveinek kulcsdarabját […] Ez már nem is zongorázás volt, hanem a ZENE maga…" – írta róla Fried Géza zeneszerző-zongoraművész (Bónis 1981: 112). Bartók tanítványa, Hernádi Lajos zongoraművész hasonlóképpen emlékezett vissza: „Megpróbálok tárgyilagosan szólni róla, és kerülöm a nagy szavakat. Így sem találok más jelzőket, mint »lenyűgöző« és »döbbenetes«. A műsort megnyitó Liszt-mű első Desz-dúr akkordja, mintha négy harsona szólalt volna meg; utána a felfelé törő oktávbasszusok, mint megannyi pörölycsapás" (Bónis 1991: 139). „Puritán és démoni" – írta róla Székely Júlia, aki Bartóknak szintén tanítványa volt mint zongorista (Bónis 1981: 134).

Mégis a legfontosabb, hogy a költő szenvedélyét, indulatát fejezi ki az erőteljes, kemény hangzás, különösen a költemény első részében. Így az akusztikai

hatás erősíti a jelentést, a vers jelentésképző elemévé válik.

Simon István elemzése megállapítja (1967: 421), hogy „a majdnem száraz kijelentőmód, a meztelenre vetkőztetett" azáltal olyan hatásos, hogy „zeneileg" is harmonizál vele a kifejezésmód, a telibetalált szóhasználat:

Azt! Földre hullt
pohár fölcsattanó
szitok-szavát, fűrész foga közé szorult
reszelő sikongató
jaját tanulja hegedű
s éneklő gége –

Ez a hangszimbolika azonban a vers egészében megmutatkozik, megszólaltatva még inkább felerősíti a jelentést, a szó és a szöveg szintjén egyaránt. Ha viszont szemmel olvassuk, a látható nyelv érvényesül a „nyugtalanul s mégis harmonikusan csipkézett sorok" (Simon 1967: 423) látványa által, a szöveg részleteit és egészét nézve. A Bartók-zenéhez és a költő 1955-ös lelkiállapotához, felindultságához ez a felépítés illik.

A költemény azonban mégis tagolható tartalmilag, hangulatilag.

Első részében érvényesül legerőteljesebben a hangszimbolika: az *sz, z* hangok halmozását halljuk kifejezőnek az indulatosan tiltakozó *Hangzavart? – Azt! Ha nekik az, ami nekünk vigasz!* A két versszakot indító (megismétlődő) felkiáltó értelmű töredezett mondatokban, valamint a megszólításként értelmezhető *Szikár, szigorú zenész, hű magyar* sorban. S kemény hanghatás-hangutánzás (*fűrész foga közé szorult reszelő – Egymásra csikorított vasnak s kőnek szitok-változatai* stb.) után következik a nemcsak akusztikailag, hanem vizuálisan kiemelt, feltűnő két „sor" pozitív jelentésű-hangulatú.

kiált
harmóniát!

Ez óhajként áll itt, a hazugul szép ének helyett a harmónia, a rend, az igaz jöjjön, vagy *„belevész a világ"*.

A költemény második része a *„Bánatomat sérti, ki léha vigaszt húz fülembe"* sorral kezdődik feltevésem szerint. Ez a sor ódaszerű hangvétellel szól, az időmértékesen is ritmizálható mivoltával tűnik fel. Viszont a folytatásban *kuplé-dal*, a *verkli* idegen hangzása, hangkombinációja erősíti e szavak közönséges-negatív jelentését. Ezek kellemetlen hangélményét követi variált ismétléssel*: szigorú, szilaj, „agresszív" nagy zenész* megszólítás (értelmező?) a *te szólalj* felszólítás után, ismét az *sz, z* expresszív halmozásával.

S a vers figyelmeztető tételmondata, csúcspontja, jelmondata az aforizma értékű, akár szállóigévé válható, tipográfiailag is kiemelt, a szöveg többi részétől

előtte-utána tipográfiailag is elhatárolt mondat:

Mert növeli, ki elfödi a bajt.

A szóval kimondhatatlant, amit csak *eljajongani, kinyeríteni* lehet, a képzőművészet, a zene tudja megjeleníteni. Illyés a fenti (kiemelt) szavakkal, melyek nemcsak hapax legomenonjai a költőnek (így, igekötős alakban újnak számítanak), hanem hangutánzó mivoltuk fokozza kifejezőerejüket. Az utolsó sor *kizenged* igealakja a hangutánzó szóhoz tett igekötővel szintén hapax legomenon.

Az indulat talán halkul-tompul; az utolsó versszak rímpárjai hangzás tekintetében nyugodtabbak, bár jelentésüket határozóik és tárgyaik szenvedélyessé alakítják:

káromlással imádkozó
oltárdöntéssel áldozó
sebezve gyógyulást hozó.

Az *andalítasz, tapintasz, írt adsz* rímelő sorvégek a teljes sorokban szintén nem ilyen szinte idilli hangulatúak, mint hogyha önmagukban vagy más kontextusban állnának:

Dolgozz, jó orvos, ki nem andalítasz;
ki muzsikád ujjaival
tapintva lelkünk, mind oda tapintasz,
ahol a baj
s beh különös, beh üdvös írt adsz
azzal, hogy a jaj
siralmát, ami fakadna belőlünk,
de nem fakadhat, mi helyettünk
– kik szív-némaságra születtünk –
kizenged ideged húrjaival.

S ebben az utolsó versszakban a szavak részint összetételük által *(szív-némaság*), részint a szövegösszefüggésben magasztosulnak fel (*ideg, húr*). A zene kimondja az igazságot, amit a szó már nem tud kimondani. Féja Géza szerint egyedül ő, Illyés Gyula mégis „bírt Bartók zenéjéhez költői szöveget, lírai kíséretet teremteni" (Féja 2002: 361). Olyan stílusban, amely méltó Bartók személyének és zenéjének tiszta komolyságához.

Irodalom

Bónis Ferenc 1981. Így láttuk Bartókot. Zeneműkiadó. Budapest
Féja Géza 2002. Vallomás Illyés Gyuláról. In: In memoriam Illyés Gyula. Nem

menekülhetsz. Nap Kiadó. Budapest
Illyés Gyula 1987. Naplójegyzetek 1946–1960. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
Illyés Gyula 1989. Naplójegyzetek 1961–1972. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
Illyés Gyula 1990. Naplójegyzetek 1973–1974. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
Illyés Gyula 1992. Naplójegyzetek 1977–1978. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
Kassák Lajos 1988. Szénaboglya. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest
Simon István 1967. Illyés Gyula: Bartók. In: Miért szép? Gondolat Kiadó. Budapest.
Szathmári István 2004. Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest
Szathmári István (főszerk.) 2008. Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest
Tasi József (szerk.) 1993. „Költő, felelj!" Tanulmányok Illyés Gyuláról. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest
Tasnádi Gábor (szerk.) 2002. „Örök művek világa". Tisztelgés Illyés Gyula születésének 100. ünnepére. HOGYF EDITIO. Budapest

Sebestyén Zsolt

Kárpátalja víznevei: az Apsica völgye[1]

A FNESz. a Felső-Tisza kárpátaljai szakaszáról csak a nagyobb mellékfolyók (*Talabor, Tarac, Borzsova* stb.) névetimológiáit tartalmazza, a kisebb vízfolyások közül egy neve sem szerepel az egykori máramarosi részekről. Kiss Lajos később a Benkő-emlékkönyvben publikált tanulmányában a Huszt környéki településnevek kapcsán ír három további folyónévről (*Uglya, Szeklence, Iza*), amelyekből metonímia útján keletkezett helységnév. A folyóvizeknek a máramarosi helynévadásban játszott fontos szerepe azonban egyértelműen kiderül a megye településneveinek vizsgálatakor, ugyanis a földrajzi adottságok miatt csak a szűk folyó- és patakvölgyekben jöttek létre falvak, gyakran kapva nevüket az adott vízről (vö. Sebestyén 2012).

Az alábbiakban a Tisza egy kisebb mellékágának, az *Apsica (Apsa)-patak* völgyének néhány víznevét mutatom be. „Az Apsicza, a hasonnevű helységtől É-ra ered, a Sztochi hegységhez D. felől csatlakozó Apeczka havas déli oldalán. Három forráscsermelye van, melyek egymással s a Szopurkával egyenközüleg D-re folynak. Két legfelsőbb ága Apsiczánál egyesül, harmadik keleti ága Felső-Apsánál szakad beléje. Onnan az egyesült folyó DNy.-ra, Közép-Apsától kezdve Ny.-ra és ÉNy.-ra kanyarodik tovább; útjában mindkét oldalról néhány csekély, A. Apsánál É. felől egy nagyobb csermelyt vesz föl s végre Hosszúmezőn túl az ott ÉNy.-ra menő Tiszával találkozik” (Hunfalvy 3: 329).

A patakvölgy már a 14. század végén lakott, az első falu, *Alsóapsa* királyi adomány folytán román nemesek birtoka lett (Bélay 120), s ma is színromán helység. A település határának 1390-es bejárása során azonban még zömmel magyar helynevekkel találkozunk, vö. *Aziopathak, Berch, Berek, Hogyagas, Kuuesheg* stb. (DocVal. 385, Mihályi 99). A falu puszta személynévi eredetű neve – vö. 1203/1254: *Absa* (Ász. 42), ill. 1273: *Apsa* (uo.), ami régi magyar *Abfalon* szn.-nek, esetleg az *Ábrahám*-nak lehet a becéző alakja (FNESz., *Alsóapsa,* Sebestyén 2012: 16) – is magyar őslakosságra utal. Bélay hasonlóan magyar alapításúnak tartja a másik két, szintén 14. század végi *Apsá*-t (*Közép- és Felső-*). Felsőapsának a 16. században még tekintélyes magyar lakossága van, de birtokosainak változásával fokozatosan elszlávosodott (Bélay 121). Középapsa, Alsóapsához hasonlóan, román falu maradt napjainkig, de a 15. századból származó határjárása ugyancsak arról tanúskodik, hogy egykor itt is szép számú magyar lakosság élhetett, vö. 1456: *Esthuanwtha, Ewkewrpathaka, Gyrtyanpathaka, Peleskemezew* stb. (Bélay 122, Mihályi 389-92). A völgy negyedik települése, *Kisapsa* (*Apsica*) ruszin helység, létrejötte a 16. századra tehető. A négy *Apsa* nevet viselő falu mellett számos kisebb tanya, külterületi

[1] A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

lakott hely települt a 19. század második felében, amelyek közül több az *Apsica* mellékágairól kapta a nevét. Az adott víznevek szócikkében erre külön kitérek.

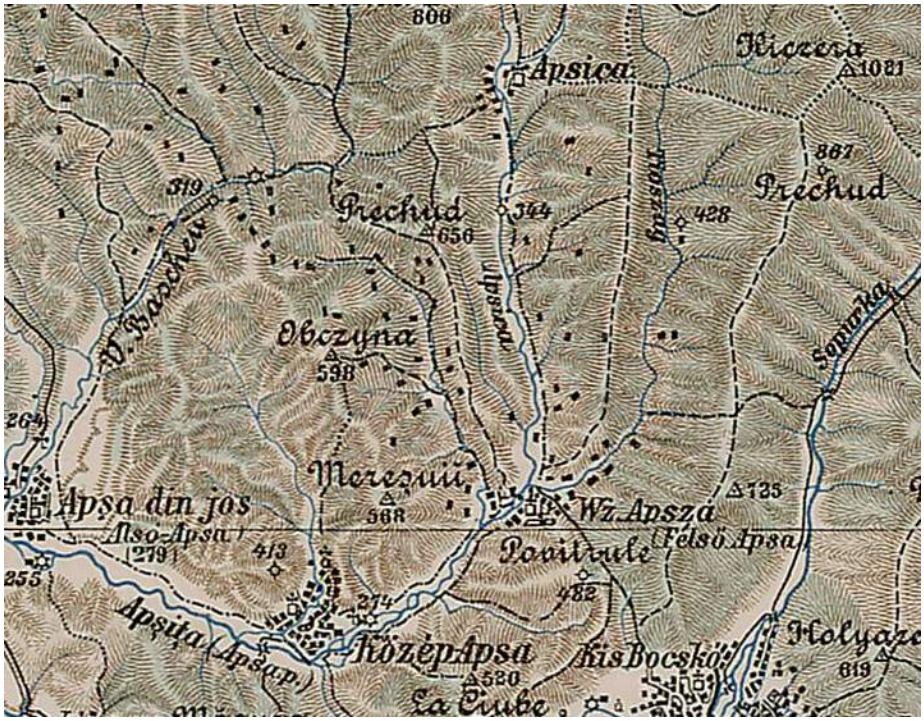

Az *Apsica* völgye a 3. katonai felmérés térképén

Apsica-patak. Az *Apsica* a Tisza jobb oldali ága, Kisapsa közelében ered, s Körtvélyesnél ömlik a Tiszába. A patak hossza 39 km, vízgyűjtő medencéjének területe 226 km^2. A víznév első említése Alsóapsa 1390-es határjárásában szerepel: 1390: *fluvius Apsa* (Mihályi 99-100, DocVal. 385). Bélay a 15. század elejétől a 18. század első negyedéig még *Apsa* formában adatolja, vö. 1411: *Apsa* (Bélay 166), 1720: *Apsavize* (uo. 121), de az első katonai felmérés térképein már *Apsica* alakban szerepel, s később is így találkozunk vele: 1782-6: *Apsizo Bach* (K1), 1806: *Apsicza R.* (Lipszky), 1829-66: *Apsicza B.* (K2), 1855: *Apsitza Fluss* (S. 222), 1859-60: *Apsiza Bach* (uo. 178), 1860: *Apsica patak* (uo.), 1869-87: *Par. Absitia (Apsa p.)* (K3), 1864: *Apsicza* (Pesty), *Apšica* (Petrov 1), 1935: *Apšice, Апшица* (W. 39, 59), 1979: *Апшица* (SHU. 23), 2007: *Apsa (Apsica, Apsinec)* (Kovács 118). Az *-ica~-iţa* kicsinyítő képzős *Apsica* mind a ruszinban, mind a románban létrejöhetett.

Az *Apsa* település- és víznév közül a helységnév az elsődleges, a falu valószínűleg első kenézéről vagy lakójáról kapta a nevét. „A személynévből vagy

személyre utaló közszóból származó azonos alakú település- és folyóvíznevek közül minden bizonnyal a település neve az elsődleges." (Győrffy 65). Ugyanakkor az *Apsa* településnévből nemcsak víznév, hanem hegynév is keletkezett. Az „Apsák"-tól északra húzódik az *Apsa-* vagy *Apecka-havas,* ahonnan az *Apsica* is ered. A havasoknak a közeli településről való elnevezésére jó példa Közép- és Alsóapsa határának 1456-os leírása, ahol *alpes Kezepsew-apsa havasa* és *Also-apsa havasa* hegyeket említenek (Mihályi 391).

A víznév másodlagos, képzős alakja vált névátvitellel a 16. században alapított, majd a 18. század elején újratelepített *Kisapsa* helység nevévé: vö. 16. sz.: *Uy v. Kis Apsa* (Bélay 122), de: 1725: *Apsicza* (Revizki), 1898: *Apsicza* (Hnt.), 1907: *Kisapsa* (Hnt.), 1913: *Kisapsa* (Hnt.), 1944: *Kisapsa, Апшица* (Hnt.). Ennek mai hivatalos neve *Vogyica,* tkp. 'Vizecske', vö. 1983: *Водица, Водица* (ZO).

A patak jobb oldali forrásága a *Mala-Apsica* 'Kis-Apsica' nevet viseli Kisapsa falu határában, vö. 1829-66: *Mala Apsicza* (K2), 1859: *Male Apsicza* (S. 191), 1860: *Apsica mika patak* (uo. 178), 1872-84: *Apszyca mala* (K3), 1935: *Malá Apšice, Апшица Мала* (W. 39, 59), 1979: *Мала Апшица* (SHU. 338).

Bockó-patak. Az *Apsica* jobb oldali mellékága Alsóapsa határában. A patak első említésével szintén Alsóapsa 1390-es határleírásában találkozunk, ahol a keletebbre folyó *Dobrik* patakkal együtt sorolják fel: 1390: *rivuli Dobryk et Bachkow* (Mihályi 99-100, DocVal. 385). Az elsődleges *Bocskó* víznév szláv vagy magyar névadókra utal. A név etimológiája bizonytalan, eredetével kapcsolatban több lehetőség is felvetődik. A *Bocskó* hely- és helységnevek máramarosi elterjedtsége (2 *Nagybocskó,* 2 *Kisbocskó*) alapján talán puszta személynév lehet az alapjuk, s magyar névadással keletkezhettek, vö. 1358: *Buchku* szn. (FNESz., *Nagybocskó*). Kniezsa István szerint a *Bočkov* hn. birtokos képzés a *Boček* szn.-ből (Kniezsa 128). Népetimológiás magyarázata szerint „Bocska oroszul hordó, lehet, hogy itt igen sok sós hordó készülvén, ettől vette volna a Község elnevezését" (Pesty), vö. szl. ***bъčьka* 'hordó' (Šmilauer 44). Az ukrán névtani szakirodalomban mind személynévi, mind népetimológiás köznévi származtatásával találkozunk (vö. Янко 69-70), vö. rusz. *бичок~бик* 'bika, bikaborjú, tulok' (СУМ. 1: 165, Чопей 22).

A pataknév későbbi említései során a ruszin *Bocskó* – vö. 1860: *Boucskou, Boucskou patak* (S. 178), 1935: *Veliký Bočkovec, Бочковець Великий* (W. 39, 59), 1979: *Великий Бочковець* (SHU. 90) – mellett gyakrabban találkozunk a román *Bockó, Beckeu, Backeu* névváltozattal: 1782-86: *Bezkiu Bach, Beskiu bach* (K1), 1829-66: *Beczkeu B.* (K2), 1859-60: *Beckeu, Bockó Bach* (S. 178), 1864: *Botzkó pataka* (Pesty), 1872-84: *V. Baschkeu* (K3), 1957 *Басхеу* (КРУ. 17). A román névalak létrejötte feltehetően a szláv víznév adaptációjával magyarázható, kevésbé valószínű, hogy a rom. *bouţ* 'ökörborjú, tinó, tulok' (DRM. 1: 140) kicsinyítő képzős származéka lenne. A patak forrásánál fekvő *Bockó-hegy* neve a víznévhez képest másodlagos, vö. 1782-86: *Beskiu b.* (K1),

A patakról kapta a nevét Alsóapsa egyik külterületi lakott helye, ami 1945 után egyesült az anyaközséggel: 1892: *Boczkó* (Hnt.), 1898: *Boczkó* (Hnt.), 1900: *Boczkó* (Hnt.), 1907: *Boczkó* (Hnt.), 1913: *Boczkó* (Hnt.), 1944: *Bockó, Kisbockó, Nagybockó* (Hnt.).

Dobrik-patak. Az *Apsica* jobb oldali ága Alsóapsa határában. A *Bockó*-val együtt említett patak az alsóapsai összeírásban, vö. 1390: *Dobryk* (Bélay 120). A két patakot az egykori *Hogyagos* (ma *Besikura*) hegy választja el egymástól (vö. Mihályi 99). Neve később sem változik: 1829-66: *Val. Dobrik* (K2), 1872-84: *Pariu Dobricu* (K3), 1935: *Dobrik, Добрик* (W. 39, 60), 1978: *Дóбрик* (KT), 1979: *Дóбрик* (SHU. 175).

A pataknév a szl. *dobrъ* 'jó' (Šmilauer 55) melléknév *-ik* kicsinyítő képzős származéka, vö. rusz. *добрый* 'jó, helyes, egészséges' (Чопей 72), ukr. *добрий* 'ua.' (СУМ. 2: 321-3). Személynévi eredeztetésétől valószínűleg eltekinthetünk, vö. *Dobrik* csn. (Hajdú 247), *Добрик* csn. (Csucska 2005: 200). A patak jobb oldali mellékágaként a 2. katonai felmérés térképén a román kicsinyítő képzős *Dobricsela* nevű patak szerepel, vö. 1829-66: *Val. Dobricsela* (K2).

A patak mellett települt *Dobrik* tanya: vö. 1983: *Добрик* (ZO), ami Alsóapsa külterületi lakott helyéből önálló községgé vált.

Kékes-patak. Az *Apsica* jobb oldali ága Alsóapsa határában. A pataknév legkorábbi említésére a 16. század közepéről vannak adataink: 1555: *Kyskekes, Naghkekes* (Bélay 120-1). Bélay adataiból az derül ki, hogy korábban két patakot is így neveztek. Az első katonai felmérés térképein csak egy *Kékes* nevet viselő patakot találtam: 1782-6: *Kekis Bach* (K1), a másodikon azonban *Mali-Kekys* 'Kis-Kékes' és *Kekys* patakot is feltüntetnek: 1829-66: *Maly-Kekys, Kekys Bach* (K2). A 19. századi kataszteri térképeken, összeírásokban mind a magyar *Kékes*: 1860: *Kekes patak* (S. 178), 1864: *Kékes patak* (Pesty), mind a párhuzamosan használt román *Tetis* alakkal találkozhatunk: 1872-84: *Par. Tetisului, V. Tetisului* (K3), 1935: *Tetiš, Темиш* (W. 39, 64), 1978: *Темишулуй* (KT), 1979: *Temiu* (SHU. 562).

A Pesty-féle helynévgyűjtés során a helyi lakosság a név magyarázatát is megadja: „Nagy és Kis Kékes (:románul Tyetyis:) Kaszálló és Szántó – a völgyet keresztül hasító Kékes patakától vette nevét – mely a' falu felső részén a 'Botzkó patakába ömlik – nevét fejér és kékes agyagos földjéről vette" (Pesty). A pataknév alapja a *kék* mn. *-s* képzős alakja, vö. *kékes* 'a kékhez közeledő, reá emlékeztető, kékbe játszó, kissé kék színű', ami a vízfolyás színére utalhat. A település határában egy 551 m magas hegy is viseli a nevet, vö. 1872-1884: *D. Tetisiului* (K3), 1978: г. *Темишулуй* (KT), így nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a pataknév hegynévből keletkezett névátvitellel (vö. FNESz., *Kékes*[2]). A román névalak valószínűleg a magyar névből származik, annak románosított változata.

A 19. század második felében a pataknév névátvitellel Alsóapsa külterületi lakott helyének nevévé vált, vö. 1892: *Kékes* (Hnt.), 1898: *Kékes* (Hnt.), 1900:

Kékes, Opcsina (Hnt.), 1902: *Kékesopcsina* (Hnt.), 1907: *Kékes* (Hnt.), 1913: *Kékes* (Hnt.), 1944: *Kékes* (Hnt.). A tanya egyesült Alsóapsával.

Kicserszkij-patak. A *Tyuság* bal oldali ága Kisapsa határában. A pataknevet csak a 20. századból tudom adatolni: 1935: *Kyčerský, Кичерський* (W. 39, 61), 1979: *Ки́черський* (SHU. 249). A pataknév alapja a rusz. *кичера* 'tar csúcsú erdős hegy' (СУМ. 4: 156) főnév ukr. *-ський* melléknévképzős származéka, jelentése tkp. 'Kicserai-patak, a Kicsera felől folyó patak'. A *kicsera* gyakori földrajzi köznév Kárpátalján a ruszinok lakta településeken. A délszláv eredetű domborzati nevet (vö. FNESz., *Kicsera*) a történelmi Magyarország északkeleti területein a nomád pásztorkodást folytató vlahok (főként románok) terjesztették el.

A patak minden bizonnyal a Kisapsától keletre fekvő *Kicsera* nevű hegyről kapta a nevét, vö. 1782-86: *Keczera b.* (K1), 1829-66: *Kicsera*, illetve *Kicsera mala* (K2), 1872-84: *Kiczera* (K3), 1978: *г. Кичера* (978 m) (KT).

Maluluj-patak. Az *Apsica* jobb oldali ága Alsóapsa határában. Nevének történeti adatai: 1829-66: *Malenku swur* (K2), 1859: *Vale maluluj* (S. 178), 1860: *Vale maluluj patak* (uo.), 1864: *Válye Máluluj* (Pesty), 1935: *Maluluj, Малулуй* (W. 39, 62), 1979: *Малулуй* (SHU. 350). A pataknév román eredetű, a rom. *valea* 'patak, völgy' (DRM. 2: 729) és a *mal~malul* 'part, mart, árok martján húzódó ösvény, hegy, szakadék' (DRM. 2: 5) főnévnek az összetételével keletkezett, jelentése tkp. 'part, hegyoldal völgye, patakja'.

A patak közelében a 19. század végén egy külterületi lakott hely települt, ami 1967-ben egybeépült Alsóapsával: 1892: *Válya Málului* (Hnt.), 1898: *Válya Málului* (Hnt.), 1900: *Válya Málului* (Hnt.), 1902: *Vályámaluluj* (Hnt.), 1967: *Валемомолуй* (Hnt.).

Negrilla-patak. Patak Alsóapsa határában. Körtvélyes 1438-as határjárásában tűnik fel, vö. *Negrilla patak* (DL. 67670). Később csak a 19. század közepéről tudom adatolni: 1859-60: *Vale Niegrilova* (S. 178), 1860: *Nyegribova* (!) *patak* (uo.). A pataknév román eredetű, alapja a rom. *negru* 'fekete' mn. (DEX) kicsinyítő képzős származéka, talán a víz színe szolgált a névadás alapjául. Vö. még ugyancsak Máramarosban *Negrila-patak* Alsóbisztra, *Negrovec-patak* Felsőkalocsa közelében (SHU. 384). Személynévi származtatása is elképzelhető, vö. rom. *Negru, Negril, Negrilă, Nagrilaș* csn. (Constantinescu 334), *Negrilă, Negrilescu, Negriloaia, Negriloiu* csn. (Iordan 330), 1442: *Negrila* szn. (Bélay 140, *Fejérfalva*). A másodlagosan adatolt *Negrilova* szlávosított névalak az eredeti román névből szl. *-ova* birtoklást kifejező melléknévképzővel.

Plajuc-patak. Ezen a néven két patakot találunk az *Apsica* felső folyásánál. A *Malij-Plajuc* 'Kis-Plajuc' az *Apsica* forráságának, a *Mala-Apsicá*-nak a bal oldali ága Kisapsa határában: 1859: *Plajucs Bach* (S. 191), 1872-84: *P. Srd. Plajuk* (K3), 1935: *Malý Plajec, Плаєць Малый* (W. 39, 62).

A *Velikij-Plajuc* 'Nagy-Plajuc' az Apsicának a bal oldali ága ugyancsak Kisapsa közelében: 1872-84: *P. wk. Plajuk* (K3), 1935: *Veliký Plajec, Плаєць*

Великий (W. 39, 62), 1978: *Великий Плавуц* (KT).

A *Plajuc* víznév román eredetű, hegynévből keletkezett névátvitellel. A két patak között húzódik a *Plaj* nevű hegy, vö. 1782-86: *Pleiuc b.* (K1), 1872-84: *Seredni plaj* (K3), 1978: *Сред. Плай* (KT). A rom. *plai* 'hegyi rét, hegyi sík, hegyi legelő' (DRM. 2: 249) elterjedt földrajzi köznév a történelmi Magyarország északkeleti megyéiben. A ruszinba is átkerült – vö. rusz. *плай* – 'gyalogút, ösvény' jelentésben (Чопей 260). A *Plajuc* víznév a köznév rom. *-uţ* kicsinyítő képzős származéka. A ruszinban és a hivatalos ukrán térképírásban a név szlávosított, ukrán víznévképzős *Plajec* formája használatos, vö. 1979: *Великий Плаєць, Малий Плаєць* (SHU. 93, 346).

Podisor-patak. Patak Alsóapsa határában. 1859-60: *Pattisor* (S. 178), 1860: *Podisorly patak* (uo.). A pataknév román eredetű, alapja a rom. *podiş, podişuri* 'fennsík, kis híd, gyaloghíd' (DRM. 2: 265) főnév.

A patakról kapta a nevét *Podisor* tanya Alsóapsa közelében, vö. 1902: *Podisor* (Hnt.), 1907: *Pogyisor* (Hnt.), 1913: *Pogyisor* (Hnt.), 1944: *Podisor, Подишоръ* (Hnt.), 1983: *Подішор, Подишор* (ZO).

Sztrimba-patak. Az *Apsica* jobb oldali ága Felsőapsa határában. A patak nevének első említése Alsóapsa határleírásában tűnik fel 1390-ben: 1390: *rivulus Stromba* (Bélay 120). Nevének későbbi történelmi adatai: 1782-86: *Strimba* (K1), 1829-66: *Valea Strimba* (K2), 1864: *Sztrimba* (Pesty), 1872-84: *P. Strimba* (K3), *Стрѣмба* (Petrov 1), 1935: *Strimba, Стримба* (W. 39, 63), 1979: *Стримба* (SHU. 533). A pataknév alapjául a rom. *strîmb* 'görbe, kanyargós', *strîmba* 'görbít, meggörbít' (DRM. 2: 562–3) szolgált. A település határában egy hegy is viseli ugyanezt a nevet, vö. 1978: *Стрымба* hegy (401 m) (KT). A hasonló névadási motiváció miatt nehéz eldönteni, hogy a víz- vagy a hegynév-e az elsődleges.

Sztrimba néven a 19. század első felében egy tanya is létrejött Alsóapsa határában, vö. 1864: *Sztrimba* (Pesty), 1907: *Almáspatak* (Hnt.), 1913: *Almáspatak* (Hnt.), 1918: *Almáspatak* (Hnt.), 1944: *Sztrimbapatak, Стримба* (Hnt.), 1983: *Стримба* (ZO). Ez a pataktól kölcsönözte a nevét: „Sztrimba ezelött mintegy 30. évekkel telepittetett a' felső Apsai lakosokból. Sztrimba pedig egy kanyargos folyótól mely szintén azon nevet viseli és az Apsa vizébe foly" (Pesty).

Tyusag-patak. Az *Apsica* bal oldali ága Felsőapsa határában: 1782-86: *Douszak bach* (K1), 1829-66: *Tyusak B., Duisz B.* (K2), 1859: *Tiouszásze Bach* (S. 191), 1864: *Tyiuság* (Pesty), 1872-84: *P. Tioszag* (K3), 1929: *Тьошаг* (Petrov 1), 1935: *Ťušak, Тющак* (W. 39, 64), 1957 *Тешал* (КРУ. 17), 1978: *Тевшак* (KT), 1979: *Тюшаг* (SHU. 576).

A patak neve etimológiailag valószínűleg összetartozik a Máramaros északnyugati részén előforduló *Tyuska* víznévvel, mely patak Ökörmezőtől nyugatra folyik, s *Tyuska* falu névadója, vö. 1463: *Thwska* (Bélay 136), 1863: *Тюшка потокъ* (S. 206), 1864: *Tyuska víz, Tyuscsánka* (Pesty), 1979: *Тющанка* (SHU. 576). A *Tyusag~Tyuska* víznevek etimológiája nem tisztázott. Személynévi

származtatásuk nem meggyőző, vö. ukr. *Тюшка* csn. (Csucska 2005: 563), de talán kapcsolatba hozhatók az or. *тюшка* 'lyuk, nyílás, rés' köznévvel vagy a *тюшиться* 'forgolódni' igével (Даль 1863-6).

Vále Szkrágyi. A *Bockó* mellékága Alsóapsa határában: 1864: *Szkrágyi patak* (Pesty). A *Vályе Szkrágyi* víznév román eredetű, a rom. *valea* 'völgy, folyóvíz, patak, meder' (DRM. 2: 729) és a *scradă* 'szőrös sás' (DRM. 2: 475) növénynév, esetleg a *scrădiş* 'kavicsos vízmeder' (uo.) főnév összetételével keletkezett. A patak közelében fekszik a *Gyalu Szkrádi* nevű hegy, vö. 1829-66: *Dialu Skradi* hegy (K2), de a névadás motivációja alapján valószínűsíthető, hogy a patak neve az elsődleges.

A patak mellett a 19. században települt *Vályeszkrágyi* tanya, vö. 1898: *Vályeszkrágyi* (Hnt.), aminek a nevét 1904-ben, az országos helységnévrendezés során *Szorospatak*-ra magyarosították: 1904: *Vályászkrágyi, Szorospatak* (Sebestyén 2012), 1907: *Szorospatak* (Hnt.), 1913: *Szorospatak* (Hnt.), 1944: *Szorospatak* (Hnt.). A tanya mai neve *Hlibokij Potyik* tkp. 'Mély patak', ami 1946-ban jött létre hivatalos névadással a patak ukrán névváltozata alapján, vö. 1983: *Глибокий Потік, Глубокий Поток* (ZO). Az ukrán víznév a román névhez képest másodlagos.

Irodalom

Ász. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Akadémiai Kiadó, Bp.

Bélay Vilmos 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.* Budapest.

Constantinescu, N. A. 1963. *Dicţiona onomastic romînesc.* Bucureşti.

Csucska, Pavlo 2005. *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник.* Видавництво „Світ", Львів.

DL = MOL. Diplomatikai Levéltár.

DocVal. = *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia ad annum 1400 p. Christum*. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Galdi. Ex. Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Bp., 1941.

DRM. = Kelemen Béla szerk. 1964. *Dicţionar romîn–maghiar*. I–II. Kolozsvár.

FNESz. = Kiss Lajos 1998. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. kötet. 4. javított és bővített kiadás, Akadémiai Kiadó. Budapest.

Győrffy Erzsébet 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

Hajdú Mihály 2012. *Újmagyarkori családneveinek tára. XVIII–XXI. század.* Budapest.

Hunfalvy János 1863-5. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása.* 1-3. Pest.

Iorgu Iordan 1983. *Dicţionar al numelor de familie româneşti.* Bucureşti.

K1 = Az első katonai felmérés térképei. 1782-86.
K2 = A második katonai felmérés térképei. 1829-66.
K3 = A harmadik katonai felmérés térképei. 1872-84.
Kiss Lajos 1991. Huszt környéki helységnevek. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 352–361.
Kniezsa István 1943. *Kelet-Magyarország helynevei*. In: *Magyarok és románok.* I–II. Szerk. Deér József–Gáldi László. Bp., Athenaeum. 1: 111–313.
KT = Kárpátalja térképe. A szelvények évszámai: 1977-92.
Lipszky = Herner János szerk. 1987. *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján.* Szeged.
Mihályi János 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*. Máramaros-Sziget.
Pesty = Mizser Lajos: *Máramaros megye Pesty Frigyes 1864-66. évi helynévtárában.* Kézirat.
Petrov, A. 1929. *Карпаторусские межевые названия из пол. XIX. и из нач. XX. в.* v Praze.
Revizki Joannes 1725. *Máramaros megye térképe.* MOL. Festetics cs. lt., S 68. No. 0096. 1: 310 000
S = Sebestyén Zsolt 2008. *Kárpátalja településeinek történeti helynevei. A kataszteri térképek és a birtokrészleti jegyzőkönyvek alapján.* Bessenyei Könyvkiadó. Nyíregyháza.
Sebestyén Zsolt 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára*. Bessenyei Kiadó. Nyíregyháza.
SHU. = *Словник гідронимів України.* Ред. А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. Київ 1978.
Šmilauer, Vladimír 1970. *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der Slawischen toponomastik. Akademia, Praha.
W. = Wiesner, František 1935. *Vodstvo v mineralni prameny země Podkarpatoruské (s 1 mapou).* Uzhorod.
ZO = Грига В. В. – Буркало В. Й. 1983. *Закарпатська область. Адміністративно-територіальний поділ*. Радянське Закарпаття. Ужгород.
Даль В.И. 1863-6. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – Санктпетербург.
КРУ. = *Каталог річок України*. Київ, Академії Наук Української РСР.
СУМ. = *Словник української мови*. I–XI. 1970–1980. Наукова думка, Київ.
Чопей Ласловъ 1883. *Руско мадярский словарь.* Будапешт.
Янко М. П. 1998. *Топонімічний словник України. Словник–довідник*. Знання, Київ.

Szentgyörgyi Rudolf

Az Apor-kódex liturgikus himnuszai

1. Az Apor-kódex köztudomásúan (a Bécsi és a Müncheni kódex mellett) az ún. Huszita biblia (első fennmaradt bibliafordításunk) egy részletét, jelesül a bibliai Zsoltárok könyvét tartalmazza.

A kutatás korábban viszonylag kevés figyelmet szentelt a kódexben fellelhető egyéb szövegeknek, azok egymással, illetve más kódexszövegekkel való kapcsolatának. Az Apor-kódex új kiadását (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014.) megelőző kutatások azonban felszínre hozták egyfelől, hogy 1. a Zsoltárok könyve nem tartozik teljes egészében az ún. Huszita korpuszhoz, 2. az Apor-kódex tartalmaz további bibliai részleteket, melyek részben szintén e korpusz részei, más szövegek azonban eltérő hagyományt képviselnek, 3. a kódexben további, nem bibliai eredetű liturgikus (Szent Athanáz-hitvallás, Te Deum, stb.) illetve a liturgiához szorosabban (Három jeles szolgáltatás), illetve tágabban kapcsolódó (Szent Anzelm-passió) szövegeket is tartalmaz (vö. Madas 2014, Szentgyörgyi 2014), melyek egy része ugyancsak kapcsolatba hozható a huszita fordításhagyománnyal. Ez utóbbi szövegek közé tartozik hét középkori liturgikus himnusz Apor-kódexbeli magyar fordítása is. A himnuszokat az Apor-kódexen dolgozó négy kéz közül (Haader–Korompay 2014: 62) a második – a kódex egyetlen „huszita keze” (i. m. 66–68) jegyezte le.

2. A strofikus keresztény himnusz már az ókeresztény korban a zsolozsma részévé vált. A legalább Szent Ambrusig visszanyúló liturgikus hagyomány a keresztény líra kiemelkedő alkotásait korán a közösségi imádság alkotóelemeivé avatta. A zsolozsmában énekelt himnuszok gyűjteménye a 8. századtól kapott helyet önálló liturgikus könyvben (hymnarium). Mindazonáltal kezdettől fogva előfordult, és a breviárium típusú liturgikus könyvek formálódásával és elterjedésével egyre szokványosabbá vált, hogy a hymnariumot, illetve annak részletét függelékként csatolták a psalteriumhoz (Psalterium cum hymnis). Ez a szerkesztési elv érvényesül egyes liturgikus kódexeinkben is (Döbrentei-kódex, Keszthelyi kódex). Ennek legkorábbi anyanyelvű példáját az Apor-kódex második keze által összeállított gyűjteményben érhetjük tetten.

Az Apor-kódex összesen hét zsolozsmahimnuszt tartalmaz: hat kapcsolódik az adventtől húsvétig tartó liturgikus időszakokhoz (De tempore), melyeket egy – az időszaktól szintén nem független – Mária-himnusz követ.

3. A himnuszokra különösen is jellemző a szövegek variabilitása. Egyfelől már a latin költői szövegek szöveghagyományozása sem egységes. A kisebb eltéréseken (szövegváltozatokon) túlmenően strófák maradhatnak el, de akár új

strófákkal is bővülhet egy-egy himnusz. A variabilitás a liturgikus alkalmazásban szokásos doxológiát, a (leggyakrabban a Szentháromságot) dicsőítő záró strófát különösen is érinti. (Számos himnusz nem tartalmaz doxológiát, ilyenkor esetleges, hogy a liturgikus használatban a költemény milyen dicsőítő strófával egészül ki. Esetenként eredetileg a himnuszhoz tartozó doxológia is helyettesítődhet eltérő szövegű, de azonos funkciójú strófával.) Másfelől anyanyelvű kódexeink összeállítói e szövegeket másolják talán a legkevésbé szolgai módon. Mivel eredendően nem kinyilatkoztatott szövegekről van szó, bátrabban javítják a vélt vagy valós hibákat, írják felül az elhomályosult jelentésű vagy stilisztikailag kevésbé szerencsésnek ítélt szavakat, formálják saját esztétikai ízlésüknek megfelelőbbé a szöveget (vö. Horváth János 1931: 142). Amire azonban a másolók többsége jellemzően a legkevésbé sem figyel, az a himnuszok versformája. (Figyelemre méltó kivételként kell megemlítenünk a Festetics-kódex egyes himnuszszövegeit, vö. Horváth Cyrill 1921: 87.) Pedig számos anyanyelvű himnuszszövegen áttetszik a fordítás – egykor vélhetően pontos – versritmusa (vö. Horváth János 1931: 142). Az Apor-kódexből említve példát: A „Veni redemptor gentium" vagy az „A solis ortus cardine" kezdetű himnuszok doxológiájában (AporK. 172/3–5, 173/1–3)[1] szinte hallhatóan lüktet az ambrozián strófa ritmusa.

4. A himnuszok sorát az adventi időszak „Conditor alme siderum" kezdetű himnusza nyitja (170–171). A 7–9. században keletkezett himnusz szerzője ismeretlen. A költői mű közismertebb változata (a doxológiával együtt) hat versszakból áll (vö. AH. 2: 35. is), az Apor-kódexben azonban – amint a két párhuzamos szöveghelyen is (DöbrK. 235–236; KeszthK. 50–52) – a középkori szöveghagyománynak megfelelően hét versszakot találunk (AH. 51: 46). A többlet a negyedik versszak után következő „Occasum sol custodiens" kezdetű versszak. A himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Döbrentei-kódex szövegével mutat szoros rokonságot (a szövegszerű összevetésre lásd: Horváth Cyrill 1921: 122–123).

5. A második himnusz (171–172) Szent Ambrus „Veni redemptor gentium" kezdetű karácsonyi himnusza (a mai liturgia advent utolsó hetére helyezte). Az eredeti Szent Ambrus-i himnusz első versszakát („Intende qui regis Israel") már a középkori szövegváltozatok is elhagyták (l. pl. AH. 2: 36; vö. Szövérffy 1964: 53), így találjuk az Apor-kódexben is (a nyolcadik versszak a himnuszhoz utóbb illesztett doxológia). Párhuzamos helyei a Döbrentei- (236–237) és a Keszthelyi kódexben (53–54) találhatók.

[1] Az Apor-kódex lapszámait az új kiadás (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014) alapján közlöm.

E két himnusz előtt címfeliratként latin megfelelőjük kezdete áll, az utána következőknél e címfeliratok elmaradnak. A további himnuszok élén viszont a másoló iniciáléknak hagyott helyet, ezek beillesztése azonban utóbb nem történt meg.

6. A harmadik himnusz (172–173) Sedulius (5. század) „A solis ortus cardine" kezdetű karácsonyi abecedárius – versszakai az ábécé egymást követő betűivel kezdődnek – himnuszának elejéről való (AH. 50: 58–60; vö. Szövérffy 1964: 98–101). (Karácsony és karácsony oktávájának himnusza, néhány további versszaka pedig vízkereszti himnuszként használatos: „Hostis Herodes impie".) Az Apor-kódexben – a karácsonyi liturgiának megfelelően – Sedulius himnusza első hét versszaka (A–G) magyar fordítását találjuk (eltérő hagyományra l. AH. 2: 36). A himnuszfordítást a kódexben – ugyancsak a liturgikus használatra utalva – doxológia zárja. Középkori kódexeink további három szövegváltozatot őriztek meg. A himnusz hét versszaka után a Keszthelyi kódexben (54–56) és a Festetics-kódexben (352–354) az Apor-kódexétől eltérő (általánosabb használatot mutató, vö. AH. 2: 36) doxológiát találunk, míg a Döbrentei-kódex (237–238) nem illeszt doxológiát a hét versszakból álló himnuszrészlet végére. E himnusz Apor-kódexbeli szövegváltozata a Keszthelyi kódexével mutat rokonságot. Különösen is figyelemre méltó a közel egyező – a Keszthelyi kódexben magyarázó értelmezéssel megtoldott – félrefordítás: AporK. 172/22: „ki miat *zúz* sem ehezik" ~ KeszthK. 55: „ky myath *w anya zyz maria* nem ehezeek"; vö. „Per quem nec *ales* esurit", ti. 'szárnyas, madár' (vö. Horváth Cyrill 1921: 94–95). (Nem lehetetlen, hogy a fordító a latin *ales* 'madár' szót az *alo* 'táplál, felnevel' igéből próbálja értelmezni, és Krisztussal összefüggésben Máriára érti. Az Apor-kódex ezúttal metrikailag pontosan megőrzött himnuszsorába ez az értelmezés csupán egyszótagos szóként illeszthető be: *zúz*, míg a Keszthelyi kódexnek a versritmust háttérbe szorító másolója e szót elégtelennek érezhette, ezért magyarázva kibontotta: *w anya zyz maria*.)

7. Az Apor-kódex negyedik himnusza (173) a nagyböjti „Audi benigne Conditor" kezdetű. A 7. századi himnusz szerzőjének Nagy Szent Gergely pápát szokás tartani, ez azonban kétséges. Az ismert öt versszakos himnusz helyett (AH. 51: 53–54) az Apor-kódexben egy hat versszakos változat fordítását találjuk (a hatodik strófa a himnusz végéhez csatlakozik). Kérdés, hogy létezett-e egyáltalán ezen utolsó versszak latin eredetije (vö. RMKT. 2: 480), illetve kérdés, hogy e szakasz egyáltalán önálló versszak-e (a „fordításban": állítmány nélkül). Inkább tűnik a doxológia egy alkalmi devocionális kiegészítésének. A himnusz harmadik versszakának harmadik sora (173/11–12: „de te ki mendenneket | esmerz") esetleg egy kevéssé közkeletű latin szövegváltozatra megy vissza. E változat elterjedtségének jövőbeni feltérképezése adalék lehet a

szövegek (esetleg maga a kódexrész) eredetének egyes kérdéseihez. E himnusznak kódexeinkben nincsenek párhuzamos magyar szövegváltozatai.

8. A kódex ötödik himnusza (173–174) Venantius Fortunatus (6. század) „Vexilla regis prodeunt" kezdetű himnuszának fordítása, melyet a szent kereszt tiszteletére írt. A himnusz a liturgiában a nagyhét – korábban a nagyböjt Siketvasárnaptól számított (vö. DöbrK. 240. is) utolsó két hete – zsolozsmájának része. (A himnusz keletkezéséről és liturgiatörténeti vonatkozásairól lásd Holl 2000: 26–28.) Venantius Fortunatus himnuszának eredeti latin szövegén – részben a liturgikus alkalmazás megfontolásai szerint – számos esetben változtattak. A „szövegigazításokon" túlmenően strófá(ka)t hagytak el, strófá(ka)t toldottak be a himnusz szövegébe (lásd például a himnusz egyazon sorozatban megjelent két kritikai kiadását: AH. 2: 45, 50: 74; vö. még: Szövérffy 1964: 135–137). Az Apor-kódexbe került magyar nyelvű himnusz közvetlen latin forrásszövegének feltárása – mely a kisebb különbségek ellenére azonos lehet a Döbrentei-kódex párhuzamos fordításáéval (240–241) – esetleg szintén szolgálhatja e szövegek eredetének pontosítását.

9. Az Apor-kódex hatodik himnusza (174–175) az 5–6. században keletkezett, ismeretlen szerző által írt, „Ad caenam Agni providi" kezdetű húsvéti himnusznak a fordítása, mely számos szövegváltozatban él (vö. AH. 2: 46, 27: 88, 51: 87). Az eredetileg hétversszakos himnuszt (AH. 51: 87) az Apor-kódexben doxológiával találjuk (vö. AH. 2: 46). Magyar nyelvű kódexeinkben e himnusznak nem találhatók párhuzamos szöveghelyei.

10. A kódex hetedik, utolsó himnusza (175–176) a 8–9. században keletkezett, Paulus Diaconusnak tulajdonított „Ave maris stella" kezdetű Mária-himnusz (AH. 51: 140) fordítása. E himnusz az advent–karácsonyi időszak Mária-himnusza, ugyanakkor pedig általában a nagyböjt idejére eső Annuntiatio (Urunk születésének hírüladása, Gyümölcsoltó Boldogasszony: március 25.) ünnepének himnusza. Ekként kétszeresen is kapcsolódik az előző himnuszok által kijelölt liturgikus időszakhoz. Témája az angyali üdvözlet, Jézus születésének hírüladása. A második versszak Éva és Mária személyét ellentétes párhuzamba állító szójátékára („Ave" – „Eva") az Apor-kódex fordítása csak távolról utal: „meg valtoztatuan ewanak neuet" (157/22). Egyebekben a latin szöveghez pontosan ragaszkodó, szövegkövető fordítás áll előttünk. Az Apor-kódexben lejegyzett himnusz három további párhuzamos szöveghellyel rendelkezik. Kettő a Festetics-kódexben (116–118; 195–197) – lényegében azonos fordításszövegek, egy elírás kivételével (196: „*Odgyad* byneſek kewteleet" ~ 117: „*Adgyad* byneſek kewtheleeth") – egy pedig a Czech-kódexben (151–153) található. A Czech-kódex szövege helyenként pontosan ragaszkodik a Festetics-kódex szövegváltozatához, másutt azt erőteljesen átfogalmazza. Ez az átfogalmazás imád-

sággá, pontosabban litániás fohásszá alakítja a himnuszt. Az Apor-kódexben olvasható himnuszfordítás több helyen is rokonságot mutat a Festetics-kódex szövegeivel. A különbségek tekintetében ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a „Festetics-féle változat csaknem kivétel nélkül ott tör új ösvényt, a hol az Apor szövege a verses formára alkalmatlan" (Horváth Cyrill 1921: 87).

11. Az Apor-kódexben található hét himnusz, illetve fennmaradt párhuzamos szövegeik között olykor felsejlenek bizonyos érintkezési pontok (lásd például a „Conditor alme siderum" vagy a „Vexilla regis prodeunt" kezdetű himnuszok szövegét az Apor- és a Döbrentei-kódexben), több esetben azonban akár eltérő forrásszöveg-változatot követő önálló fordítói munka eredményeinek tűnnek. (E kérdés részleteinek feltárásához és megvilágításához kiváló segítséget nyújthat a középkori magyarországi latin nyelvű liturgikus költészet repertóriuma: RepHymn. 249–256.)

12. Fontos vizsgálati lehetőség továbbá a kódex himnuszszövegei, valamint az ún. huszita bibliafordítás közötti kapcsolat feltárása. Itt csupán két szembeötlő sajátosságra kívánjuk felhívni a figyelmet:

1. A latin *spiritus* fordítására alkalmazott „huszita" *szellet* felbukkan a kódex himnuszfordításaiban is: AporK. 174/15–16: „menden *zel-*|*letek* diꝉernek" („Collaudet omnis *spiritus*").

2. A feltehetően korábbi hagyományt továbbörökített szövegekben – a latin *sidus* és *stella* szavak fordításaként – jellemzően a magyar *húgy* megfelelőt találjuk, lásd például: KTSz. „[te]ngurucnec fe|nes *hu[ga]*"; JókK. 29: „Es tudna *hugÿoknak* folyast: es fewueknek ereÿtt"; a himnuszokban: DöbrK. 237: „*Hvqak* Felseges zerzoie"; KeszthK. 50: „*Hwgyaknak* kegyes teremteye"; FestK. 116: „Idwez legy thengernek | *hwgya*", 195: „Idwez leegy thengernek *hwgya*" (de a FestK. himnuszszövegét fohászokká alakító CzechK. 151: „tengǫry *czÿl-*|*lag*"). Ezzel szemben az ún. huszita fordításhagyományban következetesen a *csillag* megfelelőt találjuk, lásd például: BécsiK. 105: „A·*ꝉillagoc* kèdeg attanac vilagot" (vö. Károly szerk. 1965: 36; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); MünchK. 8va: latoc ǫ *ꝉillagat* napkèlèten" (vö. Nyíri szerk. 1993: 62; a kódexben nem fordul elő a *húgy*); AporK. 161/19–20: meg „zamlalľa | *ꝉillagoknak* sokassagat" (stb.); ekként az Apor-kódex himnuszfordításaiban is: AporK. 170/15: „*Czllagoknak* [olv. csillagoknak] zent zerzǫje", 175/18: „[V]duǫzleg tengernek *ꝉillagá*". Az Apor-kódex harmadik (immár nem huszita, premontrei) keze által másolt szövegben azonban a fenti, az ún. huszita korpuszétól eltérő fordítói hagyomány nyomára bukkanunk: „mennÿe|knek *hwgÿ*" 180/17). (Későbbi bibliafordításaink a *csillag* megfelelőt hozzák.)

13. Az Apor-kódex második keze a liturgikus szövegek e magyar nyelven lejegyzett gyűjteményét (Zsoltárok könyve, ezt követően a Szent-Atanáz hitvallás, az ószövetségi kantikumok jegyzéke, a Te Deum, majd az újszövetségi kantikumok szövege, végül a hét liturgikus himnusz) minden bizonnyal befejezettnek tekintette (Psalterium cum hymnisnek szánhatta). Erre utal az összeállítás végére illesztett (az utolsó himnuszt berekesztő *Amen*-re következő) ünnepélyes záró fohász: „Oh felseges vr Isten segel mvnket amen" (176/11–12). Hogy összeállítását további liturgikus szövegekkel (pl. a miséhez kapcsolódó állandó szövegek, perikópák stb.) szándékában állt-e bővíteni (párhuzamként lásd: Döbrentei-kódex), nem tudjuk. Záró fohásza után egy tőle számos szempontból távoli (premontrei) kéz gyarapítja a kódexbe másolt liturgikus szövegek sorát.

Irodalom

AH. = *Analecta Hymnica Medii Aevi* 1–55. Hrsg. v. Dreves, Guido Maria – Blume, Clemens – Bannister, Henry Mariott. Leipzig, 1886–1922. A hivatkozott kötetek: 2. *Hymnarius Moissacensis. Das Hymnar der Abtei Moissac im 10. Jahrhundert.* Leipzig, 1888. 27. *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Rius.* Leipzig, 1897. 50. *Hymnographi Latini. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Zweite Folge*. Leipzig, 1907. 51. *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels und anderer Hymnen*-Ausgaben. [I.] Die Hymnen des 5.–11. Jahrhunderts. Leipzig, 1908.

Haader Lea – Korompay Klára 2014. A kódex scriptorai és helyesírásuk. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 61–80.

Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf szerk. 2014. *Az Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.

Holl Béla 2000. Hymnvs Sz. Keresztről. In: Uő, *Laus librorum. Válogatott tanulmányok.* Vál. és szerk. Monok István – Zvara Edina. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. 26–34.

Horváth Cyrill 1921. *Középkori magyar verseink. Régi magyar költők tára* 1. [2. kiadás.] MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, Budapest.

Horváth János 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Károly Sándor szerk. 1965. *A Bécsi-kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Madas Edit 2014. Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 57–59.

Nyíri Antal szerk. 1993. *A Müncheni kódex magyar–latin szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

RepHymn. = Holl Béla, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae.* Sajtó alá rendezte: Körmendy Kinga. Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia I. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2012.

RMKT. 2. = *Régi magyar költők tára* 2. *XVI. századi magyar költők művei.* Közzéteszi Szilády Áron. MTA, Budapest, 1880.

Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi szerk. 2014: 31–57.

Szövérffy, Josef 1964. *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. Ein Handbuch* 1. *Die lateinischen Hymnen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Szikszainé Nagy Irma

Onomasztikai játékok a költészetben

1. A játékok sajátos típusát képviselik a nyelvben jelentkező játékok, azaz a nyelvi játékok.

Hogy a nevekkel is lehet játszani, mutatják a mindennapi nyelvhasználat játékai: a szokásos játékos névrövidítések *(Egerszegi Krisztina→Egérke),* a ragadványnevek (Sándor: 1997, 192: „járásmód, testtartás, valakihez való hasonlóság: *Lefec, Medve, Sutyi, Szíp"*), a névcsúfolók *(Juli-buli, fakanál, / Az ágy alatt szaladgál. Jankó-bankó / pipadohány zacskó),* a szlengnevek (Kis 2008: *Érdia* 'az érdi lőtér'; *Ho Shi Minh-ösvény* 'laktanyából való kiszökés'; *Háká* 'Honvéd Kórház'; *Lazaegérszag* 'Zalaegerszeg'; *Püspökvietnám* 'Petőfi Laktanya').

Ünnepeltünk, Bíró Ferenc is sok publikációjában névtani, onomasztikai kérdéseket taglal. Körösladány és Köröstarcsa helynévrendszerében történeti és mai helynévanyagot feldolgozva levéltári, irattári dokumentumokat és térképeket felhasználva nyelvi-tipológiai vizsgálatokat végez (1999, 2002, 2004). Személynevek morfológiai felépítettségét és motiváltságát analizálja történeti és szinkron anyagon (1997, 1998). A metaforikus ragadványnév-alkotással foglalkozó írásának adataival azt bizonyítja, hogy a testi tulajdonságok dominánsak a diáknév-metaforák indítékai között (2001).

Mivel jelenleg a költői nyelvi játékok keletkezésének különféle típusait igyekszem feltérképezni, így az onomasztikaiakat is, ezért köszöntésképpen a neveknek egy nem szokásos megközelítését mutatom be.

2. Ebben a dolgozatban költői szövegek személy- és helynévvel kapcsolatos nyelvi játékaiból ismertetek néhány jellegzetes előfordulást. A versek szövegében a nevekkel való játék többféle módon megszülethet: lehet játszani a nevek jelentésével, hangszerkezetével, morfológiai felépítésével, vizuális megjelenítésével, sőt a névalkotással is.

2.1. Egy személynév kisbetűs írása véresen komoly tett: leértékelő büntetés lehet, ismerjük Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényéből *Nemecsek Ernő* esetét. Kányádi Sándor viszont Táncsics nevét a következő megokolással írta kisbetűvel:

a jó öreg ***táncsics mihály***
így csupa kisbetűvel így
is jó neki ő szegény ő házalt
így a könyveivel annak-
idején börtönből szabadultan

(Földigérő kokárda-pántlika)

Parti Nagy Lajos versében a kisbetűs írással, a vezeték- és keresztnév egybeírásával futballikonok gombfocipálya-játékossá és anyagra nyomott képpé leértékelődve jelennek meg:

Elmosódott gombfocipálya
válogatottként apa télikabátja,
fekete ***albertflórián*** *száguld for*
gentleman után, repülnek géz-kapuk
– – – – – kezdő tanárnő
kiskabátján lila ***fenyvesikettő***
(Krétapálya)

Kormos István *pedig* című költeményében humoros fordulatban szerepel a szőnyegmintává vált színésznőnév kisbetűs és egybeírt formája:

rongy torontáli szőnyegen
karádykatalint *verem*
(Álmodozó kamasz)

Amikor Tolnai Ottó híres költők és a francia főváros nevét kisbetűvel írja versében, esetleg azt sejteti, hogy a beszélő egy lélegzettel, megállás nélkül – hiszen egyetlen írásjel sem tagolja a szöveget – mondja el a történetet, amelyben a nevek nem válnak hangsúlyossá:

kormos *mesélte a* ***pista*** *szép táskás*
kutyaszemével ravaszkásan pislogva
hogy egy párizsi hajnalon
éjszaka lehetett
ahogy ***pistát*** *és* ***párizst*** *ismerem*
lilla éjszaka lehetett biztosan
csöng a telefon
pilinszky *kétségbeesett hangja*
kész gondolta ***pista***
valakit megölt nagy ártatlanságával
(Kormos és Pilinszky. Parancs Jánosnak)

Lackfi János viszont amikor a költőtárs nevének vezeték- és keresztnévelemét – felrúgva a helyesírási szabályt – egybeírja, azt sugallja: Lázár Ervin neve felértékelődött, fogalommá vált:

A Lázárervin meghalt?
(Örök)

Nagy Gáspár enigmatikusan: személynévre rejtjelezetten és mégis egyértelműen utal a nagybetűs írásmóddal:

a sír
NIncs sehol
a sír a gyilkosok
a test se I T T
NIncs sehol
a test se O T T
a csont a gyilkosok
NIncs sehol
a csont
(p. s.)
egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI!
(Öröknyár: elmúltam 9 éves)

1983-ban írt versének NI betűi Nagy Imre, a mártír miniszterelnök nevét sejtetik. Valószínűsíti ezt a szövegkörnyezet több szava *(gyilkosok; egyszer majd el kell temetNI).*

A kicsinyítő képző a nagy kezdőbetűs írás ellenére is alkalmas lehet gúnyos lenézésre, ha ez nem gyereknek szóló kedveskedés, hanem egy költőre vonatkozik:

Rólam írta a verseit
Szabolcska ***Mihályka****!*
(Tóth Árpád: *A Nagyerdő keserve*)

Kormos István a saját vezetéknevét leleményesen kancsalrímbe foglalja:

Leszen–e bűnömért ***körmös****?*
Ezt kérdi a szegény ***Kormos.***
(Ilia Mihály királyi főpincemesternek)

Orbán Ottó így rövidíti le a saját nevét *Kabala* című versében:

55 éves lettem 91-ben –
versem a keljfeljancsival jár jegyben.

Amúgy meg csak 0 előttem, 0 utánam –
a nevemet is: ***0. 0.****, a porban találtam.*

Erre a rövidített névjelzésre játszik rá Csukás István *Egy költő monogramja* című versében:

Mikor agyam már nyúlfogként őröl
Nézzük, mi hír egy másik költőről?
0! 0!
– – – – – – – – – –
És elvesztette apját és anyját,
míg megszerezte a monogramját:
0! 0!
– – – – — – – – –
Nos e vers légyen papírrepülő,
melyet két sóhaj az égre fellő:
0! 0!

Orbán Ottó az 50. születésnapját ünneplő Kormos István családi nevét így értelmezi:

Pista öcsém egyszer este,
ujjujjujjujjuj,
kiszökött a széntelepre,
ujjujjujjujjuj,
belebújt a német kokszba,
ujjujjujjujjuj,
*az orrát is be****kormozta,***
ujjujjujjujjuj,
(Első Kormos István)

Névből Illyés Gyula igét képez, és saját sírkövére ajánlja a következő sorokat:

Voltak, akik ***legyulázták,***
Voltak, akik legyalázták.

A költői játék része az, hogy Parti Nagy Lajos költők nevéből igéket alkot *(Füst Milán, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső, Arany János, Ottlik Géza, Babits Mihály):*

Ne kábéház, ne virtuália
s ne csak papír légy, légy, te Ház,
hol élő és holt szimbióz' időz,
piros, fehér, zöld, híg és mélylila
füstöl szépelg és kosztol,
aranylik, ottlik, és babitslik,
a versek jól tömött staniclik,
nagy dunnaszák a próz',
s tán mégse minden anything, ha goes.
(Halk, talmi vers az irodalom házához)

Az irodalom házában szimbiózisban „időző" élők és holtak nevével űz tréfát a játékos alkotó. A *füstöl, szépelg (←szépeleg)* és *kosztol* jelentéses igékbe vannak rejtve bizonyos személynevek *(Füst Milán, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső)*. *Ottlik* nevének tréfás analógiájára *(Ott+lik)* teremt a szerző Arany és Babits nevéből igét, amely az *aranylik* formában egybeesik létező igével. Parti Nagy Lajos az Esterházy Pétert köszöntő versébe is igésített formában iktatja be alkotók nevét:

Ea fánk körül, hol ***elproustozgatunk****,*
smajd egyre több a morzsa és a tunk,
tmely ***átaranylik*** *rajtunk általunk.*
(Köszöntyű)

Az *elproustozgatunk→Proust,* az *átaranylik→Arany János* nevét rejti, alighanem azt sejtetve, hogy ezekkel az alkotókkal időznek el (Proust műve: *Az eltűnt idő nyomában*) a mai költők is, és áttetszik írásaikon Arany hatása. Ugyanebben a versében szóösszerántásban egyik nyugatos költőnk neve ismerhető fel:

Jön a tavasz, e ***kosztolányi****déz'.*

A hasonló hangzás játéka okán születhetett a következő sor, és nyilván nem Csehov lebecsülése miatt:

motyogja P, s hogy nem megy ***csehova***.
(Parti Nagy Lajos: *Egy bőrönd repülő*)

Timár György *(Válogatott agyrémeim)* idegen személynevekkel játszik el:

Azt mondja az öreg ***Verne****:*
ha valaki szájon verne,

fizessen csak az a szemét
Foggot Foggért, Sam-et Sam-ért!
*
*Akinek **Hemingway**, ne vegye magára,*
no de hát mindennek megvan a határa:
az, amit jómagam soha sem szeretnék,
*szabad-e tolni az ellenség **Thackeray-t**?*
(Idézi Vargha–T. Litovkina 2007, 194)

A játék abból fakad, hogy a versek személynevei hasonló hangzású köznevek helyett állnak.

Sajátos onomasztikai játék a személynevekkel az **anagramma,** vagyis egy név betűinek átrendezésével nyert új szó. Ezzel él Nagy László költő, amikor *Z. költőnek sürgősen* címmel verses üdvözletet küld:

Légy tovább is toll–kán
– – – – – – – –
*kívánja **Gyan Ólszál***
*Gyan sik Idnup **Tigram Icsész***

Azaz Nagy László és felesége, Szécsi Margit költőnő a jókívánságot küldő.

Kondor Béla nevéből ilyen anagrammajátékot kreál Szécsi Margit:

Dalnoké: bor.
Boré: dalnok.
Kordéban: ló.
Én, rab, oldok.
Ó, bal kondér!
Léda: bornok!
A bolond kér –
Én, rab, oldok.
Bér-dalokon
él-abordnok
korodban él –
Én, rab, oldok.
Ó, dér-balkon!
Béna lordok!
A bokron: Dél.
Én, rab, oldok

Szécsi Margit (Tigram Icsész) férjének, Nagy Lászlónak a nevével is ugyanilyen játékot konstruál:

Nagy László
Lányszolga,
lágyan szól,
szól: 'Angyal
szolgalány,
szállj, ó láng,
szállogány!'
Lányász lóg,
Szolgalány
szól lágyan:
'Langy ász-ló!
Gyászolnál?

Szécsi Margit úgy írja meg a következő versét, hogy mindegyik sora a saját neve betűiből áll össze:

Egy építés története Szécsi Margit nevére

Cím: Sársziget,
csizmát ígér,
s csirizt megás
miszter Csiga,
Missz Cigaret,
Magisz Tercsi
Grízes Matics,
Mésztag Ricsi.

Anagrammaszerű az Ilona név hangjainak felcseréléséből adódó játékos forma Kosztolányi Dezső *Ilona* című alkotásában:

Vigasság,
fájdalom,
nem múlik
el soha,
s balzsam is
mennyei
lanolin,
Ilona.

Nehezen megjegyezhető szöveg Papp Tibor *Nevek* című nyelvtörő jellegű verse:

Marci, Berci, Karcsi, Tercsi,
Ancsa, Jancsi, Bence, Jenci,
Ince, Vince, Lonci, Manci,
Lóri, Flóri, Frici, Franci,
Dani, Dini, Samu, Simi,
Lilla, Nelli, Ami, Imi,
Piri, Pali, Ili, Ali,
Lali, Lili, Vili, Vali,
Mári, Sári, Klári, Máli,
Mici, Maca, Zoli, Záli,
Misi, Masa, Emmi, Mimi,
Tibi, Tóbi, Tóni, Tini,
Ibi, Robi, Gabi, Giza,
Rozi, Rézi, Gazsi, Zsiga,
Margó, Gergő, Eszti, Kriszta,
Jóska, Pista, Böske, Miska,
Bori, Biri, Dóri, Kari,
Teri, Feri, Gyuri, Mari,
Panni, Fanni, Muki, Miki,
Sanyi, Manyi, Vica, Viki,
Józsi, Mózsi, Médi, Magdi,
Helga, Matyi, Tünde, Andi.

Logikát nem tud felfedezni az olvasó abban, hogy miért épp azok a két szótagú nevek és becenevek követik egymást *(Margó, Gergő, Eszti, Kriszta; Helga, Matyi, Tünde, Andi),* amelyeket a költő egymás mellé helyezett. Legfeljebb azt lehet kikövetkeztetni: a legtöbb esetben a becenévképző azonossága a szomszédság-teremtő *(Mar**ci**, Ber**ci**, Kar**csi**, Ter**csi;** Már**i**, Sár**i**, Klár**i**, Mál**i**)*, illetve a második szótag azonossága *(Lali, Lili, Vili, Vali; Panni, Fanni, Muki, Miki).*

2.2. A helynevek jelentésével, sőt alkotásával is játékot űznek egyes költőink. Népetimológiára (olyan szóalkotásmódra, amely módosítja a létező szó egy részét úgy, hogy más, meglevő szóhoz hasonlóvá téve „értelmesíti") emlékeztet Csukás István eljárása *Gilice-síp* című versében, mert azzal játszik el a költő, hogyan lehet naiv módon értelmezni helyneveinket hasonló hangzású igékkel:

Gyalókára gyalog mentünk,
Vencsellőre elcsellengtünk,
Görgetegen átgörögtünk,
Tiszasülyön elsüllyedtünk.

Gyónon gyóntunk,
Nyügéren nyögtünk,
Dadon dadogtunk,
Bujon bújtunk.

Ezek létező helységnevek – csupán egyet *(Nyügér)* nem vett fel Kiss Lajos a *Földrajzi nevek etimológiai szótárá*ba (1997) –, amelyek egyrészt puszta (vagyis toldalék nélküli) személynevekből keletkeztek magyar névadással *(Vencsellő, Süly),* másrészt magyar *(Görgeteg←görgeteg '[kő]hordalék')* vagy ótörök *(Gyalóka←gyál 'láng')* főnévből erednek, legfeljebb nem pontosan ilyen formában használatosak *(Vencsellő→Gávavencsellő; Süly→Sülysáp).* Viszont a *Görgeteg* helységnéven kívül a többihez kapcsolt igei jelentés csak a játék része. Egyes helységnevek eredete bizonytalan: talán török eredetű személynévből magyar névadással jöttek létre *(Gyón, Dad),* de *Gyón*nak semmi köze a gyónáshoz és *Dad*nak a dadogáshoz, mert a *Gyón* alapjául szolgáló török személynév jelentése 'kövér', a *Dad* a *Tádeu* 'Tádé, Taddeus' személynév rövidült, hasonult becéző formájából származik.

Ennek a költeménynek a párverse a *Vándor Móka,* a Tamkó Sirató Károly tollából származó áletimológiás játék:

Hévízen – vacogtunk,
Szomoródon – kacagtunk,
Árnyékoson – napoztunk,
Koplallón – jóllaktunk,
Éberlakon – álmodtunk.
– – – – — – – – –
Csolnakosra csolnakon,
Lovas-szirtre jó lovon,
Szombathelyre szombaton,
Hangsosvölgybe – daltalan,

Dalos-zúgba – hangtalan,
Zajgóvárra – zajtalan,
Szomjúhelyre szomjasan.

Láthatóan, az alkotó a helynevekhez jelentésükkel vagy harmonizáló, vagy ellentétes értelmű szavakat társít, illetve onomasztikai játékot kreál, mert a versrészletben szereplő helységnevek közül kevés a létező (Kiss 1997: *Hévíz, Szombathely, Csolnakos*), a többi kitalált, vagy esetleg csak ún. mikrotoponíma lehet, azaz egy helységen belüli területegység neve.

A *Héviz* helységnév jelentéséhez *(hév ~ hő + víz)* ellentétes értelmű igealakot fűz a költő, és ezzel azt hiteti el a befogadóval, hogy a következő felsorolásban

is hasonló nyelvi jelenség zajlik. Valójában ennek az ellenkezője történik. Játékszabálya szerint bizonyos igéinkhez antonimikus értelmű szavainkból fiktív alkotású helyneveket kapcsol:

kacagtunk ↔ szomorkodtunk→Szomoród,
napoztunk ↔ árnyékba húzódtunk→Árnyékos,
jóllaktunk ↔ koplaltunk→Koplalló,
álmodtunk ↔ ébren voltunk→Éberlak.

2.3. A limerik alkotási szabálya szerint az első sor végén névnek kell állnia: ez lehet helység- vagy személynév, az utolsó sornak pedig csattanónak kell lennie. „Az *a* rímű sorok többnyire a rímadó tulajdonnév hosszától függően 8–10 szótagosak, a *b* ríműek jellegzetes hossza 5 vagy 6 szótag. […] a magyar limerik természetesen más, mint a sok száz éves múltú, szerteágazó gyökerű angol limerick. Nincs múltja, csak mintája" (Várady 2002, 19, 21). A verstípus alkotási módja: a limerik-strófa öt soros, egyszakaszos, humoros, képtelen történetet előadó, megszabott rímképletű *(aabba)* költemény. Vannak intellektuális, politikai, erotikus és malac limerikek. A szelídebb fajtából egy-kettőt bemutatok:

*Egy ifjú széplélek **Cegléd**en*
elábrándozott a lepkéken,
s túl sötét utcába tért be –
dealerek golyója érte!
Ennyit most őróla sebtében.
(Tatár Sándor)

*

*Volt egy úr, lakhelye **Piripócs**,*
Fogkrémmel ette a pirítóst.
Rakott rá ribizlit,
Kérdezték: „hogy ízlik?"
Azt mondta: „finom, csak kicsit sós."
(Varró Dániel)

*

*Volt egy elítélt, **Marcella.***
Szólt: „Hideg ez a szar cella.
Ajánlom, fűtsenek,
különben elmegyek.
Vár rám egy békés parcella."
(Csengery Kristóf)

*

*Volt egy úr, úgy hívták: **Jónás**,*
ráfért egy jókora gyónás.

El is ment; darálta,
a pap meg halálra
rémült, és azóta kómás.
(Nádasdy Ádám)

Politikai limerikek sora is született:

Imádtuk apánkat, ***Rákosi****t,*
nem hittük volna, hogy károsít.
Szégyelled magadat?
Késő: e daganat
átterjedt – már minden rákos itt.
(Várady Szabolcs)

Volt egy tag, úgy hívták, ***Kis Dezső,***
a KISZ–ben volt tagdíjbeszedő,
ellustult őkelme,
nem tudták, fölkel ma?
Nem kelt föl, a rendszer összedőlt.
(Garczi László)

Eörsi István *Pártos limerikek*et írt:

Nem bírt vele Kádár, sem ***Orbán,***
Egyáltalán semmilyen kormány.
De a Városházán
marhák húsát rágván
megakadt pár mócsing a torkán.
(Demszky Gábor és tanácsadói)
*
Horn úr ollót **Gorbi***tól kapott,*
Átvágott egy drótcsomót legott,
Aztán jött a pártja –
Ügyesen átvágta!
Most az űrt nyiszálja, itt meg ott.

3. A nevekkel űzött költői játékok sokszor ötletes nyelvi formában jelennek meg, például a személynévből való igeképzéssel *(legyuláztak)*. A személy- és helynevek kisbetűs írása többféle játékos indítékból adódhat *(táncsics mihály; párizst)*. Máskor a név jelentése, annak az „értelmesítése", népetimológiás megfejtése nyújt alkalmat a játékra *(Gyónon gyóntunk)*. A név betűinek átrendezése, az ún. anagramma egyenesen kirakós játékhoz hasonlítható. Van, hogy maga a

versstruktúra kötelezően névhasználatra épül, mint a limerik esetében. Az onomasztikai játékok különös fajtája a helynévalkotás, amely kitűnő terep a költői fantázia számára *(Szomoród; Koplalló)*.

Irodalom

Bíró Ferenc 1997. Egri szakmunkástanulók névhasználata. Névtani Értesítő 19. 30–45.

Bíró Ferenc 1998. Többelemű személynevek a XVIII. századi Tiszaszőlősön. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis (Eger) XXIV. 185–196.

Bíró Ferenc 1999. *Körösladány helynevei.* Körösladányi Hely- és Népismereti Dolgozatok 1. Eger, Líceum Kiadó.

Bíró Ferenc 2001. *A metafora szerepe a testi tulajdonságra utaló diáknevek alkotásában*. In: A metafora grammatikája és stilisztikája. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 10. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11—12-én rendezett konferencia előadásainak az anyaga. Szerkesztette és lektorálta Kemény Gábor. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 34—44.

Bíró Ferenc 2004. Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.

Hoványi János – Szepes Erika 1977. *irodalmi játékok* In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. V. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 177–178.

Kis Tamás 2008. *A magyar katonai szleng szótára.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Kiss Lajos 1997. *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sándor Anna 1997 Kolon ragadványnevei. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest–Miskolc, MNyTT és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 187–193.

Várady Szabolcs (szerk. és a bevezető tanulmányt írta) 2002. *Magyar badar. 300 limerik.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

Vargha Katalin – T. Litovkina Anna 2007. „Hallgatni Arany, beszélni Petőfi.” A magyar antiproverbiumok ferdítési módjai – formai változatok és nyelvi humor. *Magyar Nyelv* 179–199.

Tóth László

Alapfogalmak az irodalmi onomasztikában

Irodalmi névadás, irodalmi onomasztika

Az irodalmi szövegek tulajdonneveinek vizsgálatát a magyar szakirodalomban Kovalovszky Miklós 1934-ben megjelent tanulmánya (Az irodalmi névadás) alapozta meg. A címben használt kifejezés Tolnai Vilmos korábban megjelent, a beszélő nevekről írott, rövid cikkében már felbukkant: „Egyáltalában érdemes volna az irodalmi névadás módjait megfigyelni és megállapítani...” (1931: 179). Az *irodalmi névadás* ekkor még csak egy formálódó vizsgálati területet jelölt és nem szakkifejezésként szerepelt, azzá Kovalovszky tanulmányával vált (vö. Korompay 2011: 86–87). Nála már egyértelműen egy kutatási irány megnevezése lett, ő azonban nem definiálással, inkább a szerteágazó szempontok számbavételével és csoportosításával próbálta meg körvonalazni a téma kérdéseit. A vizsgálat fő célját abban látta, hogy a tulajdonnevekről felderítse, hogyan válnak a jellemzés és a művészi hatás eszközeivé, illetve hogy mennyire tudatos az írók névadása, hogyan lesz/lehet a névadás az írói munka fontos része. Ez utóbbi szempont hatásának tekinthetjük, hogy a dolgozatban három helyen egy másik kifejezés is megjelent: *írói névadás* (1934: 2, 8). Kovalovszky ezzel csupán az írói munka egy mozzanatát nevezte meg, nem terminusként használta az *írói névadás* kifejezést.

Az első terminológiai észrevétel mégsem ezt, hanem a *névadás* szó szűk körű értelmezését kifogásolta. J. Soltész Katalin rámutatott, hogy mind Kovalovszky, mind a nyomában haladók „csak az irodalmi személynévadás problémájára szorítkoznak; az irodalmi helynévadás eddig kívül maradt a kutatás körén” (1958: 50). J. Soltész az irodalmi helynévadás vizsgálatát a helynevek felé bővítve közvetve azt is tudatosíthatta a kutatókban, hogy a vizsgálat az írók által adott minden tulajdonnévre kiterjeszthető, típusuktól függetlenül. A Világirodalmi lexikon 1977-ben megjelent ötödik kötetében Kovalovszky az *irodalmi névadás* szócikk írójaként ezt figyelembe is vette, és a névviselők körét már jóval bővebben adta meg: „alakok (ember, állat, képzeletbeli lény), helyek, jelképi fontosságú tárgyak” (1977: 197).

Az alaptanulmány megjelenése után több mint húsz évvel került terítékre az *irodalmi névadás* és *írói névadás* kifejezések kérdése. Mikesy Sándor egy rövid közleményt szentelt a témának, amelyben megállapította, hogy az *irodalmi névadás* kifejezés elterjedt és szakszóvá vált, de „kizárólag az írói névválasztással” kapcsolatban használják (1959: 110). Mikesy az *irodalmi névadás* és *írói névadás* szakkifejezéseket egymástól megkülönböztetve definiálta: „feltétlenül el kell választanunk az irodalomban való névadást az irodalomból való névadástól”

(1959: 110). Azaz: „amikor Verne csodálatos hajójának a *Nautilus* nevet adta, az írói névadás; amikor az első atomhajtású tengeralattjáró – Verne regénye nyomán – a *Nautilus* nevet kapta, az irodalmi névadás" (1959: 112). Mikesy a J. Soltész Katalin által használt *irodalmi helynévadás* terminust sem tartotta szerencsésnek, azt olyan nevekre értette, mint a Nagyváradra vonatkozó *Körösparti Párizs* vagy a Kazinczy Ferenc alkotta *Széphalom*. Viszont a *Glogova* helységnév Mikszáth Kálmán Szent Péter esernyője című regényében *írói helynévadás* (1959: 112). Mikesy arra már nem tért ki, hogy mindenképpen szükséges-e megjelennie a terminusban a név típusának. Valószínűleg nem tartotta fontosnak, hiszen akkor Verne *Nautilus*át az *írói hajónévadás* példájaként említette volna. Mikesy újabb terminusok bevezetését is javasolta. Azt az esetet, amikor egy író egy másik író művében szereplő nevet használ föl, *irodalmi írói névadás*nak nevezi (1959: 111). Azt pedig, hogy Szklabonyából 1899-ben *Mikszáthfalva* lett, *irodalmi vonatkozású helynévadás*nak (1959: 112).

Mikesy egyszerre próbálta meg tisztázni az *irodalmi* és *írói* terminus jelentéskülönbségét, és az *irodalmi* szó jelentésvariációit. Gondolatai azonban nem indítottak el vitát, terminológiai ajánlásait követően a magyar nyelvészeti szakirodalom műszóhasználatában nem következett be a két terminus elkülönítése.[1] Megmaradtak szinonimáknak, de nem egyenrangúan, az *irodalmi névadás* továbbra is elterjedtebb maradt. J. Soltész Katalin például – mintha csak utalni akart volna Mikesy írására – sokszor így használta: *irodalmi (írói) névadás* (vö. 1964: 286; 1979: 158). A Világirodalmi lexikon már említett szócikkében maga Kovalovszky is címszóvariánsként közölte az *írói névadás*t (1977: 197). Kálmán Béla tulajdonnevekről írott népszerű könyve is az *irodalmi névadás* kifejezést használja (1969: 101. oldaltól), az angol fordításban szó szerint: *literary namegiving* (1978: 92).

Van J. Soltész Katalinnak A tulajdonnév funkciója és jelentése című könyvében egy igen érdekes megjegyzése az irodalmi névadásról: „talán helyesebb lenne »névfikció«-nak nevezni, hiszen arról van szó, hogy az író fiktív személyeknek, esetleg helyeknek ad nevet, illetőleg létező modelleket ábrázol kitalált, fiktív névvel. De a valóságos névviselőknek valóságos néven való említése is ugyanolyan gyakori (vagy még gyakoribb) jelenség az irodalomban, és fontos tényezője lehet az irodalmi stílusnak, sőt a valóságos és kitalált nevek vegyítési aránya sem érdektelen" (1979: 152–153). J. Soltész ezzel behozza a vizsgálati terület kijelölésébe a valós(ágos)–fiktív kontrasztot, s azt mind a nevekre, mind a névviselőkre kiterjeszti. Az irodalmi névadás-névfikció körébe így csak azok az esetek tartoz(ná)nak, amikor vagy a név vagy a név viselője, vagy mindkettő

[1] Korompay Klára ennek okát a következőkben látja: „az irodalomban való névadást kutatók egész sora vizsgálja folyamatosan, az irodalomból való névadás pedig meglehetősen marginális kutatási területnek tekinthető. Nem célszerűbb-e akkor az utóbbi számára keresni új nevet, megtartva a hagyományos elnevezést a gyakrabban használt fogalomra?" (2011: 90–91).

fiktív. A „valóságos névviselők” „valóságos nevei” más típusú vizsgálatra maradnának. Ezzel együtt sem a *névfikció*, sem a *névköltés* kifejezés nem terjedt el a szakirodalomban.

Az *irodalmi* és *írói névadás* elkülönítésének problematikájához érdemes az eddigiekhez hozzávenni Hajdú Mihálynak Az írói névadás magyar bibliográfiája elé írt bevezető gondolatai közül a következőt: „Míg a névtan egyrészt szolgálja az irodalomtudományt, másrészt anyagot kap tőle: önelvű kutatási és föltárórendszerező módszereihez az írói névadás rengeteg adatot szolgáltat, s lehetővé teszi egy új onomatológiai ágazat, az *irodalmi névadás* vizsgálatainak megteremtését és fejlesztését” (1992: 536). Nagyon lényeges, hogy a két fogalom itt is elkülönül, de máshogyan, mint Mikesynél: az *írói névadás* maga az az aktus, amelynek során az író nevet ad, az *irodalmi névadás* pedig a névtannak az a területe, amely ezt vizsgálja. Ez a különbségtevés ugyan Kovalovszky szóhasználatát idézi föl, véleményem szerint mégis az egyik legegyszerűbb magyarázat, mely a két fogalom lényegi különbségére mutat rá: az irodalmi névadás egy olyan nyelvtudományi kutatási terület (névtan) része, amely kapcsolatban áll az irodalomtudománnyal, és amely az író névadói tevékenységét (írói névadás) vizsgálja.

A két kifejezés ingadozó használata máig megmaradt, az *irodalmi névadás* szakkifejezést úgy, ahogy Mikesy ajánlotta, nem használják. Szokatlan, hogy még ennyi idő után sem jutott a kérdés teljesen nyugvópontra. Az irodalmi névadás hazai művelői azonban a kutatás irányát tekintve általában egyetértenek: az író által adott tulajdonnévre elsősorban mint stilisztikai eszközre tekintenek, és figyelmük főképp a névadás motivációjára, a nevek és a valóság viszonyára irányul. Ez nyilván abból (is) fakad, hogy a téma művelői sokszor a nyelvtudomány területéről érkeztek, be kell látni azonban, hogy a vizsgálat szükségszerűen interdiszciplináris (vö. Hajdú 1992: 536–537), az irodalomtudomány felől közelítők pedig nyilván más szempontokat (is) fognak fölvetni. Ahogy Karafiáth Judit és Tverdota György írják: „maguk az alkotók és az alkotók gyakorlatát elemző nyugati kutatók már túlléptek azon, hogy megelégedjenek a jelölők többé-kevésbé titkos motivációjának felkutatásával és a »kulcsok« keresésével” (1992: 330). Az irodalomtudomány számára hangsúlyos nézőpont, hogy a (tulajdon)név mindig a mű poétikai rendszerében értelmezhető, a névadás pedig szorosan kötődik az író nyelvszemléletéhez. Karafiáth és Tverdota írása egyébként bevezető tanulmánya a Helikon irodalomtudományi folyóirat 1992-ben megjelent, A Név hatalma címet viselő számának, amelyben Hajdú Mihály már fentebb említett bibliográfiája is található. A tanulmány írói ugyan egyáltalán nem érintették azt a terminológiai problémát, amelyet eddig figyelemmel kísértünk, közvetve mégis állást foglaltak: a kutatási irányt *irodalmi onomasztika* névvel jelölték (1992: 329), nyilván a nemzetközi műszóhasználatot követve (a. *literary onomastics,* n. *literarische Onomastik,* fr. *onomastique littéraire,* or. *литературная ономастика,* ol. *onomastica letteraria* stb.).

Hajdú Mihály 1992-es írásából kiindulva fontosnak tartom, hogy tudatosítsuk: kutatási területünket a névtanon mint tudományágon belül helyezzük el. A tulajdonnevek vizsgálatával foglalkozó névtan (vagy névtudomány) a nemzetközi tudományosságban általában *onomasztika* vagy régebbi nevén *onomatológia*. Az onomasztika a legkülönfélébb (tulajdon)nevek legkülönfélébb szempontú vizsgálatát foglalja magában. Az irodalmi onomasztika a névtani kutatások keretén belül, a névkutatások részterülete, ugyanakkor – Friedhelm Debus szavaival – hídtudomány a nyelv- és irodalomtudomány között (vö. Debus 2005: 203). Erre azért is jobb lenne az *irodalmi onomasztika/névtan* elnevezést alkalmazni, mert az *irodalmi névadás* nem minden idevágó vizsgálatra használható. Ugyanakkor világos, hogy egy ennyire közkeletű terminus helyett mást bevezetni nehéz vállalkozás. Korompay Klára ezt írja az irodalmi névadásról: „Név és irodalom sokfelé ágazó, hatalmas területének akár az egészére is utalhatna" (2011: 92). Véleményem szerint erre jobb lenne az *irodalmi onomasztika/névtan* kifejezést használni, az *irodalmi névadás*t pedig arra a szűkebb területre, amikor a vizsgálat középpontjában csak az irodalmi szöveg és a benne lévő tulajdonnevek állománya áll, ahogyan Kovalovszky Miklós is alkalmazta.

Az irodalmi (tulajdon)név

Amikor egy írónak tulajdonnévre van szüksége, vagy létrehoz egyet (névteremtés), vagy pedig választ egyet abból a (szinkrón vagy diakrón értelemben érvényes) tulajdonnévkészletből, amely a rendelkezésére áll (névalkalmazás). Ahogyan a névtan vizsgálati területei is a névhasználat e két aspektusát jelentik (Hegedűs 1997: 8), úgy kézenfekvőnek tűnik, hogy az irodalmi névadás is az írók által „talált" és „kitalált" nevekkel foglalkozzon, s hogy ezeket a neveket hívjuk irodalmi neveknek. Ekkor a fogalom egyetlen fő kritériuma az lesz, hogy a név irodalmi szövegben szerepeljen. Persze az, hogy mit tartunk irodalmi szövegnek, mindig társadalmi-történeti konvenció kérdése (vö. Bernáth [et al] 2006: 126).

Az *irodalmi név* meghatározásakor azonban adódik egy másik szempont is. Fentebb már idéztem J. Soltész Katalin gondolatát, miszerint az irodalmi (írói) névadás nem más, mint névfikció, névköltés (1979: 153). Gondolatmenetét követve oda jutott, hogy az irodalmi/írói névadás, névfikció körébe nem tartozik bele a valós névviselők valós neve, csak azok, ahol a fikció vagy a névvel, vagy a névviselőkkel, vagy mindkettővel kapcsolatban fölmerül. Előbbieket *valóságos név*nek, a többit *fiktív név*nek nevezte (vö. 1979: 152–153, és 158). Ha az irodalmi/írói névadás/névfikció által vizsgált nevek az irodalmi nevek, akkor J. Soltész gondolatait követve az irodalmi név fogalmába csak a fiktív nevek tartoznak bele. Ugyanez a vélemény a német szakirodalomban is megtalálható. Karl Gutschmidt az irodalmi neveket *irodalmi* (literarische) és *nem-irodalmi* (nichtliterarische) *nevek*re osztotta, utóbbiak azok, amelyek valódi személyeket vagy objektumokat jelölnek (vö. Sobanski 2000: 57–58). Hasonló véleményen

lehetett Hendrik Birus is, aki az „ismert személyek valódi neveit”[2] nem sorolta a „szoros értelemben vett irodalmi nevek”[3] közé (idézi: Horstmann 2001: 25).

Az irodalmi név fogalmának e kétféle megközelítése két teljesen különböző kiindulópontot jelent. Az egyik esetben a hangsúly az *irodalmi*n van, itt azt kell eldöntenünk: irodalmi-e vagy sem az adott mű. A másik esetben a hangsúly a *névadás*ra helyeződik, az írónak valamilyen módon részt kell vennie a névadásban ahhoz, hogy irodalmi névről beszélhessünk. Az ún. „valóságos nevek” ezért nem lennének irodalmi nevek. Egy szövegről eldönteni, hogy irodalmi-e vagy sem, nem lehet a nyelvtudomány és így az irodalmi onomasztika feladata, de elfogadhatja az irodalomtudomány álláspontját. A névadás eseteinek a fikció és a valóság mentén való csoportosítása kétségtelenül fontos része lehet egy vizsgálatnak, de nem biztos, hogy az irodalmi név meghatározásában ezt kell alapul vennünk, ezek ugyanis gyakran nem egyértelmű kategóriák. Illyés Gyula Petőfi Sándor című, műfajilag nehezen besorolható művében nyilván valóságos névnek minősül a *Petőfi Sándor* név, hiszen mind a név, mind a névviselő teljesen azonos (de legalábbis azonosnak tűnik) a valóságban élt költővel és nevével. Ugyanakkor a Mikszáth Kálmán Új Zrínyiász című regényében szereplő *Zrínyi Miklós* is valóságos névnek számít, de a regénybeli Zrínyit, mivel egy teljesen fiktív szituációban szerepel, senki sem tartaná azonosnak a történelmi Zrínyivel. Emellett az író úgy is kimaradhat a név és a név viselőjének megteremtéséből, hogy egy másik irodalmi műből kölcsönzi azokat. Ha egy író például szerepelteti egy regényben Arthur Conan Doyle detektívhősét, Sherlock Holmest, akkor az irodalmi mű világának szempontjából a *Sherlock Holmes* név ugyanolyan valóságos név, mintha Petőfi Sándort szerepeltetné. Az írók tehát nemcsak azokat a neveket használhatják föl, amelyek egy nyelvközösség valós névkincsében szerepelnek, hanem olyanokat is, amelyek irodalmi kontextusokon kívül nem fordulnak elő. Bizonyos esetekben tehát nagyon nehéz megmondani, mennyi a fikció és mennyi a valóság egy névben és a név viselőjében, és így a *valóságos név* kategóriája is túl ingadozó.

Ha mindehhez irodalomelméleti szempontokat is figyelembe veszünk, akkor még inkább bizonytalannak fog feltűnni a *valóságos név* kifejezés. Az irodalmi szöveg által fölépített világot ugyanis a modern irodalomelméleti paradigmák autonóm világnak tartják, amelynek egyetlen elemét sem lehet egy az egyben megfeleltetni a szövegen kívüli (vagy más szöveg által felépített) valósággal. Roman Ingarden az ábrázolt tárgyak realitáshabitusáról például így vélekedett: „Az ábrázolt tárgyiasságok esetében csak a realitás külső habitusáról van szó, mely úgyszólván nem tart igényt arra, hogy egészen komolyan vegyük, bár olvasás közben gyakran megtörténhet, hogy az olvasó valódi ítéletekként olvassa a kváziítéletszerű mondatokat, s így a realitásnak csupán a látszatát keltő intencio-

[2] „authentische[n] Namen bekannter Persöhnlichkeiten”
[3] „literarischen Namen im engeren Sinne”

nális tárgyiasságokat realitásnak tartja" (1977: 228). Szintén ugyanő írta: „Ha pl. Sienkiewicz Quo vadis c. regényének cselekménye Rómában játszódik, maga Róma – a római birodalom valóságos fővárosa – nem tartozik az illető műhöz. Más kérdés, hogy akkor hogyan kell értenünk ezt a kifejezést: a cselekmény »Rómában játszódik«…" (uo. 38). Az irodalomelméletben az 1970-es évek közepén — főképp az analitikus nyelvfilozófia hatására — újra felbukkant a 18. században Leibniz által bevezetett lehetséges világok elmélete (vö. Szabó 2010: 98–99). Ezek az elméletek a lehetséges világok gondolatát az irodalmi, fikcionális szövegvilágokra alkalmazták. Az efféle elméleti keretben gondolkodók egyik meghatározó képviselője, Lubomir Doležel szerint „a fiktív világok nem-aktualizált lehetséges tényállások, s ezáltal ontológiailag különböznek az aktuálisan létező személyektől, eseményektől, helyektől, így például a Tolsztoj regényében szereplő Napóleon vagy Dickens regényeinek Londonja nem azonos a történeti személlyel vagy a földrajzilag ismert várossal" (idézi Bernáth [et al.] 2006: 125).

Természetesen az irodalmi szövegekben található tulajdonnevek elemzésekor továbbra is fontos szempontként tekintünk a bennük és/vagy velük kapcsolatban meglévő fiktív-valós viszonyokra. Ám az irodalmi név meghatározásakor célravezetőbbnek látszik az, hogy az irodalmi szöveget mint autonóm konstrukciót tekintsük, következésképp a benne szereplő összes tulajdonnevet *irodalmi név*nek nevezzük.

A fikcionális (irodalmi) (tulajdon)név

Az irodalmi név fogalma mellett a német szakirodalomban Gutschmidt bevezette a *fikcionális név* kifejezést is (idézi: Horstmann 2001: 25), és használta minden olyan névre, amely irodalmi szövegben szerepel. A fikcionalitás az irodalmi szövegek egyik legfontosabb tulajdonságára vonatkozik, kérdés azonban, hogy a minden irodalmi szöveg jellemző tulajdonsága-e, és hogy ezáltal egyértelműen megkülönböztethetők-e ezek a szövegek a nem irodalmi szövegektől. Bármilyen konvenció mentén is határozzuk meg az irodalmi szövegeket, mindig lesznek közöttük olyanok, amelyek „nem vagy nem csak fikción alapulnak (pl. az ún. dokumentum-regény, az irodalmi riport, az önéletrajz)" (Bernáth et al. 2006: 126). Következésképp nem minden irodalmi szöveg fikcionális szöveg is egyben, ami azt jelenti, hogy az imént meghatározott irodalmi (tulajdon)név kategóriája nagyobb, mint a fikcionális névé.

Azokat az irodalmi (tulajdon)neveket, amelyek fikcionális irodalmi szövegben szerepelnek, *fikcionális (irodalmi) (tulajdon)nevek*nek, míg azokat, amelyek nem-fikcionális irodalmi szövegben állnak, *nem-fikcionális (irodalmi) (tulajdon)nevek*nek nevezhetjük (vö. Sobanski, 2000: 60–61). A fikcionális irodalmi szövegek – bármennyire törekedjenek is a valósághű, realisztikus ábrázolásra – szándékuk szerint nem referálnak közvetlenül a szövegen kívüli valós világra, míg a nem-fikcionális irodalmi szövegeknek van ilyen referenciája.

Valós és fiktív (tulajdon)nevek és névviselők

A névalkalmazás során a név a szövegen kívülről származik. Névteremtéskor az író saját maga alkot tulajdonneveket, ezek nem léteznek a szövegen kívül, csak a szöveg által felépített (lehetséges) világban. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a szövegbe névalkalmazással került neveket nevezzük *valós*nak, míg a névteremtéssel létrejötteket *fiktív*nek. Vagyis valós név az, amelyet az író „megtalál", míg fiktív név az, amelyet „kitalál" (Thiest idézi Sobanski 2000: 58).

Mint láttuk, J. Soltész Katalin a *valóságos név* terminussal csak azokat a tulajdonneveket jelölte, amelyek a valós világban is használatosak, névviselőik is valósak (1979: 153–158). J. Soltész felosztásában minden más név fiktív név. Ennek főbb típusai a következők: „tulajdonnévi funkcióval felruházott önkényes hangsorok (pl. *Zenő, Elda* Kisfaludy Károlynál), tulajdonnevesített közszók (*Mirigy, Ledér* Vörösmartynál), valóságos névelemekkel alkotott kombinációk (*Szentirmay Rudolf, Eszéky Flóra* Jókainál), a valóságban is létező nevek kölcsönvétele, áruházása költött alakokra" (1979: 158). Itt említi a *Beniczky, Csemiczky* neveket Illés Endre Törtetők című színdarabjából. Ugyanezekre a típusokra helynévi példákat is találunk nála (uo. 167).

Karl Gutschmidt szintén két csoportot különített el, ezeket *autentikus nevek*nek és a *fiktív nevek*nek nevezte. Az autentikus (tulajdonképpen valós) neveket így definiálja: „Egy szereplő vagy egy cselekmény helyszínének a neve egy autentikus névviselő nevével azonos. […] Az ismert személyek autentikus neveit azonban fiktív alakok is megkaphatják"[4] (idézi Horstmann, 2001: 26). A többi tulajdonnevet fiktív névnek tartotta (uo.). Gutschmidt felosztása, az elnevezéstől eltekintve, nagyon hasonlít J. Soltész Katalinéhoz. Horstmann ezzel kapcsolatban arra a problémára hívta föl a figyelmet, amelyet a valós névelemekkel alkotott névkombinációk jelentenek (2001: 26). A névelemeket ugyanis az író egy valós névkincsből választotta ki, ezért előfordulhat, hogy ezeknek a szövegen kívül is lehetnek viselői. A valóságos név megállapítása sok egyéb problémába is ütközhet, az okok igen sokfélék lehetnek.[5] Az irodalmi szöveg szempontjából természetesen sokkal fontosabb, hogy az ilyen (valós névkincsből választott) nevek a valóság bizonyos névhasználati jellemzőit tükrözhetik vissza, ezáltal realisztikusan, valószerűen hatnak.

A fogalomhasználat világosabbá és általánosabbá tételét leginkább az zavarja, hogy a fiktív-valós oppozíciók hol a fikcionális irodalmi nevekre, hol pedig a

[4] „Der Name einer Figur oder eines Handlungsortes ist mit den Namen authentischer Objekte identisch. […] Authetische Namen bekannter Persöhnlichkeiten können aber auch fiktiven Gestalten gegeben werden […]."

[5] Nehézséget okozhat például, hogy az olyan neveket, mint *Noszty Ferenc* és *Tóth Mari* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival) minden olvasó valósnak fogadja el, mivel a vezetéknév és a keresztnév is használatos a valódi életben. Pedig ezek a nevek a fentiek értelmében fiktív nevek, csak épp valószerűek.

névviselőkre vonatkoznak. Épp ezért jó ötletnek tűnik, ha a fiktív és valós nevek meghatározásakor megpróbáljuk különválasztani a neveket és a névviselőket. Erre a német szakirodalomban Ines Sobanski tett kísérletet. A nevek és a névviselők szétválasztásakor felhasználta Gutschmidt két másik kifejezését, az ún. *szüzsébelső nevek* (sujetinterne Namen) és *szüzsékülső nevek* (sujetexterne Namen) fogalmát.[6] Ahogy nevük is mutatja, a szüzsébelső neveknek csak a szüzsében van jelöletük, míg a szüzsékülső neveknek a szüzsén kívül is. Egy fiktív névviselő neve szüzsébelső név, a valós névviselőké szüzsékülső név. A fiktív névviselők az író „találmányai", a valós névviselők viszont a szövegen kívüli világgal is kapcsolatba hozhatók. A valós névviselők Gutschmidt szerint a következő módokon jelennek meg az irodalmi szövegekben: szerzői kiszólásokban vagy reflexiókban; a szüzsével kapcsolatban nem álló szövegrészekben; fiktív alakok beszédében; a szüzsébe beleszőtt autentikus dokumentumokban (vö. Sobanski 2000: 62). Ezek a szüzsékülső helyzetek.

Sobanski a fiktív névviselők valós nevei közé olyan neveket sorolt, amelyeket az író a valós névkincsből választott: pl. a valóságban is meglévő vezetéknevekből és keresztnevekből alkotott személynevek (*Kovács József*), a cselekmény fiktív helyszíneinek a valósággal összefüggő nevei, mint *Oxford, Párizs*. – A fiktív névviselők fiktív nevei között olyan kitalált személyneveket említett, mint: *Proffesor Phocus, Sir Bradcock Burnaby-Bradcock*; vagy épp helyneveket: *Cobhole, Dulham* (Gilbert Keith Chesterton regényeiből). Ezek közül a valós névkincsbe illőket *valószerű*nek nevezte. – A valós névviselők valós neveihez hozott példái (szintén Chestertontól): *Walt Whitman, Charles Darwin* stb. Ide kerültek továbbá a fikcionális cselekmények valós helyeinek valós helynevei: *Brighton, Vancouver, Etna* stb. – A valós névviselők fiktív neveihez Sobanski a más fikcionális irodalmi szövegekből átvett azon tulajdonneveket sorolja, amelyeket az eredeti szövegvilág alkotója hozott létre: *Mr. Pickwick* (Charles Dickenstől), *Tweedledum* és *Tweedledee* (Carolltól) (vö. 2000: 64–65).

A fiktív nevekkel szemben támasztott egyik leggyakoribb igény, hogy valószerűek legyenek. Ez azt jelenti, hogy kialakításukra „erősen hat a meglevő tulajdonnevek analógiája", a nevek „morfológiai rendszere" (J. Soltész 1979: 25), ezért az olvasók is többnyire valósként azonosítják őket. E neveket *valószerű név*nek nevezzük. A valószerű fiktív nevek beleilleszkednek a valós nevek alaki rendszerébe. A valószerű fiktív nevek a szüzsébelső-valós nevek közé, míg a valóságos nevek a szüzsékülső-valós nevek közé tartoznak.

Sobanski is hangsúlyozta, hogy ezzel az osztályozással sem lehet minden nehézséget áthidalni. Ugyanakkor van ebben a felosztásban néhány olyan következetlenség, amelyet mindenképpen érdemes kiküszöbölni.

[6] A „szüzsé" irodalomelméleti fogalom. Az orosz formalizmus az elbeszélő szövegek két síkját különítette el. A fabula (a történet) az események kronologikus sorrendjére utal, a szüzsé (a cselekmény) pedig arra a rendre és módra, ahogyan ténylegesen megjelennek az elbeszélésben. A szüzsé tehát a történet elmesélésének módja.

A névviselők és a tulajdonnevek szétválasztása a már jelzett problémák miatt jó ötlet. Ingarden már idézett gondolataiból kiindulva viszont félrevezető egy fikcionális irodalmi szövegvilágban valós névviselőkről beszélni. Valós névviselők (illetve azok tulajdonnevei) csak a nem-fikcionális irodalmi szövegekben lehetnek, egy fikcionális irodalmi szövegben a névviselők valósága csupán kvázivalóság. Következésképpen azokat a névviselőket, amelyeket nem az író/szerző talál ki, hanem a valós világból kölcsönzi és a valóság látszatát kelti velük, *kvázivalós névviselők*nek nevezhetjük.

A rendszerezést az is megnehezítené, ha az intertextuális kölcsönzésekből eredő, vagyis a szövegvilágon kívülről, de más szövegvilágból származó, eredetileg fiktív névviselőket (például a *Sherlock Holmes* név jelöletét Arthur Conan Doyle regényeiben) valósként tüntetnénk föl. Egy fikcionális szövegvilág fiktív névviselői egy másik szövegvilágban is fiktívek maradnak. Nem a fiktív–valós kontrasztban van ugyanis az eltérés, hanem a névalkalmazás–névteremtés kérdésében.

További probléma a *szüzsébelső* és *szüzsékülső* kifejezések használata. Azt, hogy egy fikcionális szövegben megjelenjen egy fiktív helyszín, amely a valós *Oxford* nevet viseli és egy valós hely, amely a valós *Vancouver* nevet viseli, elképzelhetetlennek tartom. Ez csak úgy lehetséges, ha félreértjük a *szüzsé* szó jelentését. A *szüzsé* fogalma az elmesélés módjára vonatkozó narrációt jelöli, Sobanski viszont a 'szövegvilág fiktív névviselőinek halmaza' jelentésben használja. Egy fikcionális irodalmi szövegben egyszerűen nem lehetnek valós névviselők, legfeljebb kvázivalósak. Ha mégis van a fikcionális szövegben olyan szövegrész, amelynél felmerül, hogy abban valós névviselő szerepel, azt a szövegrészt nem tekinthetem fikcionálisnak. Ilyen szövegrész például bármilyen valós szöveg idézése, az egyértelműen írói kommentárok stb. Az elmondottak alapján a *szüzsékülső* és *szüzsébelső* kifejezéseket nem használom.

A fikcionális tulajdonnevek osztályozása

Olyan osztályozásra van szükségünk, amely eléggé rugalmas ahhoz, hogy a posztmodern irodalom szokatlan lehetőségeire is alkalmazható legyen, másrészt praktikus annyira, hogy ne tegye túl bonyolulttá az elemző munkáját. Az osztályozásnak figyelembe kell vennie az intertextualitás lehetőségeit, Sobanskit követve külön kell kezelnie a névviselőket és a tulajdonneveket, és szem előtt kell tartania az író kétféle névadási gyakorlatát: a névalkalmazást és a névteremtést. Nem vehetünk figyelembe olyan szempontokat, amelyek az olvasó befogadói folyamatának esetleges korlátaiból fakadnak (például az olvasó nem ismeri föl az intertextualitással megjelenő neveket, mert nem ismeri azt a szöveget, amelyből az adott név származik). Továbbá mindig érvényes marad annak a lehetősége, hogy a fiktív–valós nevek elkülönítésében mutatkozó nehézségek miatt az osztályozás esetleg nem minden helyzetre alkalmazható, ezért nem lehet például tekintettel az író által kitalált, később mégis valósnak bizonyuló nevek esetére.

Az osztályozás nem lehet tekintettel arra sem, hogy azok a helyzetek, amelyekre alkalmazható, hogyan jönnek létre a fikcionális irodalmi szövegekben.

Az osztályozás a következő alapfogalmakat használja:

- *Fiktív névviselő*: csak fikcionális irodalmi szövegvilágban megjelenő szereplő vagy bármilyen objektum. A más fikcionális szövegvilágból átvett névviselők is ide tartoznak.
- *Kvázivalós névviselő*: olyan szereplő vagy bármilyen objektum, amely kváziazonos a valós világ egy bizonyos személyével vagy bármely objektumával.
- *Valós (fikcionális irodalmi tulajdon)név*: olyan tulajdonnevek, amelyek a fikcionális irodalmi szövegek világán kívül, a valós világban is előfordulnak, és ott egy bizonyos jelöletre vonatkoznak.
- *Fiktív (fikcionális irodalmi tulajdon)név*: olyan tulajdonnevek, amelyek csak fikcionális irodalmi szövegvilág(ok)ban léteznek, és névviselőik is ilyen világokban találhatók.
- *Valószerű (fikcionális irodalmi tulajdon)név*: a valós világ névadási normáinak, névhasználatának megfelelő, annak tulajdonságait, jellemzőit imitáló fiktív tulajdonnév. A valószerűséget szociolingvisztikai, dialektológiai és pragmatikai okokból skálán elhelyezkedő fogalomnak tartom, amely erősen függ a befogadói szemlélettől.
- *Valószerűtlen (fikcionális irodalmi tulajdon)név*: a valós világ névadási normáit, névhasználatát figyelmen kívül hagyó, ahhoz nem illő tulajdonnév. Az imént jelzett okok miatt ezt is skálán elhelyezkedő fogalomnak tartom.
- *Fikcionális (tulajdon)névalkalmazás*: az írónak az az eljárása, amikor a fikcionális szövegben felhasznál az adott szövegen kívülről, a valós világból vagy más fikcionális szövegből származó tulajdonneveket. Ebben az eljárásban az író semmilyen módon nem vehet részt a név létrejöttében, a tulajdonnév egy diakrón vagy szinkrón síkon érvényes névanyagból származik, amelybe a már létező fikcionális szövegek névanyaga is beletartozik.
- *Fikcionális (tulajdon)névteremtés:* az írónak az az eljárása, amely során egy fikcionális szövegvilág számára tulajdonnevet alkot. Az így létrejövő tulajdonnév lehet az író teljesen egyedi találmánya, de lehet a szövegen kívüli, a valós világban vagy más szövegekben érvényes névanyag bizonyos elemeinek felhasználásával alkotott név is.

Az osztályozás természetesen nem jelent élesen elkülönült halmazokat, minden bizonnyal lehetnek és vannak is átmenetek az egyes csoportok között. A fikcionális irodalmi szövegek gazdagsága miatt ráadásul nyitottan kell hagynunk, rugalmasnak maradva bármilyen meglepő helyzetű fikcionális tulajdonnév besorolására. Egy fikcionális szövegvilágban a következő névcsoportokat tartom elhelyezhetőnek, ha a fiktív–kvázivalós névviselők, a fiktív–valós nevek, és a

névteremtés–névalkalmazás oppozícióival számolunk.

1. Fiktív névviselők tulajdonnevei

Az ilyen nevek általában a fiktív névviselő miatt valószerűtlenül hatnak (*Winston Churchill* 'fiktív kéményseprő neve'; *Császár-Komjádi uszoda* 'fiktív vidéki városka uszodájának neve').

1.2.1. Fiktív név teremtése a valós névkincs felhasználásával

Az ilyen nevek lehetnek valószerűek (*Szatmári Tibor* 'fiktív személy neve') vagy valószerűtlenek (*Istókhalma* 'fiktív vidéki város neve'; *Szunyoglak* 'fiktív hely neve' Jókainál).

1.2.2. Fiktív név teremtése az írói fantázia alapján

Az ilyen nevek is lehetnek valószerűek (*Karmad* 'fiktív település neve'), de sokszor valószerűtlenek (*Kormozó Tiha* 'fiktív kéményseprő neve'; *Festéktüsszentő Hapci Benő* 'fiktív személy neve' Csukás Istvánnál).

1.2.3. Fiktív név alkalmazása (a valós névkincs fiktív neveinek felhasználása)

Az ilyen nevek általában valószerűtlenek (*Erős Pista* 'fiktív személy neve'; *Rákosborzasztó* 'fiktív település neve').

1.2.4. Fiktív név intertextuális alkalmazása (más irodalmi szövegek fiktív neveinek felhasználása)

Az ilyen nevek valószerűségének megítélését nagyban befolyásolja az adott irodalmi szöveg ismertsége ([Jókai Mór→] *Kárpáthy Zoltán* 'fiktív kéményseprő neve'; [Conan Doyle→] *Sherlock Holmes* 'fiktív iskolaigazgató neve', [görög mitológia→] *Prométheusz* 'fiktív taxisofőr neve'; [Mikszáth Kálmán→] *Glogova* 'fiktív magyar megye székhelye').[7]

2. Kvázivalós névviselők tulajdonnevei

Általában a kvázivalós névviselőkhöz tartozó tulajdonnevek alkalmazását értjük ide (*Winston Churchill* 'kvázivalós brit politikus, miniszterelnök neve'; *Császár-Komjádi uszoda* 'kvázivalós uszoda neve').[8]

2.2.1. Fiktív név teremtése a valós névkincs felhasználásával

Az ilyen nevek lehetnek valószerűek[9] (*Szatmári Tibor* 'kvázivalós

[7] Nyilván nagyon szokatlan esetek is előfordulhatnak. Tegyük fel, hogy egy író a következő személynevet hozza létre: *Huckleberry Sawyer*. A név intertextuális átvétel, Mark Twaintől származik, de két különböző fiktív névből (*Huckleberry Finn* és *Tom Sawyer*) származik. Névalkalmazásnak tűnik, de ha következetesek akarunk lenni, akkor ez névteremtés.

[8] Nehezen képzelhető el, de nem zárható ki, hogy egy kvázivalós névviselő egy nem hozzátartozó valós nevet kapjon meg. Ilyen lenne, ha például Winston Churchill egy regényben az őt megelőző angol miniszterelnök, Neville Chamberlain nevét viselné.

személy neve') vagy valószerűtlenek (*Istókhalma* 'kvázivalós város neve').

2.2.2. Fiktív név teremtése az írói fantázia alapján

Az ilyen nevek is lehetnek valószerűek (*Karmad* 'kvázivalós település neve'), de sokszor valószerűtlenek (*Svájci Néger* 'kvázivalós testépítő neve').

2.2.3. Fiktív név alkalmazása (a valós névkincs fiktív neveinek felhasználása)

Az ilyen nevek általában valószerűtlenek (*Erős Pista* 'kvázivalós személy neve'; *Rákosborzasztó* 'kvázivalós település név').

2.2.4. Fiktív név intertextuális alkalmazása (más irodalmi szövegek fiktív neveinek felhasználása)

Az ilyen nevek valószerűségének megítélését egyrészt az adott irodalmi szöveg ismertsége, másrészt a névviselő valósággal való kapcsolatának egyértelműsége befolyásolja ([Jókai Mór→] *Kárpáthy Zoltán* 'egy kvázivalós magyar miniszterelnök neve'; [Conan Doyle→] *Sherlock Holmes* 'kvázivalós iskolaigazgató neve', [Mikszáth Kálmán→] *Glogova* 'Nógrád megye székhelye').

Irodalom

Bernáth Árpád–Orosz Magdolna–Radek Tünde–Rácz Gabriella 2006. *Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés.* Bölcsész Konzorcium, Budapest.

Debus, Friedhelm 2005. Einleitung zu den kontinental-europäischen Beiträgen. *Onoma* 40. 201–211.

Hajdú Mihály 1992. Az írói névadás magyar bibliográfiája. *Helikon* 38. 536–550.

Hegedűs Attila 1997. Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.

Horstmann, Ulrike 2001. *Die Namen in Edmund Spensers Versepos The Faerie Queene. Immortal Name, Memorable Name, Well-becoming Name.* LIT Verlag, Münster–Hamburg–Berlin–London.

Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás.* Gondolat, Budapest.

Kálmán Béla 1969. *A nevek világa.* Gondolat, Budapest.

Kálmán Béla 1978. *The world of names.* A study in Hungarian onomatology. Akadémiai, Budapest.

Karafiáth Judit–Tverdota György 1992: Irodalom és onomasztika. *Helikon* 38. 329–332.

Korompay Klára 2011. Az irodalmi névadás fogalmáról. *Létünk. Társadalom –*

[9] A valószerűséget nagymértékben ronthatja, ha egyértelműen beazonosítható névviselőjük valós világgal való kapcsolata.

tudomány – kultúra (Újvidék) 2011/3. 86–93.
Kovalovszky Miklós 1934. *Az irodalmi névadás*. MNyTK. 34. Budapest.
Kovalovszky Miklós 1977. Irodalmi névadás. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* V. Akadémiai, Budapest. 197–198.
Mikesy Sándor 1964. Írói névadás — irodalmi névadás. *Magyar Nyelv* 60. 110–112.
Sobanski, Ines 2000. *Die Eigennamen in den Detektivgeschichten Gilbert Keith Chestertons: ein Beitrag zur Theorie und Praxis der literarischen Onomastik*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
J. Soltész Katalin 1958. Az irodalmi helynévadás. *Magyar Nyelvőr* 82. 50–61.
J. Soltész Katalin 1964. *Névdivat és irodalmi névadás. Magyar Nyelvőr* 88. 285–294.
J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai, Budapest.
Szabó Erzsébet 2010. A lehetséges világok elmélete a narratológiában. In: Szabó Erzsébet (szerk.): *Új elméletek a narratológiában*. (= Studia Poetica. Supplementum III. lingua Hungarica editum) Jate Press, Szeged. 97–164.
Tolnai Vilmos 1931. Beszélő nevek. *Magyar Nyelv* 27. 176–179.

Tóth Valéria

Helynévgyűjtemények a névkutatás szolgálatában

1. Abban, hogy köszöntő tanulmányom témájául a helynévgyűjtemények névtudományi hasznosításának kérdését választottam, nem kis szerepe van az ünnepelt munkásságának. Bíró Ferenc tudományos pályájának ugyanis igen értékes szeletét teszik ki azok a munkák, amelyekben a szerző valamely település helyneveinek egybeállítását és a névanyag elemzését, névrendszertani leírását vállalta magára (lásd például Bíró 1999, 2002, illetve Bíró–Kalcsó 2004). Azt, hogy a helynévkutatásnak ez az irányvonala milyen tágabb összefüggésekbe helyezhető, teljes alapossággal áttekintette tudománytörténeti összefoglalásában Hoffmann István (2003), illetve az e munka megjelenését követő 2003 és 2014. közötti időszakra vonatkozóan Hegedűs Attila (2015), ezért erről és egyúttal a helynévgyűjtemények általános jellemzőiről itt nem kívánok szólni. Írásom középpontjában e helyett főképpen az a kérdés áll, hogy milyen módon szolgálhatják a modern kori helynévgyűjtemények a névkutatást. Az itt következő megállapítások a névtárak nagy részére természetszerűen érvényesek, ám a példáimat egytől egyig a Hajdú-Bihar megye jelenkori és történeti helyneveit közreadó sorozat első darabjaként a közeli jövőben megjelenő *A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* című kötetből merítettem, s a tudományos hasznosítás szerteágazó lehetőségeit is e munkán — mint a legújabb ilyen céllal készült gyűjteményen — keresztül mutatom be.[1]

Aligha lehet kérdéses, hogy a modern kori helynévgyűjtemények több tudományterület számára is jól használható és gazdag forrásanyagot kínálnak: a névtudomány mellett sikerrel forgathatják e munkákat például a történettudomány és a néprajz szakemberei is. De ha a multidiszciplináris felhasználhatóság helyett itt csupán a névkutatás lehetőségeit mérlegeljük, akkor is meglehetősen színes azoknak a tudományos problémaköröknek a palettája, amelyek terén a névtárak mint a kutatás forrásai jó szolgálatot tehetnek. A következőkben ezekből a lehetőségekből villantok fel néhányat. Közülük egyesek a helynevek leíró szempontú vizsgálatában játszhatnak szerepet, míg mások inkább bizonyos névtörténeti kérdések megválaszolását segíthetik. Olyan használati lehetőségek is akadnak továbbá, amelyek pedig — a szinkrón és a

[1] A munka a címben jelzett két járás öt településének (Hajdúdorognak, Hajdúböszörménynek, Téglásnak, Hajdúhadháznak és Bocskaikertnek) a teljes történeti mélységben egybeállított helynévanyagát tartalmazza: a legkorábbi okleveles források adataitól kezdődően a 2010-es években végzett élőnyelvi gyűjtések anyagával bezárólag. A névtárat — a nevek lokális azonosítását segítendő — helynévatlasz egészíti ki.

diakrón aspektust bizonyos értelemben keresztező szempontként — a névszociológiai vizsgálatokat gazdagíthatják.

2. Szinkrón, egykorú névanyag vizsgálatakor fontos jellemzője valamely település helynévrendszerének az, hogy milyen névsűrűségi mutatókkal rendelkezik. A helynévsűrűség az egyes településeken ugyanis nagyon eltérő lehet, s ennek alakulásában elsősorban nyelven kívüli tényezők (a település mérete, lakosságának száma, etnikai összetétele, különböző szociológiai és településtörténeti körülmények, a határ földrajzi jellege, a határhasználat módja stb.) játszanak meghatározó szerepet.[2] A névsűrűségi viszonyok tanulmányozása és az ezt befolyásoló tényezőknek a feltérképezése a leíró helynévkutatás egyik legizgalmasabb feladata, s ehhez a modern kori helynévtárak kitűnő forrásanyagot szolgáltatnak.

A névsűrűséggel közvetlenül összetartozó jelenség a helynévi szinonimitás. Azt az általános benyomásunkat, hogy a helyeknek igen gyakran van egyidejűleg több nevük, konkrét vizsgálatokkal és számadatokkal is igazolhatjuk. Hajdúdorog jelenkori helynévanyaga például a következő összefüggéseket mutatja. A településen több mint 600 objektum visel megközelítőleg ezer nevet. Az egy objektumra eső nevek száma tehát mintegy 1,5 név/objektum. A helyek 68%-a egynevű (ezek zömmel utcák, közterületek, tanyák), a többnevű objektumok (32%) nagy többségét pedig két névváltozattal ismerik a helyi névhasználók (19%). Vannak viszont olyan helyek is, amelyekre egész sor szinonim megnevezést használnak a helybeliek: a Gáti-legelőnek és a Nagy-erdőnek például hat, a Gáti-dűlőnek nyolc, a Magi-fürdőnek kilenc, a Gurbán Laci tanyájának pedig tizenegy variánsát használják Hajdúdorogon. Ez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy noha az egy névvel ismert denotátumok száma a településen az összes megnevezett hely kétharmadát teszi ki, az olyan elnevezések, amelyek részt vesznek valamely szinonim viszonyban (azaz amelyek többnevű helyhez kapcsolódnak), magasabb arányt képviselnek (56%), mint azok, amelyek kívül esnek a szinonimitás jelenségén (44%). Ezt az összefüggést szemlélteti az alábbi ábra.

[2] A névsűrűséget elméletileg a településeknél nagyobb egységek (pl. tájak, régiók) esetében is tanulmányozhatjuk, ám az ezen a szinten nyert értékek gyakran nem különösebben informatívak, és ezért a névkutatás számára kevéssé értékelhetők, mivel e mutatók — éppen az egyes települések névrendszerei között meglévő — nagy különbségeket fedhetnek el.

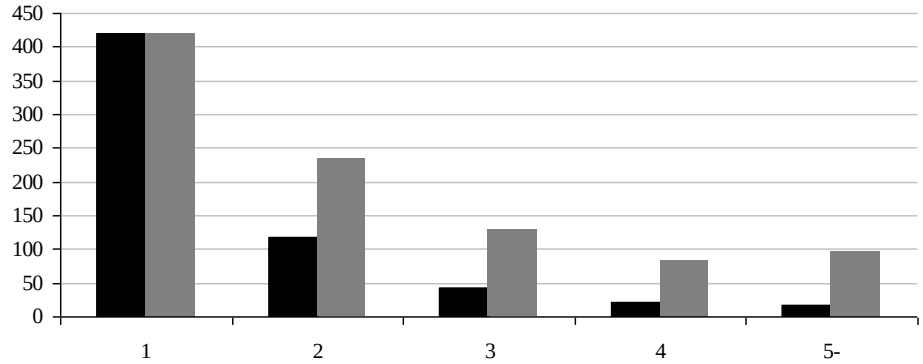

Az ábrán a fekete oszlopok azt jelzik, hogy hány objektum visel egy, kettő stb. nevet a településen, a szürke oszlopok pedig azt, hogy hány névváltozat kapcsolódik az egy-, két- stb. nevű objektumokhoz.

Nagy különbségek mutatkozhatnak az egyes helynévrendszerek között a tekintetben is, hogy milyen típusú helyek, objektumok kapnak valamely településen (vagy más megközelítéssel: egy-egy névhasználó közösségben) nevet. Ezt persze nyilvánvalóan főképpen nyelven kívüli (földrajzi, település- és gazdálkodástörténeti stb.) faktorok befolyásolják, de hasonló külsődleges körülményekkel jellemezhető települések névrendszerében is feltárhatók e téren eltérések. Ez pedig minden bizonnyal azt jelzi, hogy a valóban lényeges nyelven kívüli tényezők mellett a nyelvi okok is szerepet játszhatnak a helynévrendszerek névfajták szerinti tagoltságában. Míg például Hajdúdorog vagy Hajdúnánás helynévrendszerének a tanyanevek fontos szeletét képezik, ez a névfajta a szomszédos Tégláson kevésbé meghatározó: ez a jellegzetesség elsősorban a földhasználat változásával (a tagosítással és a tanyavilág kialakulásával) van összefüggésben. Abban ugyanakkor, hogy itt, az Alföld közepén egyes településeken a föld enyhébb kiemelkedései is nevet kapnak (akár *hegy*-ként megnevezve őket), míg másutt ezek egyáltalán nem kerülnek bele a névadás hatósugarába, az adott közösség névadói-névhasználói mintái játszhatnak szerepet. E névmodelleket pedig ismétcsak igen sokféle körülmény alakíthatja.

A névmodellek, a névminták a legerőteljesebben (vagy legalábbis a leginkább megragadható módon) a helynevek strukturális felépítését határozzák meg. Az például, hogy valamely névhasználói közösség egy-egy szemantikai jegy, egy-egy névadási motiváció kifejezésére milyen nyelvi (lexikális-morfológiai) eszközkészletet használ fel, elsősorban a névminták függvénye. E tekintetben nemcsak egymástól nagy földrajzi távolságra eső régiók névhasználati szokásai különbözhetnek, hanem közeli települések névrendszerei is, amint erre az utóbbi években Ditrói Eszter több tanulmányában is (2010, 2011, 2012a, 2012b, 2013) igen szemléletesen rávilágított. A modern kori helynévanyag ilyen szempontú vizsgálata akkor lehet igazán eredményes, ha a

nevekben jellemzően előforduló szemantikai kategóriák (mint amilyen a birtoklás vagy a más helyhez való viszony kifejezése) nagy számú névegyedét tanulmányozzuk a lexikális-morfológiai felépítés tekintetében. E téren ugyanis tényleges nyelvi különbségek mutatkozhatnak meg. Az ilyen jelenségek vizsgálata vezethet aztán tágabb összefüggésben a névtani értelemben vett jelenséghatárok és az esetlegesen meglévő névjárások feltérképezéséhez is.

A helynevek strukturális jellemzőinek elemzése persze önmagában véve is fontos területe a helynévkutatásnak. Különösen azok a lehetőségek igen szerteágazóak, amelyek a nevekben előforduló jellegzetes szócsoportok, nyelvi elemek kutatására irányulnak. Ezek körét eleve sokféle szempont alapján határozhatjuk meg: tanulmányozhatjuk például a kérdéses területre jellemző nyelvjárási lexémák helynevekbeli szerepét, de ha a funkcionális aspektust állítjuk előtérbe az elemzendő szócsoport körülhatárolásakor, akkor a figyelmünket a helynevekben speciális szerepet betöltő kategória, a földrajzi köznevek felé érdemes fordítanunk. Ez utóbbi elemcsoport vizsgálatához a modern kori helynevek azért is kínálnak jó kiindulási alapot, mert a mai kor szinkróniájában a helynevekben szereplő földrajzi köznevek funkcionális jellemzői és jelentéstartalma többnyire megbízhatóan és nagy pontossággal feltárható.[3] A történeti vizsgálatokat e szómező elemei kapcsán éppen az nehezíti ugyanis meg, hogy a helyjelölő szavak e fontos komponensének (tehát a jelentésének) a meghatározásához az ismereteink megfelelő támpontok híján igencsak hézagosak. De ez a nehézség kevésbé jelentkezik akkor, ha a földrajzi közneveknek egy-egy jellegzetes szemantikai mezőjét (pl. a testrésznévből lett, azzal azonos földrajzi közneveket) kívánjuk teljes problematikájukban feltárni. Az ilyen természetű kutató munkához szintén gazdag forrásanyagot és ezért jó kiindulópontot kínálnak a modern kori helynévgyűjtemények.

3. Arra, hogy az élőnyelvi névanyagot tartalmazó helynévtárak milyen módon segíthetik a történeti helynévkutatást is, az utóbbi időben többen rámutattak munkáikban. Eredményesen nyúltak a megyei és a járási helynévgyűjteményekhez többek között azok a kutatók, akik valamely korai oklevelünk egy-egy helynévi szórványának lokalizációs problémáit igyekeztek megoldani. A Tihanyi alapítólevélben szereplő *caztelic (Kesztölc)* egykori helyét például az élőnyelvi helynévanyagra támaszkodva határozta meg egymástól függetlenül ugyanarra az eredményre jutva Hoffmann István (2006, 2010: 126–139) és Szentgyörgyi Rudolf (2007), illetve a *lupa* azonosításakor is részben ez a módszer vezette sikerre Szentgyörgyi Rudolfot (2012). Általánosítva e munkák (és persze mások) tapasztalatait arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a középkorban létező, ám később elpusztult helyek, főképpen települések

[3] Ezeket a vizsgálatokat az utóbbi időben ráadásul az is segítheti, hogy Bába Barbara és Nemes Magdolna munkájának eredményeként a kutatás egy fontos kézikönyvre, a *Magyar földrajzi köznevek tárá*-ra is bizton támaszkodhat (2014).

lokalizálását nagyban segítik napjaink helynevei és helynévbokrai, amelyek nemegyszer pontosan kijelölik az egykori birtok, település vagy más típusú hely lokális jellemzőit is (lásd még ehhez Pásztor 2010).[4]

Az olyan komplex helynévgyűjtemények, amelyek az élőnyelvi névanyag mellett a helyek, objektumok történeti forrásokban előforduló adatait is közlik, a történeti vizsgálatok lehetőségeinek gazdag tárházát nyújtják. Változásvizsgálatokat például kétféle aspektusból is végezhetünk az ilyen névtárak segítségével: a névrendszer egészének mozgását és az egyes konkrét elemeinek a változását is figyelemmel kísérhetjük. Az utóbbihoz csupán az adott helynév adatsorára, illetve a vele kapcsolatban álló helynevek (vagyis a teljes névbokor) adataira és térbeli sajátosságainak ismeretére van szükségünk, az előbbihez pedig az kell, hogy szinkrón metszetek egymásutánjában tanulmányozzuk a névrendszer (például egy-egy település névrendszerének) elmozdulásait. Ilyen jellegű vizsgálatokat végzett például Pásztor Éva akkor, amikor Hajdúnánás történeti és jelenkori helynévállományára támaszkodva a névbokrosodás jelenségét tanulmányozta (2008), illetve egy-egy helyfajta: előbb a vizek, vízparti helyek, majd a halmok neveiben és ezek rendszerében bekövetkezett változásokat tárta fel (2009, 2012). Ezzel összefüggésben arra is érdemes rámutatnunk, hogy mivel az egyes elnevezések változástörténetét alapjaiban meghatározza a névrendszer egésze, a rendszertani sajátosságok akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha csupán egy-egy konkét név alakulása áll a vizsgálataink homlokterében.

4. A helynévgyűjtemények a névhasználati és tágabb értelemben a szocioonomasztikai kutatások számára ugyancsak fontos forrásként szolgálhatnak. Különösen érvényes ez a megállapítás a legújabb névtárakra (köztük az itt példaként idézett hajdúsági kötetre), amelyekből valamelyest a névismeret-névhasználat mértékéről (és esetleges szintjeiről) is tájékozódhatnak a felhasználók. Noha az erre vonatkozóan tett megfigyelések és az adatközlőktől származó információk értelemszerűen csupán kiindulópontjai lehetnek az ilyen jellegű vizsgálatoknak, ez az ismeretanyag az adott helynévgyűjtemények hitelességét, illetve az elnevezéseknek az élő névhasználattal való szoros összefonódását feltétlenül jelzi.

A modern névtárakban foglalt helynevekre és a hozzájuk kapcsolódó információkra a a szocioonomasztika olyan fogalmak meghatározásában és definiálásában is támaszkodhat, mint a névközösség, illetve esetleg a mentális térkép. Ezekhez a kutatásokhoz persze ismételten az szükséges, hogy az itt szereplő, az adott település teljes helynévkincsét reprezentáló névállományt további — elsősorban névszociológiai — vizsgálatoknak vessék alá a

[4] A példaképpen említett két járás mintegy 60.000 hektár területén például 27 elpusztult középkori településről tudunk részben a történeti források, részben a mai, élőnyelvi helynévanyag jóvoltából.

szakemberek, amelyek révén aztán egy-egy névhasználó vagy névhasználói csoport névismerete éppúgy feltérképezhető, mint a nevek (és az általuk jelölt helyek) hierarchikus viszonyrendszere. E vizsgálati lehetőségekre az utóbbi években Győrffy Erzsébet írásai (2013, 2015) mutattak elméleti és módszertani tekintetben is példát.

Az is izgalmas kutatási területnek ígérkezik, amely a „névrendszerek a névrendszerekben" kérdését járja körül. Az olyan, névtani szempontból is speciális helyzetekre gondolhatunk itt elsősorban, amikor valamely települést (a névrendszerével együtt) „bekebelez" egy másik település: erre szolgáltat jó példát Hajdúböszörmény és a közigazgatásilag hozzá tartozó, de bizonyos mértékig önálló településmaggal és határral (valamint tegyük hozzá: identitástudattal) rendelkező Pród és Bodaszőlő, valamint különösképpen Hajdúvid esete. Ugyancsak sajátos névrendszertani következményei vannak — főképpen a közterületi elnevezések körében — Hajdúhadház és Téglás néhány évtizeddel ezelőtt történt és mindössze néhány évig fennálló közigazgatási egyesítésének. Ezek a szituációk pedig a névhasználat és névismeret, illetve a névközösség tanulmányozásához is különleges terepet nyújthatnak. E téren E. Nagy Katalin dolgozatai (2015a, 2015b) mutattak fel érdekes eredményeket.

5. A gazdag történeti és jelenkori névanyagot tartalmazó helynévgyűjtemények széles körű felhasználási lehetőségei — amelyek közül itt csupán néhánynak a vázlatos felidézésére nyílt tér — még inkább kitágulhatnak azáltal, ha a benne foglalt információk a modern kor technikai vívmányait haszosító online adatbázisok részeként is elérhetővé válnak. A *Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* kötet anyagával éppen ez a helyzet, minthogy az a *Magyar Digitális Helynévtár* adatbázisába is bekerül (honlapja:). Ez a lehetőség pedig a kereséseket, a különböző szempontú lekérdezéseket és aztán az eredmények térképes ábrázolását hallatlanul meggyorsítja.

A helynévkincs megőrzése a kulturális, szellemi örökségvédelem egy igen jelentős szeletét képviseli, s minthogy a nevek egy jó része csakis a névhasználók ismeretében (ha úgy tetszik: a mentális lexikonában) él, fennmaradásukra ma már egyre inkább az efféle gyűjtemények adhatnak biztosítékot. E munkák ugyanis a helyi szintű iskolai oktatásban is sokszínűen felhasználhatók, azok számára is elérhetővé és élővé téve a helynévkincs számos részletét, akik egyébként alig kerülnének vele kapcsolatba.

Irodalom

Bába Barbara–Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Bíró Ferenc 1999. *Körösladány helynevei.* Eger, Líceum Kiadó.

Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében.* Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Eger.

Bíró Ferenc–Kalcsó Gyula 2004. *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere.* Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger.

Ditrói Eszter 2010. Névrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 155–168.

Ditrói Eszter 2011. Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 151–163.

Ditrói Eszter 2012a. Helynevek területi differenciáltsága. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7:* 29–38.

Ditrói Eszter 2012b. Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8:* 111–121.

Ditrói Eszter 2013. A migráció hatása a helynévmintákra. Tolna megyei esettanulmány. *Magyar Nyelvjárások 51:* 111–128.

Győrffy Erzsébet 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 115–125.

Győrffy Erzsébet 2015. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások 53.* Megjelenés alatt.

Hegedűs Attila 2015. A mai helynevek gyűjtése, kutatása. Megjelenés alatt.

Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás (1958–2002).* Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

Hoffmann István 2006. *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások 44:* 29–67.

Hoffmann István 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

E. Nagy Katalin 2015a. Helynév-szociológiai vizsgálatok a Hajdúháton. In: Szálkai Tamás–Bartha Ákos–Szendrei Ákos szerk., *Interdiszciplinaritás a régiókutatásban. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája V.* Szerk. Debrecen. Megjelenés alatt.

E. Nagy Katalin 2015b. Bakonszeg helyneveinek névszociológiai vizsgálata. *Argumentum 11.* Megjelenés alatt.

Pásztor Éva 2008. Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 217–221.

Pásztor Éva 2009. Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 131–142.

Pásztor Éva 2010. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 169–187.
Pásztor Éva 2012. A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8:* 101–109.
Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Kesztölcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő 29:* 23–47.
Szentgyörgyi Rudolf 2012. A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8:* 7–36.

Vörös Ferenc

Családnévvé vált közszói kövületekről

Bíró és társai

1. A családnévállományunk kevésbé hangsúlyozott jellegzetessége, hogy benne nem egy olyan lexikális típust tartunk nyilván, amely kihalt vagy legalább is a szókészletben periférikussá vált kifejezést rejt magában. Néha csak az eredeti jelentés válik archaikussá, maga a szóalak továbbra is használatban marad. Igaz, az idők során valamilyen jelentésváltozással kell számolnunk. A tradicionális falusi társadalom, tisztségei, foglalkozásnevei között jó néhány ilyennel találkozhatunk. Ezek között akadtak olyanok, amelyeket a magyar nyelvterület egészén vagy annak nagy részén ismertek és használtak, mások viszont csupán regionalizmusok maradtak. A történelmi Magyarország területéről példának okáért a falusi elöljárók megnevezésére szolgáló kohiponim elemei között említhetjük a *bíró*-t,[1] *fónagy*-ot, *geréb*-et, *kenéz*-t, *kmet(y)*-et ~ *kmety(k)o*-t, *Richter*-t, *Schultz*-ot, *Schultheiss*-t [~ *Schultheiß(e)*], *soltész*-t stb. Többségük jövevényszóra vezethető vissza (Fábián 19864: 393). Csupán a *bíró* és az eredendően összetételnek számító *fónagy* tekinthető belső keletkezésűnek (Asbóth 1896).

Példának okáért a *geréb* gyaníthatóan az erdélyi szászok dialektusából került át a magyarba (Melich 1897a, 1897b). Jelentése a regionalizmusban eszerint a *gréf* szóval hozható összefüggésbe. Melich alapján a magyarba integrálódás hátterében a **gréb* > ***geréb*** irányú hangváltozást gyaníthatjuk (Melich 1897: 208).

A *kmeť* a szlovákban eredendően ’aggastyán, agg’ jelentésben volt használatos, és csak később vette fel metonimikusan a ’falusi bíró’ jelentést (vö. Kniezsa 2003: 297). A magyarban ez utóbbi közszóként nem volt járatos, vagy ha igen, akkor csak a magyar–szlovák nyelvhatár regionalizmusaiban, de a 18. század után a szlovák népesség által újonnan birtokba vett területeken manapság is találkozni a belőle képzett családnevekkel. Etimológiailag összefügg a cseh *kněž* ~ *kniž*-zsel és szlovák *kňaž* ~ *knež* ~ *kniž*-zsel (Trávníček 1952, Kačala–Pisárčiková 1987), valamint a román *cnez*-zel (~ Chinezu, Chiniz stb.) (vö. Gáldi 1947: 292, Constantinescu 1963: 237, 244) amelyek viszont a *kenéz*-hez vezetnek bennünket (Zolnai 1906: 195, Balassa 1934: 1).

A *kenéz* forrásnyelve valamelyik Kárpát-medencei szláv nyelv lehetett (Zolnai 1906: 201, Balassa 1934: 1, Bárczi 1956: 156). A ’herceg, fejedelem’ jelen-

[1] Magának a *bíró*nak az igetövét az etimológiai szótárak egybehangzóan bizonytalan eredetűnek minősítik, jóllehet gyanítható róla ősmagyar kori török jövevényvolta. Az a tény, hogy a derivátum *-ó* melléknévi igenévképzővel lett ellátva, egyértelműen magyar szóalkotássá teszi.

tésű szl. *knez*-re vezethetjük vissza, amelyben a szóeleji mássalhangzó-torlódást bontóhanggal oldottuk fel.

A *soltész* végső forrása a középfelnémet dialektus: a *schuld* 'kötelezettség, tartozás' + *heißen* 'parancsol, felszólít' összetételéből jött létre (Szarvas 1897: 152, Balassa 1934: 1). A magyarban és a környező szláv nyelvek szinte mindegyikében kimutathatók a belőle képzett családnevek.

Amennyiben a fentebbi felsorolás közszavaiból keletkezett családnevek eredetkérdései felől közelítünk, akkor némileg más eredményre jutunk, ugyanis – különösen a nyelvileg és/vagy etnikailag vegyes régiókban – mind a közszó, mind pedig a belőle megalkotott családnév átkerülhetett kölcsönelemként a másik nyelvbe. A *bíró*-t és belőle megalkotott *Bíró*-t például egyaránt átadtuk a románnak és a környező szláv nyelveknek. Román integrációja leginkább *-u* végartikulussal történhet meg (lásd pl. Constantinescunál a *Dimitrie* névcikk alatt említett *birău*-t: Constantinescu 1963: 43 valamint magát a *Birău* szócikket Constantinescu 1963: 202). Az integráció többek között a jellegzetesen román *-an* (Bir + -an) és *-escu* (Bir + -escu) képzők segítségével is végbemehetett. A környező szláv nyelvek az *-ó* végű magyar főneveket – így a melléknévi igenévből főnevesülteket is – a nyelvi sajátosságoknak megfelelően *-ов, -ев, -ув ~ -ов, -ів* végződéssel integrálják (vö. Kniezsa 1965/2003: 106, Чучка 2005: 69, Bárányné 2010: 185).

2. A *bíró* tisztségnév a régiségben olyan személyt jelölt, aki valamiféle hatalmat gyakorolt a közösség fölött (vö. TESz, EWUNg, Bárczi 1956: 156, Kázmér 1993). Ebből alakulhatott ki az, hogy az ítélkezési jogot gyakorló személyt is *bíró*nak mondták. A tisztséget betöltő személyek a közösség rangidős tagjai közül kerülhettek ki (Zolnai 1896: 216, Simonyi 1896: 51, Szeremley 1908: 156).

3. A kézikönyvek elsőként a 14. század elejéről a *Byroutelek* toponima névrészeként adatolják a szót (TESz, EWUNg). Az Árpádkori új okmánytárból csupán egyetlen, bizonytalannak tűnő adatát sikerült visszakeresnem (ÁÚO XII: 519): 1291/1293: Lucas filius Luce de **Biro**lth (kiemelés tőlem – V.F.), amelyet Fehértói Katalin is felvesz az Árpád-kori személynévtár Lucach címszava alá (Fehértói 2004: 500). Családnévként Kázmér Miklós kézikönyve egy évszázaddal későbbről mutatja ki (Kázmér 1993). A *Bíró* továbbiakban felbukkanó nagyszámú adata azt jelzi, hogy szinte minden településen lehetett ilyen tisztséget betöltő személy.

A kezdetben – minden bizonnyal – ragadványnévi elem családnévvé válása a jelentésváltozásnak egy újabb állomása volt. Ebben a funkcióban már korán sem kellett a névgazdának betöltenie a fentebb említett tisztséget: ekkortól ugyanis a *Bíró* már a családi kötelék kifejezésére szolgált a felmenők és leszármazottak viszonylatában. Azt természetesen csak a genealógiai vizsgálatok alapján tudnánk eldönteni, hogy a sok *Bíró* nevű személy közül kiknek az ősei töltötték be ezt a tisztséget, s kik azok, akiknél a névadás motivációjának hátterében a

bíró környezetéhez tartozás vagy éppen az ahhoz hasonló öltözködés, viselkedés (ez utóbbira vö. Hajdú 2010: 83) stb. lehetett a névadás indítéka. A 19. században még tágabb volt a *bíró* jelentése. Ezt támasztják alá Czuczor–Fogarasi-féle szótár példái: „*Ország bírája, város bírája, falu bírája. Szolgabirák. Becsületes birák,* a falusi tanács hivatalos címe" (vö. Czuczor–Fogarasi 1862/1: 664). A falusi bíró tisztségének megszűntével magának a közszónak a jelentése is átalakult (a jelenség társadalmi hátteréről vö. Balassa 1934: 1). A szó napjaink nyelvhasználójának csupán az igazságszolgáltatás jogi végzettséget megkövetelő foglalkozását idézi fel. Az eredeti jelentéstartalom pedig mostanra archaikussá vált. A családnevek ezt az archaizmust mentették át a mába.

4. A névföldrajzi vizsgálatokkor tudnunk kell, hogy a 19–20. századi névváltoztatók közül sokan vették föl eredetileg anyakönyvezett nevük helyett a *Bíró*-t (Hajdú 2010: 83). Erre vonatkozóan pontos számokkal nem rendelkezünk, csupán a Századunk névváltoztatásai c. kézikönyvben találunk némi kapaszkodót a mérték meghatározásához (Szentiványi 1895). Ez alapján harminchat kérelemre van rálátásunk. A kérelmek alapján hatvannégy személynek engedélyezték a hatóságok a *Biró* (sic!) családnév viselését. Közülük ötvenkilencnél tudjuk, hogy honnan érkezett be a kérelem a belügyminisztériumba. 1895-ig a *Biró* elhagyására mindössze egy dokumentálható esetet sikerült visszakeresnem a Szentiványi-fél kézikönyvben. A kérvényt Gyulafehérvárról nyújtották be: az ügyfél, aki eredendően *Biró Terézia*-nak hívtak a *Schild*-et vette fel. Szentiványinál a névváltozatás motivációjáról semmiféle információt nem találni. Figyelemre méltó az UT. 2476–62. számú rendelet melletti szűkszavú megjegyzés, amely egy cipészmester esetét tárja elénk. Eszerint *Biró József* pesti lakos eredendően a céhének nyomására németesített *Richter*-re, majd a születésekor anyakönyvezett nevének újbóli felvételét kérvényezte.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a névváltoztatók milyen etimológiai réteghez tartozó nevet hagytak el, nem okoz különösebb meglepetést a tény, miszerint a hatvannégy esetből negyvenhatban német eredetű családnév lecserélésére került sor. Ezek együttesen a *Biró* névváltoztatók 72%-át takarják. A *Barbu*-t, *Urszuly*-t és talán a *Zsude*-t a románból, a *Berkanits*-ot, *Bichtarcsik*-ot, *Slusny*-t, *Spachina*-t és a *Spahina*-t a szláv nyelvek valamelyikére vezethetjük vissza. Csupán egy olyan adat akad a *Biró* névváltozatói között, amikor magyar eredetű név elhagyására került sor (*Pakurár*). Igaz, ez utóbbinak a közszói alapja a nyelvterület keleti területének dialektusában (volt) használatos a juhászmesterség megnevezésére. Az erdélyi tájnyelvben román kölcsönszónak és/vagy -névnek számít.

A 19. századi névváltoztatók egynegyedét azok teszik ki, akik a lecserélni kívánt név kezdőbetűjét megtartották (*Berger, Berghoffer, Besenbeck, Birnbaum, Blühweisz, Braun, Brück, Burchard*). A régi és felvett név közötti szemantikai megfeleltetésre csak a *Richter, Schulteisz* és *Schultz* (~ Schulz) esetében került sor.

A névváltoztatók társadalmi hovatartozása is meglehetősen nagy változatos-

ságot mutat. A korabeli Magyarország majd minden rétege képviselteti magát a korpusznak ebben a szeletében. A magasabb státusszal rendelkezők vannak közöttük többségben. Akad közöttük áldozár (pap), bankhivatalnok, díjnok és pénzügyi felvigyázó, főorvos és szigorló orvos (medikus), gyógyszerész és gyógyszerészsegéd, honvéd százados, szereposztó, tanársegéd és tanító, törvényszéki bíró és megyei törvényszéki írnok, ügyvéd. Kisebb hányadukat teszik ki azok, akik valamilyen mesterséget űztek (cipészmester, férfiszabó, kereskedő és kereskedősegéd, pályaőr).

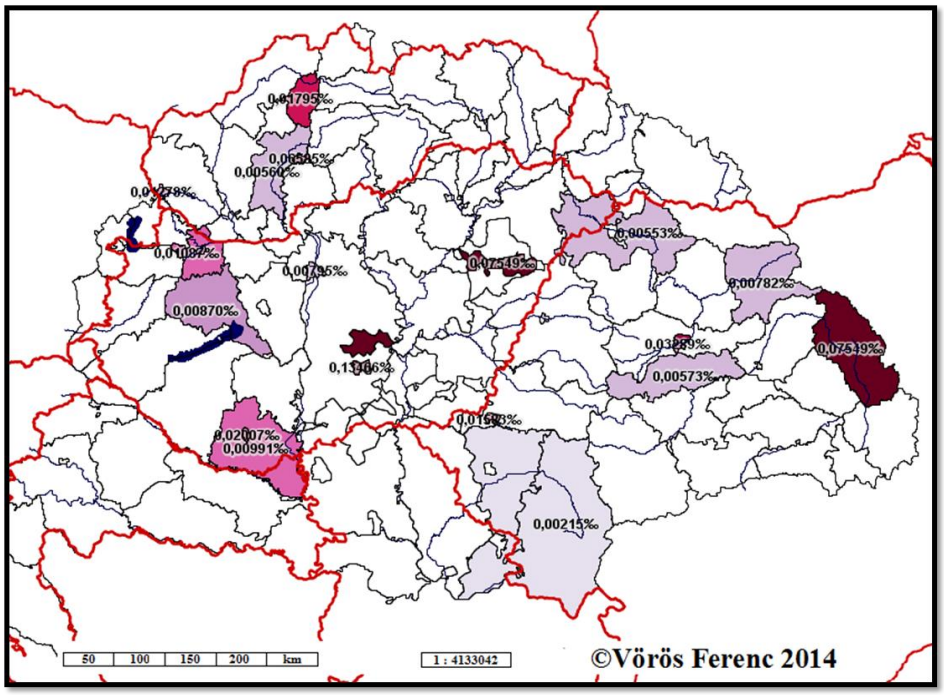

1. ábra A *Bíró* családnév felvételét 19. század során kérvényezők földrajzi megoszlása.
Az adatok forrása: Szentiványi 1895.

5. A térképek több dologra is következtetni engednek. Mindenekelőtt arra, hogy Hajdú állításával ellentétben az össznépességhez képest koránt sem kezdeményezték a kérvényezők tömegesen a *Biró* (sic!) családnév felvételét (a 19. század végéig semmiképpen sem). Ebből következőleg a névváltoztatások a természetes és mesterséges névállomány összemosódása során sem tudták alapjaiban átrajzolni a természetes névállomány területi tagolódását (a *Bíró* jelenkori elterjedtségét bemutató térképeket lásd Vörös 2014: 248–249). Az alábbi térképek közvetetten arról is árulkodnak, hogy a korbeli hatóságokhoz benyújtott kérvények nem elhanyagolható része jellemzően a mai Magyarország politikai

határain kívülről érkezett. A névváltoztatók lakhelyének jellege szerint nagyobb városokkal és a kisebb településekkel egyaránt találkozhatunk.[2]

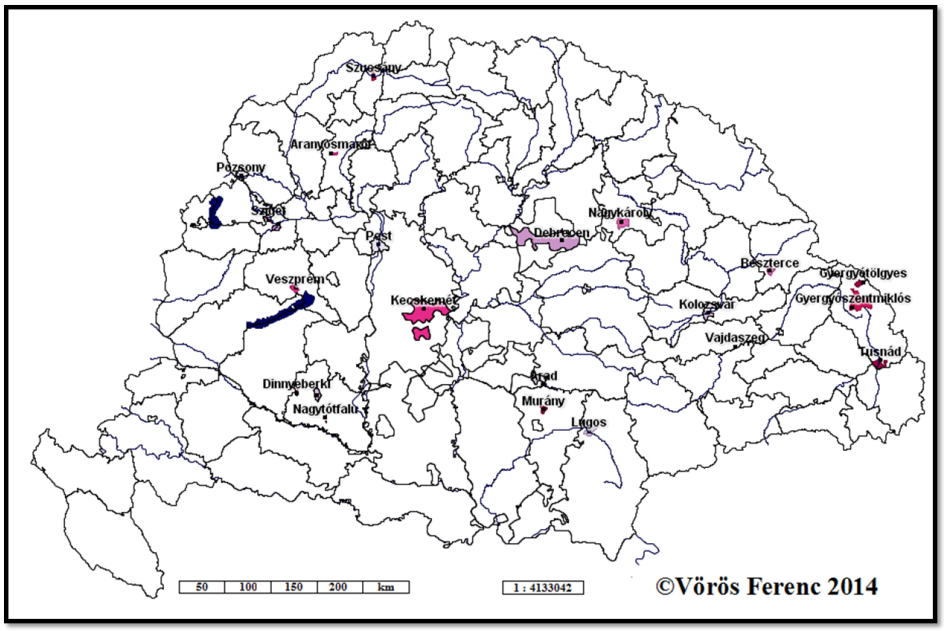

2. ábra A *Bíró* családnév felvételét 19. század során kérvényezők földrajzi megoszlása településenként.
Az adatok forrása: Szentiványi 1895.

Irodalom

Asbóth Oszkár 1896. Folnagy és folnegovics. *Magyar Nyelvőr* 25: 21–24.

ÁÚO = Wenzel Gusztáv 1860. *Árpádkori új okmánytár*. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I. 1001-1235. Pest: Eggenberger.

Balassa József 1934. A szavak halála a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 63: 1–7.

Bárányné Komári Erzsébet 2010. A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban. Lexikográfiai munkák és szépirodalmi művek tükrében. *Magyar Nyelv* 106: 182–196.

Bárczi Géza 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar*

[2] A gyakoriságra vonatkozó ezrelékes értékeket az 1910-es cenzus községsoros és megyei adataihoz viszonyítva adtam meg. Ez óhatatlanul némi torzulást eredményez, hiszen a forrásból nyert adataim közel fél évszázadot ölelnek fel. A kartogramon a könnyebb tájékozódás érdekében a második világháború után meghúzott politikai határokat is jelöltem.

Nyelv 52: 144–157.
Brechenmacher, Karlmann 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen I–II*. Limburg a. d. Lahn: C. A. Starke Verlag.
Constantinescu, N. A. 1963. *Dicţionar onomastic românesc*. *Bucureşti:* Editura Academiei.
Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. (Buda)Pest: Emich Gusztáv Akadémiai Nyomdász–Athenaeom Irodalmi és Nyomdai R.-társulat.
Чучка, Павло 2005. *Прізвища закарпатських українців Історико-етимологічний словник*. Львів: Видавництво „Світ".
EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János: *Magyar etymologiai szótár*. I. köt. I–X. füzet. II. kötet XI–XVII. füzet *[A–geburnus.]* Budapest 1914–1944.
EWUng = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisehes Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Akadémiai, Budapest, 1993–1995. – 3. Register. 1997.
Fábián István 1864. A magyar családnevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 389–396.
Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
FNESz = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Hajdú Mihály 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Kačala, Ján–Pisárčiková, Mária (hl. red.) 1987. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
Kniezsa István 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: Uő. *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Budapest: Lucidus Kiadó.
Lelkes György (szerk.) 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. 3., bővített és javított kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó és KSH Könyvtár.
Majtán, Milan 1972. *Nazvy obci na Slovensku za osiatnych dvesto rokov*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Majtán, Milan 1998. *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997)*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
Melich János 1897a. Geréb. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 206–210.
Melich János 1897b. Geréb. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 448.
TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai, Budapest, 1967–1976. – 4. Mutató. 1984.
Trávníček, František 1952. *Slovník jazika českého*. Praha: Slovanské nakladatelství.
Simonyi Zsigmond 1896. A jogásznyelvről. *Magyar Nyelvőr* 25: 49–54.

Szarvas Gábor 1897. Német jövevényszók. II. *Magyar Nyelvőr* 26: 149–153.
[Szentiványi Zoltán] 1895. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893*. Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
Szeremley Császár Lóránd 1908. A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. *Magyar Nyelv* 4: 147–157.
Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatlasz*. Pozsony: Kalligram Kiadó.
VSOS 1977–1978. = *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III*. Hlav. red.: Kropilák, Miroslav. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenský akademik vied.
Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredet*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Zolnai Gyula 1896. Árpád-kori szók magyarázatához. *Nyelvtudományi Közlemények* 26: 212 –217.
Zolnai Gyula 1906. Történettudomány és nyelvtörténet. I–II. *Magyar Nyelvőr* 35: 145–155., 193–206.

Zimányi Árpád

A nyelvjárások és a nyelvjárásiasság megítélése egyetemisták és főiskolások körében

I. Bevezetés

A dialektológia oktatásának nagy hagyománya van egyetemeinken (Szabó T. 1953, Kálmán 1982, Sebestyén 1982, Imre 1991), és hasonlóan eredményes múltra emlékezhetünk vissza főiskolánk nyelvészeti tanszékének korábbi időszakából (Fekete 1990. 40). A Bologna-típusú (BA-MA) oktatásra való áttéréssel azonban szűkebb órakeret jutott a nyelvjárástani tárgyaknak (Zimányi 2013. 115, 126). Különösen a tanszékünkön igen gazdag szabadon választható kínálat visszafejlesztését fájlaljuk (pl. Magyar nyelvjárástörténet, Nyelvjárási szövegek lejegyzése és elemzése).

Több mint három évtizeden keresztül ennek a területnek az elismert művelője volt kollégánk, Bíró Ferenc főiskolai tanár, akinek az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai című sorozat elindítását is köszönhetjük (Bíró 2002). Nem véletlen tehát, hogy erre a jeles alkalomra, a köszöntőkötetbe a nyelvjárásiassággal kapcsolatos témát választottam. Maradva a felsőoktatás területén, olyan attitűdvizsgálatot készítettem, amely főiskolai és egyetemi hallgatók körében a nyelvjárásokkal és a nyelvjárásiassággal szembeni beállítottságot vizsgálja. Ezek fontosságát kellőképpen hangsúlyozza a Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv is: a fő kutatási területeket bemutatva – az állapotvizsgálat, a szinkrón változásvizsgálat, a kontaktusvizsgálat után – negyedikként szól az attitűdvizsgálatokról. „A nyelvjárások megmaradásának, gyorsabb vagy lassúbb visszahúzódásának, reneszánszának, s az ezzel összefüggő nyelvrendszertani kérdések vizsgálatának fontossága [...] a társadalmi változások folyományaként mára még nyilvánvalóbb." (Kiss szerk. 2001. 67) Az attitűdvizsgálatok már az 1990-es országos anyanyelv-oktatási napokon is szóba kerültek (vö. Fekete i. m.), és az utóbbi két évtizedben több vizsgálat is zajlott ebben a témában (Kontra 1997, Molnár 2002, Bokor 2004).

Eredetileg nagyobb létszámú elsőéves magyar szakos hallgató véleményét kívántam volna megtudakolni, tehát olyankét, akik nem tanultak sem dialektológiát, sem szociolingvisztikát. De a mostani kezdő évfolyamunk alacsony létszáma miatt be kellett vonni a vizsgálatba nem magyar szakos hallgatókat is, akikkel a Beszédművelés c. tárgy keretében találkozunk. Domonkosi Ágnes kolléganőmnek köszönhetően pedig egyetemisták adataival is bővült a korpusz: szíves segítsége révén a Károly Gáspár Református Egyetem magyar szakos hallgatóinak kitöltött kérdőíveit is feldolgozhattam, ily módon is tovább árnyalva a képet.

A felmérésben 2014 szeptembere és 2015 februárja között összesen 79 fő vett részt a következő megoszlásban: 11 elsőéves magyar szakos főiskolai hallgató,

30 elsőéves nem magyar szakos főiskolai hallgató (Eger), 38 másod- és harmadéves egyetemista (Károly).

A felmérés előzményének tekinthetjük Kiss Jenő korábbi munkáját (2009), bár magát az elképzelést – és a kérdéssort – attól függetlenül alakítottam ki, szándékosan csak utólag hasonlítottam össze a Magyar Nyelvőr-beli tanulmánnyal. Végül is – részben vagy teljesen – hat kérdés azonos, illetve hasonló, ezzel is további alapot szolgáltatva az összevetéshez, amelyet kontrolladatként az érintett kérdések értékelésének végén ugyancsak feltüntetek.

II. A válaszok értékelése

1. A hallgatók összetétele születési helyük és lakóhelyük szerint

a) Születési hely

	Nagyváros	Kisváros	Falu
Főiskola m.*	7	3	1
Főiskola	12	17	1
Egyetem	28	10	0

*A továbbiakban: Főiskola m. – magyar szakos egri főiskolások; Főiskola – nem magyar szakos egri főiskolások.

b) Lakóhely

	Nagyváros	Kisváros	Falu
Főiskola m.	0	8	3
Főiskola	6	11	13
Egyetem	23	11	4

Ezek az adatok nem csupán felmérésünk szempontjából tanulságosak, hanem arra is rávilágítanak, hogy milyen összetételi különbség van a vidéki főiskola és a fővárosi egyetem hallgatói között. A budapesti egyetem fő vonzáskörzete – mondhatnánk: érthető módon – a főváros, ezért lakhelyük gyanánt közel kétharmaduk a nagyvárost jelölte meg. Feltűnő viszont, hogy az egyetemisták között alig akad falun lakó, míg az egri főiskolai hallgatók jóval nagyobb arányban laknak községben. Ennek mélyebb elemzésébe most nem bocsátkozunk, de az árnyaltabb véleményalkotás céljából vizsgálni lehetne, hogy a falun lakók már eredetileg – tehát már szüleik, nagyszüleik révén – is ott laktak-e, vagy valamilyen város közelsége folytán onnan kiköltöztek (pl. anyagi vagy egyéb okok miatt), tehát a községben nem őslakosok. Ez ugyanis nem mindegy, éppen a nyelvváltozatokkal kapcsolatos tapasztalataik és beállítottságuk miatt.

2. Került-e közvetlen kapcsolatba valamilyen nyelvjárással?

	Igen	Nem
Főiskola m.	4	7
Főiskola	23	7
Egyetem	20	18

A lakóhelyet jelölő adatok birtokában nem meglepőek ezek az arányok. Mutatja a dialektológiaoktatás nehézségét, hogy az egri magyar szakos hallgatók kétharmada, a budapesti egyetemisták közel fele nem is került közvetlen kapcsolatba valamilyen nyelvjárással. Ezzel szemben a nem magyar szakos főiskolások háromnegyede igennel válaszolt erre a kérdésre (vö. a lakóhelyül megadott falusi-kisvárosi környezet dominanciáját).

Kontrolladat: a Magyar Nyelvőr-beli vizsgálat budapesti egyetemistákra vonatkozó megállapítása az ELTE 358 hallgatójának válaszán alapul, ezek szerint a budapesti egyetemisták 92%-ának „nincs nyelvjárási háttere" (Kiss 2009. 3).

a) Ha igen, akkor milyen módon, milyen környezetben, kikkel?

A válaszadók többsége a vidéki rokonokat, ismerősöket, iskolatársakat, kollégiumi társakat említi. Többen hivatkoznak arra, hogy találkoztak, kapcsolatban voltak vagy vannak határon túli (a válaszokban megnevezve: felvidéki és erdélyi) magyarokkal, Ezek a válaszok azt valószínűsítik, hogy ily módon csak felszínes benyomásaik lehetnek a nyelvjárási beszédmódról, de legalább van valamilyen tapasztalatuk.

Csak néhányan jelezték hogy nyelvjárási környezetben élnek vagy éltek (a 47 igen válaszból mindössze 5-en). Az egyik válaszadót idézve: *Lakhelyemen mindenki így beszél.* (A továbbiakban az idézeteket kurziválva és idézőjel nélkül közöljük.) A 2009-es országos felmérés előbbi adatára – a „nyelvjárási háttérre" – visszautalva azonosnak tekinthetjük az arányokat, ha csupán a nyelvjárási környezetben élőket vesszük figyelembe (47-ből öten, azaz kerekítve 10%.)

b) Ha igen, akkor milyennek találta a nyelvjárási beszédet? Miért?

A főiskolai hallgatók a következő szavakkal, kifejezésekkel válaszoltak: *érdekesnek, furcsának – furának – furának, de hozzászoktam – furcsának de érthetőnek – szokatlannak, idegennek* (kisvárosi) – *viccesnek – régimódinak* (kisvárosi születésű, falun élő válaszadó) – *falusinak, parasztosnak* (kisvárosi születésű, falun élő válaszadó) – *érdekesnek egyedinek, megnyugtatónak – lenyűgözőnek – engem nem zavart – szépnek, lakhelyemen mindenki így beszél – szebb, tisztább, érthetőbb, magyarosabb* (kárpátaljai rokonoktól hallja) – *ebben nőttem fel, természetesnek tartom – egy idő után már természetesnek tűnt.* Egy válaszadó a *jösztök* igealak számára furcsa használatát nevezte meg. – Tartalmas fejtegetéssel is találkozhatunk: *Csík megyében és Gyimesben tett látogatásaim során volt*

szerencsém megtapasztalni. Nagyon szépnek, ízesnek, érdekesnek tartom, el tudnám hallgatni bármeddig. Tisztelem őket, a hagyományaikat, amelyek tulajdonképpen a mieink is.

Némileg különböznek a főiskolások olykor csupán benyomásokat tükröző válaszaitól a budapesti egyetemistáké. Egyrészt nem elsőévesek, másrészt pedig többen már tanultak dialektológiát és/vagy szociolingvisztikát, ezért a felszínes megállapítások helyett-mellett tartalmasabb megjegyzéseket is tesznek: *szórakoztatónak, érdekesnek, színesnek – érdekesnek, szépnek – szokatlannak – furcsa, de hozzászoktam – izgalmasnak, érdekesnek, de néha zavarónak a nagy különbségek miatt* (a másik kérdésre nem-mel válaszolt) – *sokkal változatosabb, mint a köznyelv – a tót nyelvjárást idegennek éreztem – szívesen tanultam a kifejezéseket – semleges vagyok – ízesnek, belsőségesnek* (sic!) – *számomra kedves bölcsészhallgatóként – kifejezőnek, világos és színes szófordulatok, jellegzetes intonáció jellemzi.*

3. Hallott-e rádióban, televízióban nyelvjárást használó hivatásos beszélőt (riportert, műsorvezetőt, színészt)?

	Igen	**Nem**
Főiskola m.	10	1
Főiskola	22	8
Egyetem	30	8

a) Ha igen, hogyan értékeli, ha hivatásos beszélő nyelvjárást használ?

	Elfogadja	**Elutasítja**	**Nem válaszolt**
Főiskola m.	8	2	1
Főiskola	6	0	24
Egyetem	6	6	26

A felmérésben részt vevők nagy többsége már hallott nyelvjárást használó hivatásos beszélőt a rádióban és a televízióban. Az igen válaszok magas arányán csodálkozhatunk, ugyanis az utóbbi évtizedekben nem jellemző a médiumokban ez a sajátosság. (Korábban viszont jeles szakemberek, rádiós személyiségek váltak népszerűvé tájnyelvi kiejtésüket megőrizve. Mindenekelőtt Lőrincze Lajost említhetjük, aki 1952-től közel négy évtizeden át volt hallható az Édes anyanyelvünk című heti műsorában. Erőtelesebb tájnyelviség jellemezte Buga doktort, enyhébb a jogi kérdésekben szakértőként közreműködő Erős Pál kiejtését.). Manapság a rádióban és a televízióban egyaránt szereplő meteorológus enyhe palócos kiejtése már feltűnő jelenség az átlagember számára is – ahogy erre több válaszadó is utalt.

Az igen válaszok ellenére csak kevesen vállalkoztak arra, hogy minősítsék a

médiaszereplők nyelvjárásiasságát. A magyar szakos főiskolások döntő többsége toleráns véleményt adott, ezen belül a nem magyar szakosok egyike sem kifogásolta, de a budapesti egyetemisták közül többen negatívan nyilatkoztak.

Az egyetemisták véleményéből: *érdekesnek – sajnálatosnak – nem odaillőnek – szokatlannak – nem tetszett – jónak – emberközelinek – teljesen pozitívnak.* Egy bővebb válasz: *Első hallásra érdekes, de hamarabb felfigyelek, és tovább is elhallgatom, mint a köznyelvi beszélőt.*

A főiskolások értékeléséből: *Negatívnak, nem tartom előnyösnek, nem volt túl szép. – Elsőre még furcsa, de meg lehet szokni, és a beszélő is kezd egyre magyarosabban beszélni. – Eleinte nevetségesnek találtam, műveletlennek éreztem. – Szerintem még érdekesebbé teszi a műsort. – Egy-két esetben nagyon is jól hangzik. – Szépnek tartom, ez is mutatja a magyar nyelv változatosságát, amire mindenkinek büszkének kéne lenni.*

4. Egyenértékűnek tartja-e a nyelvjárást a köznyelvvel?

	Igen	**Megszorításokkal igen**	**Nem**	**Nem válaszolt**
Főiskola m.	5	3	3	0
Főiskola	20	0	7	3
Egyetem	32	2	4	0

A résztvevők döntő többsége egyenértékűnek tartja a nyelvjárást a köznyelvvel, a véleményalkotásban nincs lényegi különbség a magyar és a nem magyar szakosok között.

Néhány idézet:

Fontos a nyelvjárások ápolása, hisz ez gazdagítja a szókincset, de a köznyelvnek és a nyelvjárásnak is megvannak a sajátos szabályai, milyen körben használhatjuk.

Nem teljesen, a köznyelv mindenki számára érthető, míg a nyelvjárás nehezebb, ezért nyelvi akadályok is létrejöhetnek. De ettől még nem zavaró, és ugyanolyan fontos és értékes.

Nem feltétlenül, mert sok régies, olyan szót használ a köznapi életben, ami már kikopott, nem divatos.

Elméleti szempontból egyenlőnek tartom, gyakorlatilag ha nyelvjárást hallok, számomra mindig archaikus, furcsa. (Ez utóbbi egyetemista válasza, az előzőek főiskolásoktól származó idézetek.)

5. Milyennek tartja a közvélekedést a nyelvjárási beszéddel kapcsolatban?

A főiskolások válaszai meglehetősen negatív képet tükröznek: *az emberek*

viccesnek tartják – a műveletlenség jelének tartják – sokan kitiltanák a médiából – a legtöbb ember nem tudja értékelni, kigúnyolja – a társadalom kitaszítja a nyelvjárást használókat – az emberek többsége nem foglalkozik vele – nem tartják fontosnak, hogy fennmaradjon – rácsodálkoznak, megmosolyogják az emberek – parasztosnak titulálják – a társadalom most már elég jó kezeli

Az iskolázatlanságot, műveletlenséget szimbolizálja, szívesebben hiszünk olyannak, aki az elfogadott köznyelvet alkalmazza.

Hasonlóan negatív kicsengésűek az egyetemisták válaszai is: *teljesen változó a megítélés – két erős pártra szakad a vélekedés – erős negativitás jellemzi – ritka a pozitív vélemény – mindenképpen negatív, általában a parasztokra jellemző – stigmatizálják* (5 válaszban szerepel) *– diszkriminálják – a képzetlenséggel azonosítják – alacsonyabb rendűnek tartják – az iskolában igyekeznek leszoktatni róla.*

Két hosszabb válasz: *Néhol barátságosnak, néhol kirekesztőnek, gúnyosnak. Ennek oka lehet például a távolság, a média hatása, a tudatlanság.*

Egy rövid kutatás keretében meggyőződhettem, hogy a középosztálybeli kisvárosi emberek túlnyomó többsége igen erősen lenézi.

Kontrolladat. A Magyar Nyelvőr-beli felmérés konkrétabban fogalmazza meg a kérdést: „Élnek ma is tévképzetek a nyelvjárásokról a magyar társadalomban?” A válaszadók 81%-a szerint igen (műveletlen, hibás, durva, elavult beszédmód), 17%-a nem hallott ilyenekről, 2%-a szerint nem élnek tévképzetek (Kiss 2009. 5).

6. Fölfigyelt-e arra, hogy a kabarékban, stand-up-okban sajátos szerepe van a nyelvjárási beszédnek?

	Igen	**Nem**
Főiskola m.	7	4
Főiskola	20	10
Egyetem	32	6

a) Milyennek látja a nyelvjárási beszéd alkalmazását a kabarékban, stand-up-okban?

Magam ezt igen lényeges területnek vélem, és hipotézisem próbája gyanánt tettem föl ezt a két kérdést. Feltételezésem annyiban bebizonyosodott, hogy a fiatalok többsége számára is nyilvánvaló, hogy ebben a műfajban sajátos szerep jut a nyelvjárási beszédnek, hiszen összességében több mint kétharmaduk nyilatkozott így (l. a táblázat adatait). A kifejtő kérdésre adott válaszaik előtt következzék korábban megfogalmazott véleményem, amelyből kiderül, hogy meglátásom szerint ebben a műfajban igen gyakran negatív képet festenek a nyelvjárási beszélőről. A közszolgálati rádió 2010 szilveszteri kabaréjának több magánszámában és jelenetében meglepően sokszor kerültek elő a nyelvhasználat kérdései:

húsz műsorszám közül kilenc hozható összefüggésbe valamilyen nyelvi, nyelvjárási jelenséggel. Akkor a következőképpen értékeltem az elhangzottakat: „Már csak gyakorisága miatt is érdemes felfigyelni erre az értékítéletet tükröző eljárásra, amely a városi ember szemszögéből téves beállításban látja és láttatja a nyelvjárásiasságot. Az utóbbi néhány évtizedben vált meghatározóvá ez a szemlélet, míg az 1980-as évek előtti kabarék számai főként a helyzetkomikumra építettek, és mentesek voltak a bántó, nyelvileg megalázó kitételektől. Pedig akkor még nem létezett a politikailag korrekt nyelvhasználat fogalma, amely a mások érzékenységét nem sértő nyelvi megoldásokat követeli meg. Szembetűnő jelenség, hogy a szokásostól eltérő beszédsajátosságok és a köznyelvitől különböző ejtésmód a hanggal történő ábrázolás, személyiségrajz legalapvetőbb eszköze. Több formájával találkoztunk […] Előszeretettel alkalmazzák a tájnyelvi ejtésmódot. Ez önmagában nem lenne baj, ám szinte kivétel nélkül a megbélyegzés eszközeként a nevetséges, buta, műveletlen ember jellemzését szolgálja. Néhány évtizeddel ezelőtt sokkal toleránsabb volt a közvélemény a nyelvjárásban beszélőkkel szemben, és a nyilvánosság előtt sem kellett szégyellniük beszédmódjukat.” (Zimányi 2011)

Ezzel szemben a felmérésben részt vevők többsége nem érezte bántónak a nyelvjárásiasságot. A magyar szakos főiskolások véleményéből: *nagyban hozzájárul a komikumhoz – beszédhibaként parodizálják – humoros, nem bántó jellegű – még viccesebbé teszi a tréfát.*

A nem magyar szakos főiskolások válaszaiból: *semmi baj, ha parodizálják – a vicces, nevetséges helyzetek kiemelésére – életszerűbbé teszi az előadást – vicces elemként használják, része az előadásmódnak – sokan viccesnek tartják, de általában a butaság szimbólumának szánják – vicces hatást tesz – aranyosnak, viccesnek találom, megvan a maga hangulata – nem degradáló, hanem humorforrás, ha vidéki környezetet akar bemutatni – pozitív irányból közelítik meg – azt akarja elérni, hogy kinevessék őket – a parodizálás célját szolgálja, humoros – olykor vicces, olykor sértő – vidéki hangulat megteremtésére – színesnek, szórakoztatónak találom.*

A budapesti egyetemisták meglátása viszont némileg különbözik az eddigiektől, többen kritikát fogalmaznak meg: *bizonyos mértékig vicces, eltúlozva azonban idegesítő – a fizikai munkát végző embereket személyesítik meg – jól mulat, aki felismeri a saját̀ját, önirónia – viccforrásként – felháborítónak, hogy mindig pejoratívan jelennek meg a nyelvjárások – erőltetettnek: nem hinném, hogy egy nyelvjárást beszélő tényleg így beszél – mulattatóan hat, mint az idegen akcentus – többségben vannak az ízléses viccek, nem hinném, hogy sértő – szórakoztató, nincs más szerepe – a humor része, hogy kiparodizálják a nyelvjárásban beszélő embereket is, nem sértő, hanem vicces – viccessé teszi az előadást, de néha sztereotípiákat alkalmaz – tovább erősíti a stigmatizálást – nem kigúnyolják a nyelvjárást* (sic!) *– nem a beszélőket figurázza ki, hanem megteremti a humoros közeget – jó forrása a humornak – bizonyos előadók beszédében pont a nyelvjárás az*

érdekes – általában negatív sztereotípiák kapcsolódnak hozzá.

Sokan tehát a humor és a vicc kategóriájába sorolják a kabarékban megjelenő nyelvjárásiasságot, ez pedig az ítéletalkotás árnyalt voltáról, mélységéről – pontosabban azok hiányáról – árulkodik. (A stigmatizáltságról vö. Kiss szerk. 2001. 47.)

7. Jelentenek-e a nyelvjárások nyelvi-kommunikációs akadályt a magyar anyanyelvűek kapcsolatában?

	Igen	**Nem**
Főiskola m.	6	5
Főiskola	22	8
Egyetem	16	21

Figyelemre méltó, hogy a magyar szakos főiskolások több mint fele, a nem magyar szakos főiskolások közel háromnegyede igenlő választ adott, míg az egyetemistáknak csupán 40%-a vélekedett így. Az utóbbiban közrejátszhatott kellő tájékozottságuk, mivel többségük már tanult dialektológiát és/vagy szociolingvisztikát.

a) Ha igen, akkor milyen akadályt jelentenek?

Néhány válasz: *A szókincs és a kiejtés különbsége miatt nehéz a kölcsönös megértés. egy személy beilleszkedését gátolják a csoportba. Ha gyors a beszédtempó – szélsőséges esetben fordulhatnak elő megértési nehézségek. – Rosszalló véleményt formálunk az illetőről, esetleg kikerüljük a társaságban. – A nyelvjárásban beszélők elhelyezkedése kommunikációs munkakörökben szinte lehetetlen.*

Kontrolladat: az e kérdésre válaszolók több mint fele szerint jelenthetnek, 31%-uk szerint nem jelentenek, 15%-uk szerint jelentenek. A felmérésben részt vevők harmada nem válaszolt (Kiss 2009. 7).

8. Milyen nyelvjárási jelenségeket ismer?

Ennek a kérdés nem bizonyult egyértelműnek: kétféleképpen értelmezték. A válaszadók többsége pusztán a közismert nyelvjárástípusokat közül sorolt fel néhányat, kisebb részük nevezett meg konkrét nyelvjárási jelenségeket. Az utóbbi az egyetemistákra jellemző, akik már tanultak dialektológiát.

A magyar szakos főiskolások közül heten a palóc, négyen a *szegedi*, kettenketten a *székely* és a *csángó* nyelvjárást nevezték meg, egy-egy fő a *jász* és a *szláv* dialektusra utalt.

A nem magyar szakos főiskolások válaszaiból: *palóc* (8), *szegedi* (5) *szögedi* (1), *székely* (5), *matyó* (1), *cigány* (1), *falusi* (1) dialektus. Ezeken kívül a követ-

kező fogalmakat nevezték meg: *kevertnyelvűség – ragozási különbségek – hangi* (sic!) *elváltozások – sok* ly *betűt használnak* (sic!) *– zsacskó, zacskó helyett.*

Az egyetemi hallgatók válaszaiból: *palóc* (5), *székely* (5), *csángó* (4), *erdélyi* (3), *borsodi* (1) dialektus. Nyelvjárási sajátosságok: *érdekes, elavult szóhasználat – kiejtés* (4) *– zárt nyílt hangok* (sic!) – i-*zés* (4) – ö-*zés* (5) – sz-*ezés – zárt* ë *– nákolás* (3) *– szóhasználat* (2) *– megnyomják a* t *betűt – erős* t – hüttő *ejtésmód* hűtő *helyett – hangok egyéni használata – diftongusok* – ö, á *nyomatékosabb (√) –* ö, á *túlsúlya (√) – egyes magánhangzók többszöri alkalmazása (√).*

(√) = nem tanult dialektológiát

9. Véleménye szerint Magyarország lakosságának hány százaléka beszél nyelvjárásban?

	%
Főiskola m.	30
Főiskola	30
Egyetem	48

A jelzett átlagokon belül a szélső értékek: magyar szakos főiskolások 7%, 10%, 70%, nem magyar szakos főiskolások 10% (3), 75%, egyetemi hallgatók 5%, 80% (2), 100%.

Kontrolladat: a Magyar Nyelvőr adatai szerint az 50% fölötti becslések vannak többségben, igaz, a felmérésben részt vevők fele erre a kérdésre nem válaszolt. A szélső értékek a jelen vizsgálattal azonos módon szóródnak (Kiss 2009. 3).

10. Van-e jövőjük a nyelvjárásoknak?

	Van	**Nincs**	**Bizonytalan**	**Nem válaszolt**
Főiskola m.	6	5		
Főiskola	15	11	4	
Egyetem	14	8	13	3
– tanult	5	4	11	1
– nem tanult	9	4	2	2

A főiskolások mintegy fele optimista, másik fele viszont határozottan borúlátó. Bizonytalan választ csak néhányan adtak.

Az egyetemisták eredményeit tovább árnyalhatjuk, ha elkülönítjük a dialektológiát már tanult és a tárgyat még nem tanult hallgatók válaszait. Akik még nem tanultak dialektológiát, bátrabban mertek pozitív választ adni, amíg a tárgyat már elvégzett hallgatók jellemzően bizonytalanok, azaz többféle szempontot egymás mellé állítva, nem vállalkoznak egyértelmű jóslásra.

Az egyetemi hallgatók válaszaiból:

Kell lenniük, elvégre a nyelvjárásokban él tovább a magyar kultúra egy része.

Nincs, mert a nyelvjárási beszélők kihalnak, a fiatalok átveszik a köznyelvet, és nem fogják továbbadni leszármazottaiknak a nyelvjárást.

Ez kizárólag a politika jövőjétől és a nyelvművelés tézisfelállításától függ.

A főiskolások többsége csak rövid választ (igen, nem) adott, véleményt, indoklást csak néhányan írtak, közülük egy idézet: *Ha a média továbbra is befolyásolja a fiatalokat, akkor nincs.*

Az egyetemi hallgatótól származó iménti első idézetünk erősen emlékeztet a Magyar dialektológia című tankönyvben a nyelvjárások elsődleges szerepkörét bemutató fejezet 3. pontjához: „A nyelvjárások a helyi kultúrát hordozzák, illetőleg a helyi kultúra újrateremtésének eszközei" (Kiss szerk. 2001. 51–52). A hallgatók válaszai mellé téve ugyaninnen érdemes kiemelni a nyelvjárások jövőjéről valló fontos megállapítást: „Magyarországon a fő kérdés az, hogyan alakul a nyelvjárási beszélőknek a köznyelvhez és saját nyelvjárásukhoz való viszonya. A nyelvjárások jövőjét ugyanis nagyrészt a nyelvjárási beszélők attitűdje fogja meghatározni." (Uo. 67)

Kontrolladat: a korábbi vizsgálat adatai szerint a válaszadók 16–33% nyilatkozott derűlátóan (Kiss 2009. 7).

11. Általános és középiskolai tanulmányai során foglalkoztak-e a nyelvjárásokkal?

	Igen	**Nem**
Főiskola m.	10	1
Főiskola	19	11
Egyetem	16	22

A három csoport válaszai lényegesen elütnek egymástól: a magyar szakos főiskolások szinte egyöntetűen igennel feleltek, a nem magyar szakos főiskolások kétharmada is pozitív választ adott. Ezzel szemben az egyetemistáknak csupán 40%-a emlékezett úgy, hogy korábban is már tanult valamit erről a témáról.

Vajon mivel magyarázható ezt a markáns különbség? Talán azzal, hogy a vidéki főiskolások nagyobb arányban éltek nyelvjárási környezetben, korábban is már találkozhattak és – a 2. kérdésre adott válaszuk tanúsága szerint – találkoztak is nyelvjárási beszélővel. Ez a budapesti egyetemisták esetében kevésbé gyakori jelenség volt. Ennek következtében az utóbbiak kevésbé figyeltek fel a tájnyelviségre, illetőleg a fővárosi vagy nagyvárosi iskolában valóban nem tértek ki erre a témára, amíg ez vidéken sokkal kézenfekvőbb lehetett. Mindenesetre a 2. és a 11. kérdésekre adott válaszok ebből a szempontból koherens módon összefüggnek.

III. Összegezés

A gondolatébresztő válaszok értékelésekor érdemes figyelembe venni azt, hogy a mai felnőtt társadalom legfiatalabb tagjairól van szó, az 1990-es évek közepén született, ma 20 év körüli korosztályról. Beállítottságuk, viszonyulások meghatározó lesz életük következő szakaszában, ezért nem mindegy, hogy milyen tájékozottsággal bocsátja ki a jövő magyartanárait a felsőoktatás. A szociolingvisztikai alapok érvényesítésével a kívánt irányban befolyásolhatjuk nyelvszemléletüket. Az új, osztatlan tanárképzésben önálló diszciplínaként csupán egyetlen tárgy képviseli ezt a területet: mind a négy + egy éves, mind az öt + egy éves képzési formában az úgynevezett „közös képzési szakasz"-ban, azaz az első három évben, a Nyelv és társadalom ismeretkörén belül mindössze egyetlen szó utal a dialektológiára. Ez azonban nem zárja ki, hogy más kurzusokon belül ne érintsük a nyelvjárásokat (KKK 18, 22).

Irodalom

Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. EKF BTK, Eger.

Bokor József 2004. A nyelvi attitűdök néhány összefüggése a Muravidéken. In: *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós. Szombathely. 24–28.

Fekete Péter 1990. „…A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek". In: *Az anyanyelv értékrendje és az iskola.* Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. sz. Budapest. 38–41.

Guttmann Miklós 2005. *Anyanyelv, dialektus, kétnyelvűség, oktatás*. Bibliotheca Slavica Savariensis IX. Szombathely.

Imre Samu 1991. A Csűry-iskola. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Szerk. Kiss Jenő, Szűcs László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 298–306.

Kálmán Béla 1982. A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. *Magyar Nyelvőr* 191–199.

Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 1–14.

Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 224–232.

Molnár Zoltán Miklós 2002. Mai dialektológiai vonatkozású vizsgálati lehetősé-

gekről. In: *IV. dialektológiai szimpozion*. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. Szombathely. 193–199.

Sebestyén Árpád 1982. Oktassunk-e nyelvjárástant az egyetemen? In: *Dialektológiai szimpozion*. VEAB Értesítő. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán. MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém.

Szabó József 1996. A nyelvjárások helye és szerepe az iskolai oktatásban. In: *Iskolakultúra*. 1. sz. 67–74.

Szabó T. Attila 1953. A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángók körében. *Magyar Nyelv* 508–514.

Zimányi Árpád 2011. Nyelvi beállítottság és értékítélet a kabaréban. In: *Édes Anyanyelvünk* 2. 3.

Zimányi Árpád 2013. Nyelvészeti tantárgyaink rendszere az alap- és mesterképzésben. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei XL. Tanulmányok a magyar nyelvről.* Szerk. Előry Vilma. Líceum Kiadó, Eger, 111–126.

Forrás

KKK = Az osztatlan tanári szakképzettségek képzési és kimeneti követelményei. www.nefmi.gov.hu